

27a edició
Jornades de Cultura Popular

08.11.24 — 10.11.24
Menador Espai Cultural

1868 Castelló Entre Segles 1932

Organitzen:

Ajuntament de
Castelló
Cultura

Coordinat per José María Rambla

Organització de les jornades i de l'exposició: Henri Bouché, Elena Balado, Fina Irún, Miguel Ángel Mulet, Imma Puig, Paquita Roca, Juanjo Trilles, Vicent Ginés, Fàtima Agut i Eloy Abadía

© Dels textos: els/les autors/es

© De les imatges i fotografies: els/les autors/es

© De la present edició: Ajuntament de Castelló de la Plana

Correcció lingüística: Servei de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de Castelló

Maquetació, disseny i producció: Llar Digital

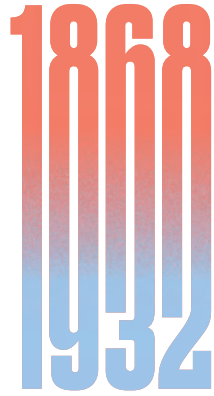
Depòsit legal: CS 455-2025

27a edició
Jornades de Cultura Popular

1868
Castelló
Entre Segles
1932

08.11.24 — 10.11.24
Menador Espai Cultural

Índex

I. PROGRAMA DE LES JORNADES	7
II. PRESENTACIÓ	11
«Castelló entre segles (1868-1932)»	13
III. COMUNICACIONS	15
«L'Escola Normal de Mestres de Castelló de la Plana (1900-1931. 125é aniversari de la creació dels estudis de mestre»	17
«El Lledó dels liberals»	33
«La primera casa de pisos a Castelló, la Casa Viñals»	41
«Castelló, del gas a l'electricitat»	49
«L'embassament de Maria Cristina i el seu impacte socioeconòmic»	59
«El cine en Castellón»	65
«La Belle Époque»	71
«La Festa de la Rosa»	83
IV. PONÈNCIES	95
«Castellón y el Mediterráneo entre el mundo moderno y la contemporaneidad»	97
«Higiene, salud y educación escolar en Castellón (1880-1920)»	115
«Una educada y urbana diversidad. Arquitectura y urbanismo en Castellón de la Plana en el cambio de los siglos XIX-XX»	141
«Transformacions econòmiques i socials al Castelló de la Restauració»	161
«La cultura a Castelló a les acaballes dels segles XIX i XX, Primera i Segona República (1872-1931)»	179
V. VISITA GUIADA PELS LLOCS I EDIFICIS MÉS REPRESENTATIUS DE CASTELLÓ ENTRE SEGLES I AL TEATRE PRINCIPAL	209
VI. EXPOSICIÓ	215

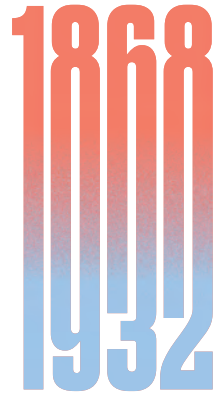

**PROGRAMA DE
LES JORNADES**

**PROGRAMA DE
LAS JORNADAS**

27ª edició

Jornades de Cultura Popular a Castelló 2024

«Castelló entre segles (1868-1932)»

DIVENDRES 8 DE NOVEMBRE

- 17:30 h. **Recepció** de les persones participants. Lloc: Menador Espai Cultural / Sala de conferències.
- 18:00 h. Acte d'obertura de les jornades a càrrec de **José María Rambla**, membre organitzador de les Jornades de Cultura Popular.
- 18:30 h. **Conferència inaugural** a càrrec del professor Antonio López Amores: «Castellón y el Mediterráneo entre el mundo moderno y la contemporaneidad».
- 20:00 h. Inauguració de l'exposició «Castelló entre segles (1868-1932)» al Museu d'Etnologia.

DISSABTE 9 DE NOVEMBRE

- 9:30 h. **Ponència** a càrrec de la professora Concha Calvo: «Higiene, salud y educación escolar en Castellón (1880-1920)».
- 10:20 h. **Comunicacions**.

- «L'Escola Normal de Mestres de Castelló de la Plana (1900-1931). 125é aniversari de la creació dels estudis de mestre» per Manuel Rosas.
- «El Lledó dels liberals (1872-1912)» per Manuel Carceller.
- 11:30 h. **Ponència** a càrrec del professor Arturo Zaragoza: «Una educada y urbana diversidad. Arquitectura y urbanismo en Castellón de la Plana en el cambio de los siglos XIX-XX».
- 12:20 h. **Comunicacions:**
  - «La primera casa de pisos a Castelló, la Casa Viñals» per Miguel Ángel Mulet.
  - «Castelló, del gas a l'electricitat» per Vicent Gines.
- 13:30 h. PAUSA.
- 16:30 h. **Ponència** a càrrec de la professora M.ª Estela Bernat: «Transformacions econòmiques i socials al Castelló de la Restauració».
- 17:20 h. **Comunicacions**
  - «L'embassament de Maria Cristina i el seu impacte socioeconòmic» per Pepe Pascual.
  - «El cine a Castelló» per Eloy Abadia.
- 18:00 h. **Ponència** a càrrec del professor José Juan Sidro: «La cultura a Castelló a les acaballes dels segles XIX i XX, Primera i Segona República (1872-1931)».
- 18:50 h. **Comunicacions:**
  - «La Belle Époque» per Joan Josep Trilles
  - «La Festa de la Rosa» per Francisco Jáuregui.
- 19:30 h. **Cloenda.**

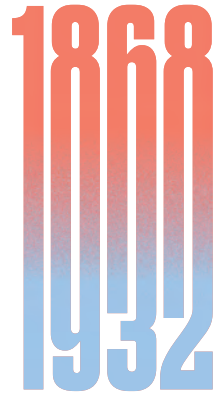
DIUMENGE 15 DE DESEMBRE

- Visites guiades
  - 9:30 h. Pels llocs i edificis més representatius de l'època de Castelló amb Ivanoa Ortega de Bambando Turisme i Experiències.
  - 11:00 h. Al Teatre Principal de Castelló amb la professora Fàtima Agut.

PRESENTACIÓ
PRESENTACIÓN

1868
1932

«Castelló entre segles (1868-1932)»

Aquest any donem pas a les 27es Jornades de Cultura Popular que des de l'any 1997 s'han dut a terme de manera ininterrompuda, llevat del parèntesi de la covid-19. Després d'haver analitzat les tradicions, la cultura, la història, el camp i la mar de Castelló, enguany ens introduïm en el pas entre els segles XIX i XX, un tema interdisciplinari d'una etapa en què es van produir grans canvis econòmics, producte dels nous avanços industrials; una nova arquitectura, de la qual perduren meravelloses construccions; van aparéixer noves tendències en l'art, la cultura i la moda, i es va consolidar la premsa com a nou mitjà de comunicació, sense oblidar la lluita de les dones per progressar en una nova societat i les ganades de viure de la gent que van marcar un període de temps també conegut com la *belle époque*, on París, amb la seua torre Eiffel, serà la ciutat d'Europa occidental d'on emanaran les tendències que caldria seguir.

Castelló, amb uns 20.000 habitants a les darreries del segle XIX, no es quedarà fora d'aquesta voràgine de canvis. L'any 1868 arribarà el tren a Barcelona, el qual ens arrimarà a Europa, i serà junt amb la construcció del Port, el motor que facilitarà l'exportació dels productes locals, la ceràmica la taronja. A més el nou pantà de Maria Cristina completarà l'important marc agrícola de la ciutat.

El parc Ribalta, que perdura com a pulmó verd de la ciutat, rebrà els viatgers del ferrocarril i durant aquesta època, i també es construiran els emblemàtics edificis de l'Hospital, la plaça de bous, el Teatre Principal i el Casino Antic.

Malgrat tot, aquest període també serà una època de tristor per la pèrdua de les colònies de Filipines i Cuba i de la guerra del Marroc, en què jóvens castellanencs patiran en els regiments d'Otumba i Tetuan 47 de la caserna de Sant Francesc, d'on molts no podran tornar, mentre que d'altres ho faran com a herois reconeguts.

Amb l'arribada de l'electricitat els carrers estaran il·luminats de manera continuada durant tota la nit, la qual cosa facilitarà l'entrada de llum a les cases i permetrà que els comerços puguen estar oberts més temps per a afavorir l'accés als clients i donar així més vida a la ciutat. Com podrem vore durant les jornades, alguns d'aquests encara perduren actius en l'actualitat.

COMUNICACIONES
COMUNICACIONES

«L'Escola Normal de Mestres de Castelló de la Plana (1900-1931). 125é aniversari de la creació dels estudis de mestre»

Manuel Rosas-Artola

Universitat Jaume I¹

1. INTRODUCCIÓ

Fins als primers anys del segle XIX la formació dels mestres té caràcter gremial. L'ofici de mestre s'aprén com una pràctica –com les arts mecàniques–, mitjançant l'observació del treball d'un altre mestre que actua com a tutor. En les mateixes dates, com una de les accions derivades de la Revolució Francesa per a afavorir l'ensenyament públic, es crea l'any 1808 a París l'École normal primaire per a la formació de mestres d'ensenyament elemental (*instituteurs* i *institutrices*). L'any 1839 comença a funcionar a Madrid la primera Escuela normal o Seminario central de maestros –més endavant s'anomenarà Escuela normal central de Madrid–, fundada per Pablo Montesino amb el suport d'Antonio Gil Zárate.

A mitjan segle XIX la Ley de Instrucción Pública de 1857, coneguda popularment com a Llei Moyano pel primer cognom de Claudio Moyano Samaniego, el ministre de Foment que la va promulgar, posa ordre en l'organització de tot el sistema educatiu. A l'articulat de la Llei els estudis de mestre de primer ensenyament queden catalogats com a ensenyament professional, al mateix nivell que veterinaris, professors mercantils o aparelladors.

---

1 Professor sènior, Museu Pedagògic de Castelló, Facultat de Ciències Humanes i Socials, adreça electrònica: rosas@uji.es (<https://orcid.org/0000-0002-0078-3581>).

Es creen dos nivells per a la titulació de mestre de primer ensenyament: elemental i superior, amb dues programacions diferents. Els mestres es formen a les escoles normals: els d'ensenyament elemental durant dos cursos de formació i els d'ensenyament superior durant tres cursos de formació. Al mateix temps es determinen les condicions especials per a ser mestre de primer ensenyament. Finalment es decreta que «habrá una Escuela normal en cada capital de provincia y otra central en Madrid», a la darrera es formaran els professors de les escoles normals provincials i els inspectors de primer ensenyament. Escola Normal i escola primària mantenen des d'aleshores una estructura estable, que perviu més d'un segle amb poques modificacions –realment adaptacions– fins a la Llei General d'Educació de 1970.

El primer gran objectiu de la política educativa liberal a Espanya, tal com apareix a la Constitució de 1812, és l'alfabetització com un dret de tota la població². Als anys immediatament anteriors a la Restauració, amb una població mal escolaritzada, la població alfabetitzada a Espanya estava al voltant del 20 % (Taula: 1).

País / any	Total de població alfabetitzada
França / 1866*	55,64 %
Itàlia / 1861*	20,13 %
Espanya / 1860**	19,94 %

Estimació de la població alfabetitzada a França³, Itàlia i Espanya a mitjan segle XIX (*Sallmann, 1989: p. 186, taula 1. **Guereña, 1989: p. 204, taula 4).

2 «Título IX: De la instrucción pública. Art. 366 – En todos los pueblos de la Monarquía se establecerán escuelas de primeras letras, en las que se enseñará a los niños a leer, escribir y contar, y el catecismo de la religión católica, que comprenderá también una breve exposición de las obligaciones civiles».

3 El percentatge de França, amb un programa d'alfabetització establert a mitjan segle XIX, assenyalava aproximadament la mitjana aritmètica de la població alfabetitzada a Europa. A aquest nivell de França –la meitat de la població alfabetitzada– no s'arriba a Espanya fins a la dècada de 1910.

2. LA PRIMERA ESCOLA NORMAL ELEMENTAL DE CASTELLÓ (1842-1847)

L'aparició de les primeres escoles normals comença a perfilar-se al llarg del regnat d'Isabel II (1833-1867), en paral·lel a l'estructuració de l'escola primària (Escolano, 1983: p. 58). La creació de l'Escola Normal de Madrid activa un moviment de creació d'escoles normals a tot Espanya, de manera que l'any 1845 funcionen 42 escoles en les províncies. Les escoles normals elementals es veuen com a centres destinats a «las clases más pobres de la sociedad (...) las ventajas del magisterio, siempre escasa por mucho que se quiera aumentarlas, no compensan los sacrificios de una educación costosa» (RD de 3 de març de 1849, citat de Domínguez 1991: pp. 19-20).

En aquest context naix la primera Escuela Normal Elemental masculina de Castelló de la Plana. Des del Seminario Central de Maestros de Madrid es demana a les diputacions provincials la selecció i atorgament d'una beca a dos mestres per a formar-se allí, per tal que en finalitzar passen a dirigir les escoles normals de les províncies. La Diputació de Castelló, segons consta en una RO de 10 de juliol de 1839, envia un alumne becat a Madrid i paga els 1.500 reals corresponents a la pensió d'un semestre. Tres anys després, a la sessió de 19 de setembre de 1842, el president de la Diputació, Miquel Calafat, convida la corporació a acordar «el establecimiento de la Escuela Normal de la provincia», i en eixa sessió s'aprova per unanimitat la proposta i es nomena una comissió per a gestionar el procés. El retard posterior en l'execució de l'acord està produït pel retard del govern a adjudicar el convent de les monges clarisses⁴ per a «fijar en él el expresado establecimiento» (Beltrán, 2004: pp. 41-42).

---

4 El convent de les monges clarisses estava situat a l'actual plaça de Santa Clara i formava part dels convents que es desamortitzen, durant la presidència del Consell de ministres de Juan Álvarez Mendizábal, a partir del decret de venda dels béns immobles dels monestirs suprimits (Decret de 19 de febrer de 1836).

Instituto General y Técnico de Castellón

El segon edifici per l'esquerra és la façana del carrer Major del convent de les monges clarisses (en l'actualitat pl. de Sta. Clara). Al segon pis va estar l'Escuela Normal de Maestras entre 1842-1847 i 1900-1916. La fotografia la publica, sense referència d'autor, Carlos Sarthou (1913: p. 271).

Els estudis publicats sobre el funcionament de les escoles normals del segle XIX reforcen la tesi de la prioritat dels instituts de segon ensenyament per a les diputacions provincials, que estan encarregades per llei del manteniment de les dues institucions educatives. L'Escola Normal de Castelló de la Plana és suprimida per la Diputació provincial el 5 de febrer de 1847 al·legant que «se habían formado suficientes maestros para muchos años y que se necesitaba el dinero destinado a su funcionamiento para implantar el cuarto curso de Bachiller en el Instituto de Enseñanza Secundaria» (Beltrán, 2004: p. 42). L'objectiu és estalviar-se els 19.360 reals necessaris per a implantar el 4t curs de batxillerat de l'institut el curs 1847-1848 (RD de 30 de setembre de 1847) (Salvador, 2004: p. 22). L'Instituto General y Técnico (ensenyament secundari) es va inaugurar, segons Mundina (1873: 192) i Llistar (1887: p. 428), el dia 1 d'octubre de 1846. A partir de 1887 l'Administració central assumeix el pagament dels instituts provincials i les escoles normals.

La vida d'aquesta Escola Normal va ser tan efímera que la seua existència es va diluir al llarg de la segona meitat del segle XIX. Juan A. Balbás (1892: pp. 321-338) fa una descripció detallada de l'educació

primària, l'institut de segon ensenyament, la Biblioteca Provincial i el Museu Provincial, que comparteixen l'edifici de l'antic convent de les monges clarisses, sense esmentar l'existència d'una antiga Escola Normal, i Vicente Gimeno (1926: p. 29) li dedica solament tres línies en què assenyala que l'any 1842 s'instal·la al convent desamortitzat de les monges clarisses⁵.

3. LES ESCOLES NORMALS DURANT LA RESTAURACIÓ BORBÒNICA

Las escuelas normales se vieron sumidas en un total olvido y abandono durante la primera fase de la Restauración. Mientras la clase política del país vive pendiente de los ritmos turnantes de gobierno y de los debates sobre la cuestión religiosa y otros problemas ideológicos, las instituciones de formación de maestros, así como el resto de nuestro sistema educativo, pasan por un largo tiempo de atonía, a pesar de las críticas que los institucionistas y otros sectores liberales de la nación dirigieron sobre sus responsables. (Escolano, 1989: p. 64)

En paral·lel a l'abandonament de la formació dels mestres per la classe política, l'alternança de polítiques educatives oposades produeix la consolidació del corrent educatiu laic i progressista que dissenyarà la política educativa de la II República. L'any 1875 un grup de professors són expulsats de les seues càtedres per negar-se a jurar fidelitat a la monarquia i a respectar els dogmes del catolicisme que imposa el decret de Manuel Orovio Echagüe, ministre de Foment. Entre els expulsats estan dos expresidents del poder executiu de la I República: Emilio Castelar (1873-1874) i Nicolás Salmerón (1873), l'exministre de Gràcia i Justícia, Eugenio Montero Ríos (1870-1873) i el jurista Gumersindo de Azcárate. Aquesta circumstància política és

⁵ Estem convençuts que l'escassa documentació administrativa que va generar aquesta Escola Normal ha desaparegut completament. No hi documentació a l'Arxiu de la Diputació Provincial (comunicació personal de M. Jesús Gimeno Sanfeliu, antiga directora de l'arxiu), ni a l'Arxiu de l'Institut Francesc Ribalta (comunicació personal de Vicenta Altava Rubio, autora de la tesi de doctorat *Aportaciones al estudio de la enseñanza media en Castellón, 1846-1900* i de Francesc Mezquita Broch, antic catedràtic de Geografia i Història de l'institut i expert en la documentació del seu arxiu).

aprofitada per Francisco Giner de los Ríos per a fundar, juntament amb un grup de catedràtics expulsats de la universitat, la Institución Libre de Enseñanza (ILE), una institució educativa de caràcter privat i laic que va iniciar la seua activitat l'any 1876.

La llista d'alumnes, professors i col·laboradors de la Institución Libre de Enseñanza és llarga i conté els noms dels pedagogs que assenyalen l'orientació progressista de l'educació a l'etapa final de la Restauració. Els anomenats «institucionistes» denuncien des del *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* (BILE) la precària situació de les escoles normals i apunten diferents solucions al problema de l'ensenyament primari a Espanya.

En paral·lel a aquest corrent crític s'articula el moviment dels anomenats «normalistes», és a dir, els alumnes de l'Escola Normal Central que estaven habilitats com a professors de les escoles normals de les capitals de província. Al final de la Restauració, durant la dictadura del general Primo de Rivera, es publica la *Revista de Escuelas Normales* (1923-1936), l'única revista publicada a Espanya dedicada a la formació dels mestres d'educació primària (Díez, Del Pozo i Segura, 1988). Entre els col·laboradors de la revista volem rescatar el professor Felipe Saiz Salvat, que imparteix classes a les escoles normals de Màlaga, Barcelona i Castelló de la Plana⁶.

El professor Felipe Saiz Salvat, fotografiat el curs 1960-1961 a les Escoles del Magisteri de Castelló (c/ Herrero) (Fons gràfic del Museu Pedagògic de Castelló, Universitat Jaume I).

6 A l'Escola Normal de Castelló de la Plana és professor de matemàtiques i secretari del centre. Pertany als professors normalistes que, des de la *Revista de las Escuelas Normales* (REN), demanen el nivell universitari per a la titulació de mestre: «El plan de las Normales», REN, 1924, 16, 1924 i «El sentido de la Normal», REN, 23, 1925. Té publicats tres llibres de matemàtiques: *Ampliación, metodología pura y didáctica matemática*, Màlaga, s. n., 193.?.; *Geometría y ampliación, didáctica, trigonometría*, Màlaga, l'autor, 193.?.; i *Matemáticas: metodología, didáctica, cálculo mental*, Castelló de la Plana, Imprenta Mercé, 1931 (aquests llibres es poden consultar a la Biblioteca de la Universitat Jaume I, fons històric). A més dels dotze quaderns publicats conjuntament amb José Paluzie Navarro: *Cálculos aritméticos*, Barcelona, Imprenta Elzeviriana i Librería Camí, 1933; *Aritmética experimental*, Barcelona, Imprenta Elzeviriana, 1936, i articles sobre metodologia de Ciències Fisiconaturals (Díez, Del Pozo i Segura, 1988: p. 22). El professor

4. LA CREACIÓ DE L'ESCUELA NORMAL ELEMENTAL DE MAESTRAS DE CASTELLÓ DE LA PLANA (1900)

Passat mig segle des del tancament de la primera Escola Normal de Castelló, sense que coneguem si va existir alguna proposta de creació durant aquest període, es crea una altra Escola Normal de Mestres (femenina) per RD de 23 de setembre de 1898. El claustre es constitueix el 16 de maig de 1900 amb dues professores numeràries: María Ana Ramona Vives, com a directora provisional⁷; Ana Mestre Mora, com a secretària provisional⁸, i Antonio Paulí Muñoz⁹.

La seua ubicació és una altra vegada el segon pis del convent de les monges clarisses. L'Escola Normal ocupa l'espai del col·legi particular de pensionats, on fins a finals del segle XIX estan acollits estudiants d'ensenyament secundari domiciliats fora de la ciutat (Sarhou, 1913: p. 270). Ara comparteix espai amb l'institut de segon ensenyament (Instituto General y Técnico), la Biblioteca Provincial i el Museu de Pintura. Carlos Sarhou (1913: pp. 270-272) fa una descripció dels espais i els materials dels quatre centres.

El primer problema que ha de resoldre l'equip de govern de l'Escola Normal és l'obtenció d'una escola annexa femenina per a les pràctiques de les estudiantes de mestre¹⁰. Entre finals de setembre i començaments d'octubre de 1900 la directora de l'Escola Normal recorda a l'Ajuntament de Castelló de la Plana que té l'obli-

---

Felipe Saiz es jubila com a professor numerari el 5 d'octubre de 1961 (BOE, núm. 239, de 6 d'octubre, p. 14423).

7 M. Ana Ramona Vives és nomenada directora provisional per ser la primera professora numerària que pren possessió davant el governador civil, president de la Junta d'Instrucció Pública Provincial, el 28 d'abril de 1900. El seu nomenament com a directora és ratificat pel Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts el 22 de novembre de 1901. L'any següent (21 de desembre de 1902) és nomenada professora numerària de l'Escola Normal Superior d'Alacant.

8 La professora Ana Mestre Mora mor a la ciutat de Dresde (Alemanya) el 22 de juliol de 1901. A l'acta figura com a data de la mort el 22 d'agost, però deu ser una errada de redacció, perquè l'acta té data anterior: 11 d'agost.

9 Antonio Paulí Muñoz, prevere, professor de Religió i Moral, és nomenat habilitat al claustre de 18 de maig de 1900. El professor habilitat és la persona autoritzada per a fer els pagaments dels sous. Per a optar al nomenament d'habilitat cal tenir solvència econòmica i moral.

10 La Llei d'Instrucció pública de 1857 (Llei Moyano) decreta l'obligació de tenir una escola annexa de pràctiques: «Art. 110. Toda Escuela normal tendrá agregada una Escuela práctica, que será la superior correspondiente a la localidad, para que los aspirantes a Maestros puedan ejercitarse en ella».

gació de construir una escola de pràctiques. L'Ajuntament al·lega davant el ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts que no té diners per a la construcció i aprova cedir com a escola de pràctiques «l'escola del Centre»¹¹. La resposta del subsecretari del ministeri és la desestimació de la instància tramesa per l'Ajuntament, que està obligat a la construcció d'una escola de pràctiques per la legislació vigent (Llei d'instrucció pública de 1857) i el reial decret de creació de l'Escola Normal¹². Desco-neixem com acaba el conflicte de l'Escola del Centre. Per la lectura de les actes del claustre de l'Escola Normal pensem que finalment ocupa algun espai del convent de les monges clarisses.

Es trasllada a l'edifici nou a finals de 1916, i ocupa la planta baixa de l'angle de la pl. del rei Jaume I i el carrer Pedro Aliaga (Martí i Sorribes, 2018. pp. 169-271).

Porta de l'angle sud-est de l'actual IES Francesc Ribalta. Es conserva encara el rètol d'«Escuela Normal de Maestras», corresponent a l'Escola Normal que es va ubicar allí entre finals de 1916 i la primavera de 1960 (Foto de l'autor).

¹¹ A aquesta escola s'entrava per l'actual carrer de Ruiz Zorrilla, 1, ocupava els dos primers pisos de la cantonada de l'actual plaça de la Porta del Sol i Ruiz Zorrilla, sobre l'antic Café Negresco, i estava dirigida per la mestra Eladia Pedrós Clemente. El dia 20 d'octubre de 1900 l'Ajuntament comunica al ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts l'acord del ple: les dificultats econòmiques impedeixen al consistori la construcció d'una nova escola, tal com determina el Reial decret de creació de l'Escola Normal, per la qual cosa cedeix «l'escola del Centre». Una còpia manuscrita de la carta es conserva a l'Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, carpeta Escola Normal (he d'agrair la fotografia del document a Elena Sánchez Almela).

¹² La comunicació arriba per mitjà d'un ofici de la presidència de la Junta Provincial d'Instrucció Pública de Castelló (registre d'entrada de l'Ajuntament núm. 2073, de 30 de novembre de 1900). El document es conserva a l'Arxiu Municipal de Castelló de la Plana, carpeta Escola Normal (he d'agrair la foto del document a Elena Sánchez Almela).

4.1. EL PLA D'ESTUDIS DE 1903

El pla de 1903 és conegut també com a pla Bugallal per haver estat promulgat per Gabino Bugallal Araújo, ministre d'Instrucció Pública i Belles Arts. La novetat més important d'aquest pla d'estudis és que «por primera vez se hacía un planteamiento explícito acerca del carácter que las Escuelas Normales debían tener: cultural y técnico o simplemente técnico» (Domínguez, 1991: p. 22). Des de la seua creació fins a l'any 1913 es manté com a Escola Normal elemental, és a dir, que imparteix solament el primer cicle (dos cursos) que permet obtenir la titulació de mestra elemental, la qual habilita per a treballar al primer cicle d'educació primària (elemental). Les actes de les reunions del claustre dels primers anys ens mostren un ritme actiu de baixes i altes de professorat numerari amb una estada breu al centre. Els primers anys de l'Escola Normal de Mestres de Castelló de la Plana permeten imaginar-la com un centre de trànsit de professorat numerari.

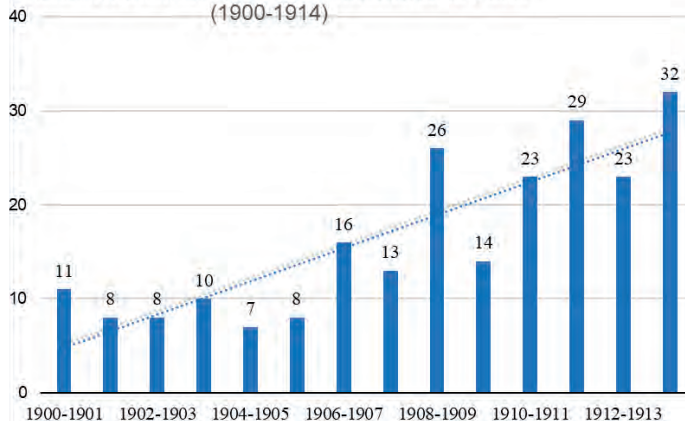
D'aquesta primera etapa disposem d'una breu descripció dels estudis de mestre, feta pel professor Felipe Saiz Salvat (1960: s/p), esmentat abans, fill d'un conserge del centre i alumne de l'institut en eixos anys:

«Aquella Escuela [Normal] no existía independiente sino que estaba acogida filialmente, allá por el año 1905, en el Instituto de Segunda Enseñanza. En unas aulas de este Centro se daban las clases de cultura general y las especiales de la Carrera bajo la denominación, no de Normal sino de Estudios del Magisterio. Ya te das cuenta, lector, de que los estudios del Magisterio Elemental en Castellón se desarrollaban en aquellos años con poca extensión y condiciones deplorables. Terminados los de grado elemental se podían seguir otros dos cursos bajo la denominación de Estudios de Magisterio superior que a la sazón se cursaban en Valencia. (...) Los que quisimos seguir estudios para obtener derecho al desempeño de Cátedra en Normal, aparte de poseer el Bachillerato, quedamos obligados a ir a realizarlos a Madrid en la llamada Escuela Superior del Magisterio».

Final del curs 1908-1909 de l'Escola Normal de Mestres de Castelló de la Plana. El grup està format per professores i alumnes (fotografia de Germán Colón Ríos, Castelló de la Plana, 1871-1950. Fons gràfic del Museu Pedagògic de Castelló, Universitat Jaume I).

Pla d'estudis de 1903. Estudiantes de primer curs de l'Escuela Normal de Maestras de Castelló de la Plana (1900-1914)

Estudiantes relacionades en l'acta de qualificació de la convocatòria de juny (1900-1914). (Font: Llibre de qualificacions: 1901-1941)

En el gràfic 1 es presenta el nombre d'estudiants de primer curs que figuren en el llibre de qualificacions (convocatòria oficial de juny). A efectes estadístics també s'hi inclouen els tres primers cursos (1900-1903), perquè no hi ha diferències substancials amb el pla d'estudis de 1903. La mitjana aritmètica de la matrícula de primer curs dels catorze anys acadèmics és = 18,3 i el que mostra la recta de regressió és una tendència clara a l'augment de matrícula. Aquest increment de matrícula femenina al pla de 1903 a l'Escola Normal de Còrdova, que també té escola masculina, és «debido a las mejoras obtenidas en el ejercicio profesional de los maestros, no sólo en cuanto a estima social, sino también respecto a su salario, pues el Estado asumirá el pago de las nóminas garantizando el cobro de sus haberes y dando al mismo tiempo estabilidad y garantía laboral» (Ramírez, 2012: p. 199).

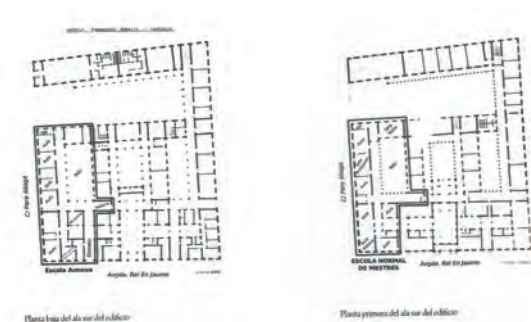
Façana principal de l'Institut General i Tècnic (actualment IES Francesc Ribalta) en una fotografia possiblement de 1917, any de la inauguració de l'edifici (autor desconegut. Fons gràfic del Museu Pedagògic de Castelló).

4.2. EL PLA D'ESTUDIS DE 1914

L'any 1913 obté el rang d'Escola Normal Superior i la primera sessió del claustre és el 23 de setembre de 1913. L'any següent s'instaura el pla d'estudis de 1914 o pla Bergamín (RD de 30 d'agost de 1914),

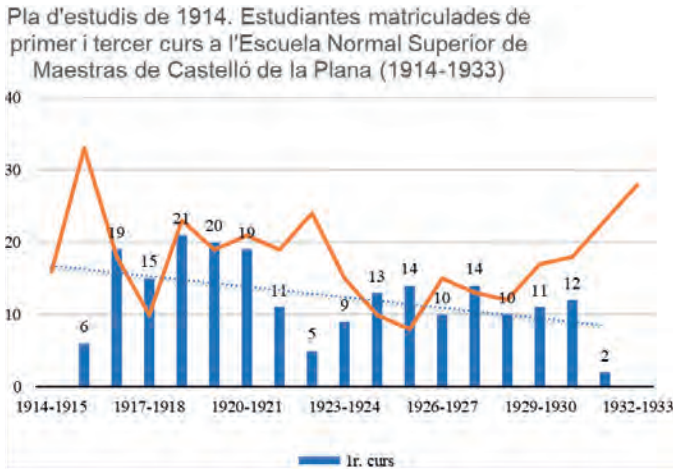
per haver-lo promulgat Francisco Bergamín García, ministre d'Instrucció Pública. Aquest pla d'estudis comença una nova etapa a la història de l'educació a Espanya per dos motius: la llarga durada de vigència del pla (1914-1931) i especialment l'avanç que suposa en l'organització de la formació dels mestres. En l'aspecte organitzatiu estableix un únic títol de mestre –desapareix la titulació de dos nivells: mestre elemental i mestre superior– i desvincula la formació de mestres dels instituts de segon ensenyament. En total són quatre cursos amb pràctiques intercalades a l'escola annexa de xiquetes. «Es el plan más completo desde la Ley Moyano hasta 1931, con una formación cultural, en cuanto a extensión y variedad, desconocida en programas anteriores: cuatro años de duración, cultura general y preparación profesional con prácticas de enseñanza» (Peralta, 1988: pp. 201-202).

Les actes del claustre ens mostren que el creixement fins a quatre grups d'estudiantats crea problemes d'espai i de professorat. Als primers anys d'implantació del pla de 1914 apareix a les actes l'agraïment de la directora de l'Escola Normal al director de l'institut per autoritzar la docència del seu professorat a l'Escola Normal –alguns professors de l'institut fins i tot signen les actes del claustre–. Més endavant apareix la figura de la professora auxiliar gratuïta, una passantia sense remuneració nomenada a dit per a resoldre la necessitat de professorat, la qual encara està activa a la universitat espanyola als anys quaranta del segle XX.

Plànol de la situació de l'Escola Normal de Mestres a l'angle sud-est de l'Institut General i Tècnic (actualment IES Francesc Ribalta). A la planta baixa s'ubicava l'escola annexa de xiquetes i al primer pis l'aulari de l'Escola Normal (Font: Pascual Mercé, *El instituto Francisco Ribalta*, Castelló de la Plana, 2017, p. 170).

A finals de l'any 1916 l'Escola Normal es trasllada al nou edifici construït com a gran centre educatiu per a ubicar junts l'institut d'ensenyament secundari, l'Escola Normal de Mestres i l'Escola d'Arts i Oficis¹³. L'Escola Normal roman allí fins a la primavera de 1960, quan es trasllada a l'edifici de les Escoles del Magisteri del carrer Herrero¹⁴.

Estudiantes relacionades a l'acta de qualificació de la convocatòria de juny (1915-1931) (Font: Llibre de qualificacions, 1915-1941)

En el gràfic 2 es presenta el nombre d'estudiantes oficials de primer curs que figuren en el llibre de qualificacions (1915-1931). A efectes estadístics no s'hi inclou el primer curs de 1914-1915, perquè ha desaparegut el primer full del llibre de qualificacions. La mitjana aritmètica de la matrícula de primer curs dels disset anys acadèmics és = 13,1 i el que mostra la recta de regressió és una tendència clara a la disminució de matrícula.

La disminució de matrícula de primer curs, respecte de les estudiantes del pla de 1903, i la irregularitat de les estudiantes matriculades

¹³ La data oficial d'inauguració de l'edifici és el 14 de gener de 1917. Per a la història de la construcció de l'edifici i de l'institut d'ensenyament secundari vegeu el llibre commemoratiu del centenari (Mercé, P., 2018).

¹⁴ La docència comença la primavera de 1960. Tanmateix, l'edifici s'inaugura oficialment, el dia 4 d'octubre de 1960, pel ministre d'Educació Nacional Luis Rubio García-Mina.

al primer curs es pot explicar perquè el pla d'estudis de 1914 té una prova d'accés als estudis de mestre que no està al pla d'estudis de 1903. Per tal de comparar l'evolució de la matrícula s'ha superposat la de tercer curs. Aquesta línia té una punta de creixement al principi i al final: la inicial pot explicar-se per la incorporació d'estudians i mestres que provenen del pla d'estudis anterior (1903); la punta final és una acumulació de matrícula característica de les convocatòries previstes per a l'extinció d'un pla d'estudis. No és fàcil d'explicar la caiguda de matrícula de primer curs que es produeix a partir de l'any 1921 (la baixada es reflecteix en el tercer curs a partir de l'any 1923, dos cursos després). Tanmateix hi ha una coincidència cronològica: la crisi econòmica i social que es produeix en finalitzar la Primera Guerra Mundial i perdre Espanya l'avantatge per a les exportacions que li facilitava ser un país neutral.

5. EPÍLEG: EL PLA PROFESSIONAL DE 1931

En el pla polític el triomf a les ciutats de les candidatures republicanes a les eleccions municipals de 1931 assenyalava el final del regnat d'Alfons XIII i la instauració de la II República. En el pla educatiu significa l'arribada al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts de normalistes com Marcel·lí Domingo Sanjuán, el nou ministre, i Rodolfo Llopis Ferrándiz, el nou director general d'ensenyament primari. El resultat és la reforma de les escoles normals i el pla d'estudis de 1931, que aporten una nova perspectiva per a la formació dels mestres d'educació primària: a) prova d'accés amb les condicions de concurs oposició, és a dir, l'oposició es fa a l'entrada, b) tenir aprovat el batxillerat superior, és a dir, s'equipara als estudis universitaris, c) tenir complits els 16 anys, es finalitza la carrera amb la majoria d'edat, d) tres cursos teòrics, en els quals les assignatures de pedagogia i metodologia tenen un pes fonamental, e) un quart curs complet de pràctiques, amb nomenament i sou de mestre interí (4.000 pessetes anuals), f) la introducció de la coeducació a les escoles normals per primera vegada, unificant en un únic centre les escoles masculina i femenina, i g) el caràcter laic dels estudis, també per primera vegada, amb la desaparició del pla d'estudis de l'assignatura de Religió. El pla de 1931 va situar les escoles normals espanyoles a les posicions capdavanteres de la formació de mestres a Europa (Escolano, 1982:

p. 71)¹⁵. Aquestes reformes queden derogades pel triomf a la Guerra Civil de les forces sublevades l'any 1936. No es deroga explícitament el pla professional de 1931 fins a la Llei sobre Educació Primària de 1945¹⁶, però des del començament de la guerra el govern de Burgos reinstaura en la pràctica el pla de 1914, amb la qual cosa les escoles normals tornen a separar-se en masculina i femenina, i l'assignatura de Religió i moral catòliques torna a ser obligatòria en el pla d'estudis.

FONTS

Llibre d'actes (1900-1918). Arxiu de la Universitat Jaume I, fons antic de Magisteri. Signatura 319/6.

Llibre d'actes (1928-1937). Arxiu de la Universitat Jaume I, fons antic de Magisteri. Signatura 319/5.

Llibre de qualificacions (1901-1941). Arxiu de la Universitat Jaume I, fons antic de Magisteri. Signatura 320.

Llibre de qualificacions (1915-1941). Arxiu de la Universitat Jaume I, fons antic de Magisteri. Signatura 590.

BIBLIOGRAFIA

BALBÁS CRUZ, Juan A. (1892). *El libro de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imprenta de J. Armengot, pp. 872 (edició facsímil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1981).

BELTRÁN ESCRIG, Julia (2004). «La formación de los maestros en el marco de la legislación educativa. Referencias locales» en Rosas-Artola (ed.), *Centenari dels estudis ...*, pp. 31-50.

DÍEZ TORRE, Alejandro; DEL POZO ANDRÉS, M. del Mar i Segura Redondo, Manuel (1988). «La Revista de Escuelas Normales: una revista de regeneración normalista nacida en Guadalajara (1923-1936)». *Revista interuniversitaria de formación del profesorado: continuación de la antigua Revista de Escuelas Normales*, 1, pp. 9-30.

DOMÍNGUEZ CABREJAS, M. Rosa, (1991). «Perspectiva histórica de los planes de estudio de magisterio», *Revista interuniversitaria de formación del profesorado*, 12, pp. 17-32.

EMO BARBERÀ, Carmen i ROSAS-ARTOLA, Manuel (ed.) (2025, en premsa). *El Pla Professional de 1931 a l'Escola Normal del Magisteri Primari de Castelló de la Plana durant la Segona República*. Castelló de la Plana, Servei de Publicacions de la Universitat Jaume I.

ESCOLANO BENITO, Agustín (1982). «Las Escuelas Normales. Siglo y medio de perspectiva histórica», *Revista de Educación*, 269, pp. 55-76.

¹⁵ Sobre el pla de 1931 a l'Escola Normal de Castelló de la Plana vegeu Emo C. i Rosas, M. (ed.), 2025, Publicacions de la Universitat Jaume I, en premsa.

¹⁶ Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria (BOE, núm. 199, de 18 de juliol, pp. 385-416): Título IV: El maestro, art. 56 i següents.

- GIMENO MICHAVILA, Vicente (1926). *Del Castellón viejo*, Tipografía hijo de J. Armengot, pp. 389 (edició facsimil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1981).
- GUEREÑA, Jean-Louis (1989). «Analfabetismo y alfabetización en España (1835-1860)», *Revista de Educación*, 288, pp. 185-236.
- LLISTAR ESCRIG, Arcadio (1887). *Historia de la provincia de Castellón*, València, Imprenta de Francisco Vives y Compañía, pp. 443 (edició facsimil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1987).
- MARTÍN ALCÓN, Dolores i SORRIBES DOÑATE, Josep (2018). «La Escuela Normal de Maestras» en Mercé, P. (ed.), *El instituto Francisco ...* pp. 169-173.
- MERCÉ MARTÍNEZ, Pascual (ed.). (2018). *El instituto Francisco Ribalta. Cien años de historia (1917-2017)*. Castelló de la Plana: Ed. La Horadada, pp. 401.
- MUNDINA MILALLAVE, Bernardo (1873). *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castellón*. Castelló de la Plana: Imprenta y Librería de Rovira Hermanos, pp. 696 (edició facsimil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1988).
- PERALTA ORTIZ, M.ª Dolores (1988). «Los antecedentes de los estudios universitarios de magisterio. Influencia del plan profesional de 1931», *Tendencias pedagógicas*, 50 (extra), pp. 201-212. https://revistas.uam.es/tendenciaspedagogicas/article/view/tp1998_extra1.ART20
- RAMÍREZ GARCÍA, Antonia (2012). «Factores de incidencia en el abandono de los estudios de magisterio en el primer tercio del siglo XX en las escuelas normales de Córdoba», *Historia de la Educación*, 31, pp. 189-208.
- ROSAS-ARTOLA, Manuel (ed.) (2004). *Centenari dels estudis de mestre a Castelló de la Plana*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, pp. 224.
- SAIZ SALVAT, F[elipe] (1960). «Ilusiones y realidades», en *El nuevo edificio de las Escuelas del Magisterio*. Castellón: Ministerio de Educación Nacional - Dirección General de Enseñanza Primaria, s/p.
- SALLMANN, Jean-Michel (1989). «Les niveaux d'alphabétisation en Italie au XIXe siècle», *Mélanges de l'École française de Rome*, 101 (1), pp. 183-337; doi : <https://doi.org/10.3406/mefr.1989.4027>, https://www.persee.fr/doc/mefr_1123-9891_1989_num_101_1_4027
- SALVADOR BAUZÀ, Miguel (2004). «Els estudis de Magisteri a Castelló» en Rosas, M. (ed.), *Centenari dels estudis ...*, pp. 19-24.
- SARTHOU CARRERES, Carlos (1913). *Geografía general del Reino de Valencia: Provincia de Castellón*. Barcelona, Alberto Martín, pp. 1088 (edició facsimil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1989).

«El Lledó dels liberals (1872-1912)»

Manuel Carceller Safont

Filòleg i erudit

Les notícies sobre el santuari del Lledó del període final del segle XIX es produeixen quan es consolida el que l'historiador Manuel Martí ha denominat com la *nova política*, és a dir, quan el protagonisme recau en les masses, i els partits comencen a fonamentar-se en la militància i no en l'acord entre notables. Veiem en aquesta època la consolidació d'un sector republicà, que governarà democràticament la ciutat de Castelló de la Plana, a partir de la instauració del sufragi universal masculí el 1891. El republicanisme tindrà en l'oposició el *Cossí*, que buscarà aproximar-se al catolicisme polític, que en aquesta època comença a mostrar una certa capacitat de mobilització, en un intent de refundació per a crear una majoria alternativa als republicans.

A partir de l'arribada de Fernando Gasset al poder del partit republicà a Castelló, l'anticlericalisme –especialment a partir de 1899– es va convertir en un important element de la seua renovada identitat política. Quan els republicans semblaven allunyar-se de les reivindicacions més rupturistes, la imatge radical de l'anticlericalisme els va permetre mantenir la fidelitat política entre sectors de treballadors d'adscripció d'esquerres. Segons explica Ferran Archilés, la propaganda anticlerical va passar a ser «la medulla espinal de la mobilització popular». En el cas concret dels costums i tradicions al voltant de la patrona de Castelló, com que els republicans havien bastit un model diferent de patriotisme, «aquest espai va quedar estrictament en mans de la dreta» (Archilés, 2002: 202).

Cartell 1900

Eixa tendència anticlerical justificà el 1897 l'intent del regidor Fernando Gasset d'introduir el laïcisme en la festa del Lledó i en la responsabilitat ciutadana sobre el santuari patronal. Es pretenia que el càrrec de procurador de les rendes fora assumit pels terratinents dels voltants del Lledó, en substitució del regidor corresponent, com es feia fins aquell moment. Segons Gasset, l'acceptació voluntària de la funció de procurador havia de dur aparellada l'obligació de pagar les despeses de les festivitats religioses dedicades a la Mare de Déu del Lledó. D'alguna

manera, podríem dir que pretenia l'elecció d'una mena de procurador-clavari.

Segons Josep Miquel Francés, «desde aquel año el procurador del santuario dejó de ser un concejal y por vez primera el Ayuntamiento se desvinculó de forma absoluta de su responsabilidad y gestión sobre el templo patronal» (Francés, 1999: 269). Aquesta afirmació és insostenible, perquè la proposta del líder republicà no va fructificar i la funció del procurador va continuar vinculada a la figura dels regidors de l'Ajuntament.

Però el tema va més enllà. Diversos regidors republicans, tant abans com després de la proposta de Gasset, van exercir el càrrec de procuradors en aquesta època (José Peñalver Dolz, en el període 1872-1873; el llaurador José Felip Almela, el 1884; Salvador Guinot Balado, en el bienni 1895-1896; Lorenzo Tirado Boix en el període 1902-1903), sense que tinguem cap notícia de rebuig o de conflicte de competències. Fins i tot tres republicans, Fermín Andreu, Estanislao del Cacho i Salvador Guinot Balado, van ser els únics regidors que formaven la comissió delegada per al projecte de restauració de la bandera del santuari patronal, justament el 1897, poc després de

Gasset

la proposta laica del líder republicà. A més, una jove figura del partit republicà, José Morelló del Pozo, que a més era gendre de Fernando Gasset, va ser el clavarí de la festa patronal del 1904.

Però encara cal considerar un canvi de costum històric, que es va produir durant la Primera República. Fins al 1872 els procuradors del Lledó no exercien alhora el càrrec de regidor. Justament els republicans van ser els qui van optar perquè els procuradors del Lledó foren regidors i no sols membres destacats del gremi dels llauradors, com havia

estat el costum des de feia segles. Cal recordar la polèmica de 1819 per les dimissions dels llauradors nomenats com a procuradors del Lledó, qüestió que no es va resoldre fins al 1826.

José Peñalver Dolz, membre del partit demòcrata, el procurador nomenat en el ple de la festa major del Lledó de 1872, va ser designat regidor de l'ajuntament republicà, des d'agost de 1873, després de la dissolució de la junta cantonal, fins al febrer de l'any següent. Peñalver, pels esdeveniments polítics i la interrupció de la festa lledonenca per la guerra carlina, va exercir el càrrec de procurador fins al 1876, el segon any de la Restauració. El seu successor en el càrrec, José Blasco Segura, era exregidor quan va ser nomenat procurador del Lledó, el setembre del 1877.

Per tant, no podem afirmar que a principis del segle XX l'actuació dels republicans respecte a les festes del Lledó seguira una línia de no participació. Ni podem defensar, per tant, que els republicans de Castelló, a diferència d'una característica estesa entre certs partits equiparables d'aquesta època en altres zones peninsulars, com va ser el cas de Galícia (Durán, 1976: 138-139), no mostraren cap interès per les devocions populars al voltant de la patrona.

El debat local sobre la qüestió eclesiàstica tenia com a epicentre el pressupost municipal per a les festes religioses. Les ordenances municipals –en concret l'article 270– obligaven la corporació a assistir a determinades funcions d'Església i a pagar-ne les despeses. L'argument a favor –exposat pel regidor Ricardo Carreras el 1901– era que l'Ajuntament tenia uns «drets d'iniciativa» per a organitzar diverses festes religioses, com ara el Corpus, la Magdalena, el Dijous i Divendres Sant i les celebracions del Lledó. Malgrat les diverses opinions o els moments de restricció pressupostària, com en l'any de la guerra de Cuba, és un fet que la corporació castellonenca va continuar col·laborant econòmicament amb les festes religioses principals del calendari anual.

«La Mare de Déu del Lledó era considerada un patrimoni local també per les forces liberals, al segle XIX, i republicanes, i tenia de fet una popularitat transversal considerable» (Archilés et *alii*, 2011: 20). Tal com afirmen els autors citats, la utilització de la patrona de Castelló com un símbol exclusiu dels sectors conservadors de la política i la societat, que tenien un model d'identitat local alternatiu al dels republicans, no va ser un procés lliure de tensions, i es va produir «no abans que la fractura clericalisme/anticlericalisme esclatara amb força cap al 1898» (Archilés et *alii*, 2011: 20).

Els primers anys del segle XX van ser determinants en la construcció de l'enfrontament de les dues identitats locals castellonenques, la conservadora i la republicana. Com a exemple del procés que comentem, tenim la proposta de l'erudit José Ribelles Comín, que va reclamar la creació definitiva dels Jocs Florals a Castelló, en el marc de les principals festes religioses locals, és a dir, en la Magdalena o com a homenatge a la patrona, la Mare de Déu del Lledó. Considerava –des del seu prisma ideològic– que el «fracàs» de les propostes de certàmens impulsats pels republicans es devia justament al component polític,

pues el carácter tan rabiosamente liberal que se imprimió a aquellas fiestas literarias alejó de las mismas a buen número de intelectuales que, si bien figuraban en la gran república de las letras, sin embargo sus ideas antiliberales les impedían luchar en aquellos torneos de la inteligencia.

La proposta de Ribelles és un exemple dels intents de fer hegemònica la identitat catòlica de la capital de la Plana. Des de les pàgines d'*El Clamor*, diari dels republicans, des de finals de la primera dècada del segle XX es va utilitzar l'anticlericalisme com un element central de mobilització del poble. En la manifestació de les festes liberals de juliol del 1912, per exemple, es van llançar crits de «mort al clero». En aquella situació de foment de l'opinió anticlerical, i amb un Ajuntament de Castelló sempre sota majories republicanes, es va organitzar la primera gran festa de maig dedicada a la patrona de Castelló.

En el fons de la celebració de la festa del Lledó el maig del 1912 hi havia un intent de refundació de la celebració patronal, amb l'objectiu que fora l'acte central d'una identitat castellonenca alternativa a les festes liberals de juliol, protagonitzades pel món polític i associatiu republicà. No era per tant casual que, al voltant de la primera commemoració lledonenca de maig, en un periòdic integrista com *El Maestrazgo* es publicaren missatges contra la identitat del Castelló liberal; ni tampoc que el primer sermó de la nova festa patronal incloguera una crítica a valors que defensaven els republicans. Davant el que es consideraven atacs, com els versos de Manuel Bellido o el sermó del canonge Coronel, la reacció republicana, expressada a través de la premsa, va ser frontal.

Per a l'integrisme i el catolicisme polític, la celebració del 1912, entre altres coses, era una oportunitat d'acabar amb «el Lledó dels liberals», és a dir amb la compatibilitat entre la devoció a la Mare de Déu del Lledó i el liberalisme polític. Com ha assenyalat l'historiador Ferran Archilés, es pretenia establir una celebració patronal de masses, vinculada al patriotisme local i amb presència en l'espai públic, «de manera simètrica amb el model republicà» (2007: 68). Tres dècades abans, podíem interpretar uns versos del poema «A Castelló», de Ramir Ripollés, l'autor més destacat de la Renaixença a Castelló, com una mostra literària d'eixe «Lledó dels liberals», que va entrar en crisi a principis del segle XX. El poeta desitjava «que estigues, Castelló, unit;/ [...] y que sigues sempre digne/ de la santa llibertat./ [...] ahon demostra la experiencia/ que s'ama la religió,/ pues va el honrat Castelló/ ple d'esperança a reçar/ al peu del sagrat altar/ de la Verge de Lledó». El poema es va publicar a la *Revista de Castellón*, n. 12, l'1 de juliol del 1882.

L'any 1912 tenim indicis que l'actitud dels republicans davant la patrona de Castelló havia canviat. En els articles publicats en *El Clamor*, en la polèmica a què ens hem referit, s'al·ludeix a la celebració en honor de la Mare de Déu del Lledó com «la fiesta a la patrona de los católicos castellanenses». Des d'*El Maestrazgo* es va replicar que era «la patrona de todos –aunque *El Clamor* no quiera». Quedava lluny el debat d'una comissió municipal del 1903, a petició del regidor Castelló i Tárrega, un liberal col·laborador dels republicans, sobre la conveniència de reunir en una sola les festes de la Magdalena, del Lledó i de juliol, «señalando en su caso la época apropiada para su celebración».

Lledó dels liberals

Dur endavant tal proposta semblava un impossible. Però el projecte era una mostra dels intents de vincular el mite fundacional de la ciutat (Magdalena) i el de la religiositat popular (el Lledó) al corpus simbòlic de Castelló liberal. Eixa visió integradora havia tingut anys abans una expressió plàstica, en el cartell del certamen cultural que el diari *Heraldo de Castellón*, dirigit per Castelló i Tárrega, va convocar per al 1900. Es tracta d'un quadre del pintor Ramir Leza Agost on vora el camí Lledó, pintat en perspectiva, apareix l'obelisc de la llibertat, que en realitat estava situat al parc Ribalta.

Potser podríem dir que, a partir de les festes de maig del 1912, es fa més clar l'enfrontament entre les dues identitats contemporànies de Castelló, la liberal i republicana enfront de la catòlica i tradicionalista. Són dos camins que es bifurquen, com «dos Castellons» que podríem relacionar amb unes altres dualitats històriques. El desencontre social entre dues visions de la identitat castellanenca seria cada vegada més profund, fins a la fatídica Guerra Civil del 1936.

Potser podríem dir que, a partir de les festes de maig del 1912, es fa més clar l'enfrontament entre les dues identitats contemporànies de Castelló, la liberal i republicana enfront de la catòlica i tradicionalista. Són dos camins que es bifurquen, com «dos Castellons» que podríem relacionar amb unes altres dualitats històriques. El desencontre social entre dues visions de la identitat castellanenca seria cada vegada més profund, fins a la fatídica Guerra Civil del 1936.

BIBLIOGRAFIA

ARCHILÉS CARDONA, Ferran (2002). *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc (1891-1909)*, Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.

- (2007). «La identitat local de la ciutat de les Normes. Patriotismes locals i valencianisme polític a Castelló (c. 1900 - c. 1932)». *Els escriptors castellanencs del primer terç del segle XX i les Normes del 32*. València, Acadèmia Valenciana de la Llengua, pp. 57-79.

ARCHILÉS CARDONA, Ferran, MARTÍ, Manuel, GARCIA, Marta i ANDREU, Xavier (2011). *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (c. 1880-1936)*, Castelló, Fundació Dávalos-Fletcher.

DURÁN, J. A. (1976). *Historia de caciques, bandos e ideologías en la Galicia no urbana (Rianxo, 1910-1914)*, Madrid, Siglo XXI.

FRANCÉS CAMÚS, Josep Miquel (1999). *Historia de la basílica de Lledó*, Castelló, Publicacions de la Diputació i Publicacions de la Universitat Jaume I.

MARTÍ, Manuel. (1985). «Alcaldes i regidors de Castelló (1875-1891: professió i adscripció política», *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local: Castelló de la Plana (1875-1891)*, Castelló, Publicacions de la Diputació, pp. 288-291.

- (1987-1988). «La Diputació Provincial de Castelló en els anys inicials de la Restauració», *Estudis Castellonencs*, 4, Castelló, Publicacions de la Diputació.
- (1989). *L'Ajuntament de Castelló, 1875-1891. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política*, Castelló, Publicacions de l'Ajuntament.

«La primera casa de pisos a Castelló, la Casa Viñals»

Miguel Ángel Mulet i Taló

Membre de l'Institut d'Etnografia i Cultura Popular de Castelló

Llegim en les cròniques que l'any 1885 a Castelló:

Don Godofredo Ros d'Ursinos redactà el primer pla d'urbanització de la perifèria de la ciutat, des del «Portal de San Francisco» fins al passeig Ribalta i des de la muralla fins a la sequiota (el barri de l'Armelar).

El 13 de gener comencen les obres de la nova plaça de bous, projectada per Manuel Montesinos amb un pressupost de 75.000 duros d'iniciativa privada (Joaquín Calduch Roig, Hipólito Fabra Adelantado, Joaquín Fabregat Viche, Juan Fabregat Viche, Luciano Ferrer Calduch i José Ripollés Llorens) i una capacitat entorn de les 14.000 persones, que era més de la meitat de la població de Castelló.

L'11 de maig es trasllada l'Audiència al carrer Salina (avui Gasset), cantonada amb el carrer Enginy (avui Vera). Al principi es pensava instal·lar a l'edifici una escola.

S'inaugura el col·legi de la Consolació al carrer d'Antoni Maura. Encara avui podem veure l'edifici, que passant pel Centre Municipal de Cultura ha arribat actualment a Centre d'Envel·liment Actiu.

Al carrer Magdalena (avui Escultor Viciano) s'inaugura el Teatre Nou el 18 de setembre, del qual el 1990 desapareixen els seus últims vestigis.

Sobre el solar de l'antic teatre, es construeix al carrer Major la primera casa de pisos: la casa dels Viñals. Projecte realitzat per l'arquitecte Montesinos i del qual avui dia encara podem veure la traça de l'antiga façana.

Ens diu el cronista Sánchez Adell al seu llibre *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón*:

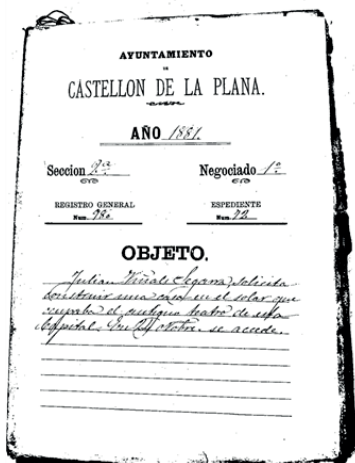

Fotografia de la casa dels Viñals a les darreries del segle XIX

«1981, Es derribado el viejo teatro de la calle Mayor. **Un señor Viñals hizo construir en su solar...un gran inmueble; la primera casa de pisos que ha tenido Castellón.**»

Acudim ara a l'Arxiu Municipal i hi trobem el següent:

«**Expediente num.72 del año 1881 de la Comision de Policía Urbana**» (actualment seria la Comissió d'Urbanisme i Obres)

Expedient de la Comissió de Policia Urbana

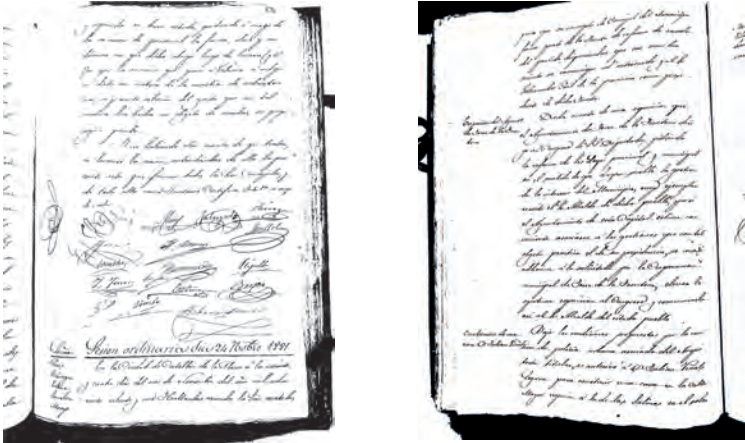
Julián Viñals Segarra sol·licita la construcció d'una casa al solar que ocupava l'antic teatre d'aquesta capital, i després de revisar tota la documentació i l'informe de l'arquitecte municipal Godofredo Ros de Ursinos sobre el projecte signat pel també arquitecte Manuel Montesinos, s'acordà trametre al Ple de l'Ajuntament l'aprovació de l'autorització per a la construcció de l'edifici sol·licitat. Tenint en compte el ruïnós estat de

l'antic teatre se sol·licità que l'Ajuntament donara les alineacions pertinents per a les noves façanes.

Cal ressaltar que entre les condicions exigides es fa especial esment de les qualitats i dels colors de la façana, així com la recollida d'aigües que caldrà canalitzar cap al celobert del nou edifici. Per a la resta es respectarà la normativa municipal de 1871. S'exigí la finalització de l'obra en un any. Els arbitris municipals per a aquesta autorització van sumar la quantitat de «ciento veinte y dos pesetas setenta centimos». Posteriorment, per qüestions de fonamentació i soterrani, així com qüestions de tipus familiar, es demanarien una sèrie d'ajornaments que van ser concedits.

I en:

«Acta municipal de la Sesión Ordinaria del Ple municipal del 24 de Noviembre de 1881»

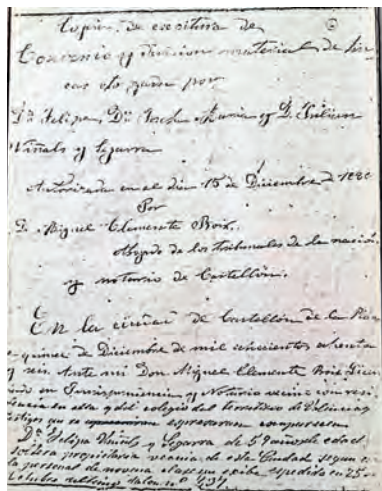
Libre d'actes de les sessions del Ple de l'Ajuntament de Castelló de la Plana

Es diu textualment:

«Bajo las condiciones propuestas por la Comision de Policia Urbana asociada del Arquitecto titular, se autoriza a D. Julian Viñals Segarra para construir una casa en la Calle Mayor esquina a la de las Salinas en el solar que ocupaba el antiguo Teatro de esta Capital».

Carrer Major de Castelló a principis del segle XX

Quadern particional de béns dels germans Viñals Segarra

Per a ampliar la informació documentada, acudim a l'**escritura de divisió de béns, dels germans Viñals Segarra** (hereus d'Alberto Viñals i Ferrara), signada el **15 de desembre de 1886** per Miguel Clemente Boix, advocat dels tribunals de la nació i notari de Castelló.

Cal dir que el pare, Alberto Viñals, va ser el propietari d'una de les primeres fàbriques de taulellets de Castelló, ubicada al darrere de l'avui Teatre Principal, al final del carrer denominat «calle de la Fábrica de Azulejos Viñals», actual Ximénez, com recullen Gimeno Michavila i José Luis Gimeno Ferrer als seus llibres sobre els carrers de Castelló.

El 1880 els menors d'edat Salvador i Piedad del Pozo, representats per Carlos Ferrer i Segarra com a valedor testamentari, venen el solar i edifici de la cantonada del carrer Major amb Salines als germans Viñals Segarra. (fills d'Alberto); Felipa, Josefa María (casada amb Julián Miazza) i Julián Viñals Segarra (casat amb Elvira Valles Navarro).

Julián Viñals portava tots els assumptes familiars, la fàbrica, l'explotació de terres agrícoles, així com la construcció del nou edifici, com podem veure a les tramitacions administratives.

Julián Viñals Segarra

Elvira Valles Navarro

Elvira Valles, després d'enviudar, es va casar amb el també vidu Miguel Ortiz Huguet, que va aportar al matrimoni una filla, Carmen Ortiz Sales, nascuda de la seua primera dona, que resultà hereva de la part de la finca corresponent a Julián Viñals.

Carmen Ortiz es casà amb el farmacèutic borrianenc José Mulet Vila, que instal·là la seua farmàcia primer al carrer Colón (actual Farmàcia Calderón) i, posteriorment, al carrer Segorbe (que encara es manté en quarta generació, regentada en aquest moment per Ana Mulet Nicolau) i van tindre quatre fills: José María, doctor en farmàcia; Miguel, doctor enginyer industrial; Mari Carmen, mestra, i Elvira, mestra també.

Aquesta informació es pot confirmar perquè està inscrita al Registre de la Propietat de Castelló de la Plana.

Elvira Valles amb la seua filla Carmen Ortiz el 1909

Anys després, Vicente Traver, al seu cèlebre llibre *Antigüedades de Castellón*, incideix en el tema amb la frase següent:

«Sobre el solar de un antiguo teatro, se construye en la calle Mayor la primera casa de pisos: la casa de Viñals».

En un altre apartat escrivia:

«Existia un teatrillo en la esquina de la calle Mayor donde se levanto luego la espléndida finca de los Viñals».

I també al BSCC de 1920 llegim:

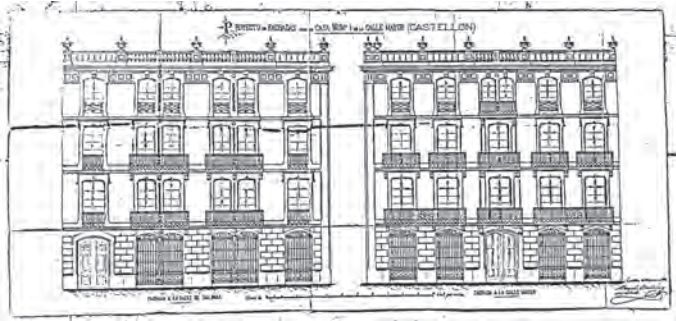
«El cèlebre Teatre Vell va ser venut cap a l'any 1881 i demolit, i al mateix solar del Carrer Major núm. 1 va ser construïda la primera casa de pisos de Castelló, Casa Viñals».

Nom que per una relliscada d'un periodista, als anys 90 del segle passat, va ser substituït erròniament pel de «Casa Balaguer», propietari, anys després de la seua construcció, de la meitat de la finca, per compra de la part de les dues germanes Viñals.

Plànol original de la Casa dels Viñals signat per Manuel Montesinos

Fins al 1886, com recull el Quadern Particional, no va ser finalitzada la casa pels tres germans Viñals. Construïda sobre una «superfície de 488 metres i 175 mil·límetres quadrats, comptava amb planta baixa, tres plantes amb dos pisos per planta, golfes habitables i torre Miramar, que per cert no veiem als plànols originals del arquitecte Montesinos, a més de celler i jardí, així com pou i bomba per impulsar aigua a tots els pisos» (totes les vivendes disposaven d'aigua corrent, safareig, banyera i excusat).

Còpia en blanc i negre del plànol original de la Casa dels Viñals

Fotografia de la Casa Viñals.

Com a anècdota singular, el celler a la Guerra Civil es va utilitzar com a refugi i a les darreries dels 50 del segle passat va albergar la primera discoteca de Castelló (soterrani de la Cafeteria Orí).

Servisca aquesta comunicació, a més de per a donar-nos més informació sobre el Castelló d'aquell canvi de segle, per reivindicar i esmenar l'error, tornant a la finca, que manté les façanes dissenyades per l'arquitecte Manuel Montesinos, el nom de Casa dels Viñals.

BIBLIOGRAFIA

ACTES DE L'AJUNTAMENT DE CASTELLÓ

DOCUMENT TESTAMENTAL DE LA FAMÍLIA VIÑALS-VALLES

BUTLLETÍ DE LA SOCIETAT CASTELLONENCA DE CULTURA

ANTIGÜEDADES DE CASTELLÓN DE LA PLANA (Vicente Traver Tomás)

ELENCO DE FECHAS PARA LA HISTORIA URBANA DE CASTELLÓN DE LA PLANA (José Sánchez Adell)

«Castelló, del gas a l'electricitat»

Vicent Ginés Samit

Mestre jubilat

Aquells que tenim certa edat, qui no es recorda dels quinqués, cresols i palmatories que hi havia en sa casa per si la llum se n'anava?

A Castelló les primeres referències a la il·luminació pels carrers de la ciutat daten de 1260, es troben recollides en el Llibre dels Establiments i Ordinacions de la vila de Castelló de la Plana, que les arreplega fins a l'any 1419 i que Lluís Revest i Corzo recull en una publicació facsímil que edita l'Ajuntament de Castelló l'any 1957. Encara que la lectura original s'entén prou bé, l'hem adaptada a un llenguatge més actual.

Ordenança XXXIII: *Dels joglars i altres que tocaran de nit.*

I també establirem i ordenarem que si joglars, jóvens o altres aniran de nit tocant instruments o cantant de matinada per la vila i aquells que es paren davant de qualsevol porta tocant o cantant, que cadascú d'ells pague dos sous. A més de les penes posades a aquells que van de nit desordenadament i sense llum.

Ordenança XXXVI: *De portar llum després del toc de lladres.*

I també establirem i ordenarem que ningú, després que el toc de lladres haja sonat, no vaja per la vila sense llum, i si va sense llum per la vila, pague vint sous.

Cal fer un incís per a aclarir el que hem dit i també del fet de la importància de la il·luminació nocturna durant els primers segles de la nostra localitat. Imaginem-nos una fosca i llarga nit d'hivern sense lluna i tan ennuvolada que ni tan sols deixava passar la tènue lluminositat de les estrelles, aleshores la foscor era total, per això l'obligació de portar llums les persones per a identificar el seu pas.

Al voltant d'uns cinc-cents anys després del que hem contat, la il·luminació dels carrers de Castelló a principis de la dècada dels anys trenta del segle XVIII era de cinquanta-cinc llums d'oli que cada nit sense lluna encenien aquelles persones pietoses a les capelletes que tenien al frontal de les seues cases dedicades als sants patrons de la ciutat. Encara no eren tan sols per a demanar la protecció als pietosos sants, sinó també per a indicar la situació de les cases i cantonades a les persones que podien vindre de treballar els horts, que tornaven d'alguna localitat veïna o per als viatgers que desitjaven fer nit a la localitat.

Un fet importat va ocórrer en aquesta dècada, l'any 1833 Castelló és nomenada capital de la província i l'Ajuntament de la ciutat ja començava a moure's davant d'aquest fet. L'any 1831, es presenta una proposta dels regidors de la ciutat per a il·luminar millor les vies públiques i l'alcalde i el governador consideren favorable el projecte de posar 390 fanals d'oli, d'ells 220 al centre de la vila i els altres, 91 al raval de Sant Fèlix i 79 al de Sant Francesc. Els fanals s'havien de carregar cada nit i encendre'ls un a un durant les nits sense lluna i duraven unes poques hores fins que l'oli s'esgotava.

EL GAS ARRIBA A LES CIUTATS

A les darreries del segle XVIII comença a fabricar-se el gas de carbó i per la lluminària que produïa en encendre's prompte es va emprar en llums d'ús particular, encara que les possibilitats d'il·luminar els carrers de manera més eficients va fer que començara una carrera per a aconseguir-ho. El primer problema que calia solucionar era fer-lo arribar al seu destí. Els xinesos van intentar transportar el gas produït en un volcà emprant una canonada feta amb canyes de bambú que tenia moltes fugues i per la qual cosa no va ser un mètode eficient. En principi als països occidentals s'empraren curts tubs de ferro colat no molt eficients en l'aïllament perquè en aquells

carrers de terra, que per les pluges sempre estaven en continu assemtament, es produïen trencaments i fugues que provocaven incendis i explosions; de manera posterior es transportava el gas amb tubs d'acer enrotllat recoberts amb quitrà de petroli que va resultar ser una bona solució al problema del transport.

Arriba el gas Pall Mall, Londres 1809. Wikipedia.

Aleshores l'invent de la il·luminació amb gas de William Murdoch fou aprofitat a Londres l'any 1089, al barri de Pall Mall, i es convertí en la primera ciutat del món amb aquest tipus d'enllumenat. El gas d'hulla s'obtenia en els gasòmetres escalfant-lo a 700 °C, després es purificava fent-lo passar per aigua (depuració física) i una solució d'hidròxid sòdic (depuració química) que eliminava el perillós monòxid de carboni, i quedava com a residu el coc que s'aprofitava com a combustible en les cuines econòmiques com aquelles que alguns de nosaltres de menuts hem tingut a casa. A Espanya la primera ciutat que aprofita el gas per a dur llum als carrers fou Barcelona l'any 1826, a la qual li va seguir Madrid l'any 1832.

A Castelló cal esperar fins a l'any 1869 perquè l'Ajuntament done el permís per a construir un gasòmetre al senyor Antonio Sanz i Gual de Tortosa que caldrà que comence a funcionar el dia primer de gener de 1871, i complint el termini previst, l'any 1872 la ciutat ja

Fàbrica de gas de Castelló, 1914. Foto circulada.

disposava de 350 fanals als quals arribava el gas des de la fàbrica ubicada al lloc on hui es troba el Govern Civil. El gas va entrar a poc a poc també als comerços i habitatges per a tindre llum i també les cuines i calefacció a casa poden disposar d'una font d'energia més contínua i amb menys manteniment al llarg de tota la jornada.

Davant de la pròxima arribada de l'electricitat el gas no desaparegué, sinó que van coexistir els dos tipus d'energia, cadascun amb el seu mercat i, en l'actualitat, més d'un segle després continuen fent-ho.

ARRIBA LA LLUM ELÈCTRICA

L'electricitat feia segles que es coneixia, encara que no fou fins al segle XVIII que el comportament i estudi de l'electricitat va avançar molt i el progrés havia d'arribar: *¡Hágase la luz eléctrica y la luz eléctrica... se hizo!*

El primer pas el va fer el britànic Humphry Davy l'any 1800, quan va inventar l'arc voltaic, una espurna que saltava entre dos barretes de carbó connectades a un cable elèctric d'alt voltatge que produïa una llum molt intensa, malgrat que les barretes de

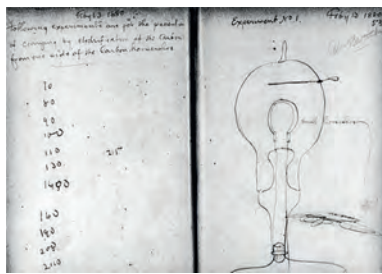

Llum d'espurna. Col·lecció Universitat de Ciències Socials de València. Simulació: Vicent Ginés.

carbó es consumien i tenien poca duració, de dos a quatre hores, després de cada nit calia reposar-les i regular-les, cosa que només sabien fer les persones preparades, a més prop d'elles feia la sensació que s'estaven fregint ous, però durant moltes dècades es va utilitzar aquest mètode. Tot i que semblava que no tindria futur, després va resultar ser la base de les futures llums fluorescents que fins fa poc usàvem.

LA PERA DE LLUM DE THOMAS EDISON

Tradicionalment, l'invent de la pera de llum se li atribueix a Thomas Edison, encara que no és cert perquè altres invents se semblaven més als models que tots coneixem, una càpsula de vidre sense aire dins i amb un filament interior connectat al corrent elèctric que es posava incandescent, però el filament emprat era de platí i resultava

Pera de llum dissenyada per Thomas Edison. National Geographic.

massa car i difícil de trobar i l'invent no va tirar cap endavant. El que va fer Thomas Edison fou presentar el seu model l'any 1879 d'una pera de llum pràctica de filament de bambú recobert de carbó que durava encesa 48 hores seguides, el que va fer és un model comercial i assequible econòmicament que inicià una nova època en la fabricació de les peres de llum.

CONTROVÈRSIES A L'ARRIBADA DE L'ELECTRICITAT

La futura arribada de l'electricitat va estar envoltada de controvèrsies. Mirant-les bé, en totes elles hi havia un factor econòmic important. De fet, en països com els Estats Units, França i Regne Unit va haver-hi molta reticència a la implantació de la nova energia i en aquest darrer país fins a l'any 1922 no es va generalitzar la llum elèctrica. Les companyies de gas incrementaven el temor de la gent dient que l'electricitat podia produir fortes explosions, encara que el que les produïa era el gas. En estos països el carbó era fàcil d'extraure i de molt bona qualitat, per la qual cosa produïa gas

amb quantitat i de manera econòmica; aleshores les companyies de carbó i gas eren econòmicament molt poderoses i desitjaven mantenir eixe monopoli energètic.

A Espanya teníem un altre problema, la falta de carbó de qualitat i la dificultat d'extraure'l en quantitats industrials no resultava econòmicament rendible, per la qual cosa es va optar per la producció hidràulica, que es compartia amb centrals tèrmiques menudes.

ELS PRIMERS ENLLUMENATS ALS CARRERS

Hi ha hagut molta ficció per a voler emportar-se el mèrit de ser els primers a emprar l'electricitat per a l'enllumenat. Als Estats Units no va ser Nova York com molta gent creu; el mèrit se'l volen emportar diferents localitats, encara que sembla que fou Wabash a Indiana l'any 1880, que aleshores seria la primera del món, encara que li disputa l'honor Godalming al Regne Unit l'any 1881. A l'Europa continental fou la localitat de Timisoara, a Romania, la primera a tindre enllumenat públic l'any 1884, on s'installaren 731 fanals, i a Espanya la localitat marinera de Comillas a Cantàbria, un dels pobles més bonics del nostre país, fou la primera a enllumenar alguns carrers a partir de l'any 1881. Per a celebrar-ho es va realitzar un Consell de Ministres presidit per Alfons XII i seria el punt de partida per a altres localitats que seguirien els seus passos. Per data es disputaria l'honor de ser la primera del món amb Godalming i estaria per davant de Timisoara i seria la primera d'Europa, però el problema radica en el concepte d'enllumenat públic, referint-se a si eren proves en determinats barris, carrers o places, si era l'inici d'una xarxa elèctrica en tota la localitat sencera, o si es refereixen a l'arribada de la llum a les cases, encara que ens és igual perquè l'electricitat havia arribat per a quedar-se.

L'ELECTRICITAT ARRIBA A CASTELLÓ

La ciutat de Castelló no es va lliurar tampoc de les polèmiques. L'opinió dels castellonencs estava dividida pels perills que podia portar aquesta nova energia perquè pensaven que podia fer mal a persones i animals pels cables de distribució i molts veïns no volien que anaren fixats a les parets de les seues cases i també se li unia

la por als pals i cables que havien de transportar-la perquè existia el temor que els relamps de les tronades per aquests podrien arribar a les seues llars.

L'any 1894 El Mijares, Compañía Eléctrica de Castellón de la Plana, presenta un interessant estudi de trenta-tres pàgines on expressa els grans avantatges d'aquesta energia que podia proporcionar el riu Millars tant per a l'enllumenat o com a força motriu.

En un article de l'*Heraldo de Castellón* de 26 de gener de 1895 es narra que el senyor Félix Mota feia la proposta de produir gas aprofitant restes de l'escorxador municipal per a produir el vapor d'aigua que moguera les turbines que proporcionaren electricitat, entenia que aquesta solució podia ser de major rendiment que buscar un salt pel riu Millars que per la distància encariria la instal·lació per les línies de transport i no resultaria rendible econòmicament.

Malgrat tot, a principis de 1895 a Vila-real, a la partida de les Trenca-des, just al lloc on estava el molí fariner de Pascual Amiguet, l'*auelo Tol*, comença a construir-se una factoria per Vellón, Gómez y Cía., que funcionant amb l'electricitat produïda per un alternador fabricava paper d'estrassa continu per a aprofitar-lo per a embolicar les taronges que començaven a exportar-se. El senyor Vellón era un inversor de Castelló, pare de Luis Vellón, que fou director de la Electro Textil de Castelló, la Compañía de Luz y Fuerzas de Levante i la Hidro, empreses que controlaren la producció elèctrica del riu Millars. I el senyor Gómez és més conegut per tots nosaltres, Plácido Gómez, fundador de la impremta i papereria que hui encara funciona a l'avinguda del Rei en Jaume. L'empresa creada comença a fabricar paper l'any 1896.

Un poc més amunt de la fàbrica de paper, al terme d'Onda ja havia començat a construir-se una central hidràulica per a abastir Castelló, Vila-real i Onda, però l'empresa catalana Sala, Ricart i Cia., que gestionava la fàbrica de gas a Castelló, proposa a la companyia gestora de la fàbrica de paper que, quan a la nit no funcione la factoria, que l'electricitat pugui aprofitar-se per a l'enllumenat dels carrers de Castelló, Vila-real i Almassora. L'acord pres entre les dos empreses i l'aprovació dels ajuntaments serà l'inici de l'arribada de l'energia elèctrica a la capital de la província, i es crearà la denominada Central del Vila-real, que pren els noms populars de salt de

la llum, fàbrica de llum, llum de Villa-real, llum de Tol, pel nom del propietari del vell molí. De fet, la seua casa situada vora la central va ser la primera a tindre llum elèctrica.

Encara que estes tres localitats no van ser les primeres a disposar de llum elèctrica de la província, la primera central hidràulica en funcionament va ser la de Sogorb, que va inaugurar el seu enllumenat públic el 7 de desembre de 1892 amb una xarxa de 175 punts de llum, Borriana inaugura el seu enllumenat l'any 1896 amb una central tèrmica i Altura a principis de 1897 també inaugura la seua central hidroelèctrica. Van ser les tres primeres localitats de la província a tindre llum elèctrica. Després ho foren Castelló, Almassora i Vila-real i, una setmana després, la nova central d'Onda en el molí de la Serrana s'uneix a la xarxa elèctrica de la central de Vila-real i també arriba la llum a la localitat d'Onda.

Central elèctrica de Vila-real, riu Millars.
Arxiu Municipal de Vila-real, fons: família Pascual Amiguet.

Castelló a la tardor de 1897 tenia 30.000 habitants i la gent sentia un gran desig perquè s'inaugurara l'enllumenat públic i l'empresa aprofitant el transformador del carrer del Bisbe Salinas va col·locar quatre potents fanals on la gent quedava meravellada en veure la potent llum que produïen. Per a celebrar aquest fet la banda de música del Regiment Otumba 47 en la Caserna de Sant Francesc to-

cava els diumenges de 9 a 11 de la nit il·luminada també amb quatre potents llums. El mes de setembre de 1897 inaugurava l'enllumenat al centre de la ciutat també en cases i comerços. Prompte va arribar la llum al raval de la Trinitat, encara que al de Sant Fèlix va tardar dos anys per l'oposició del veïnat al fet que els cables passaren per les façanes.

La llum havia arribat, encara que tots aquells que tenim certa edat recordem ja en la postguerra, quasi cinquanta anys després de l'arribada de l'electricitat, aquelles peres de llum de les nostres cases de 40 watts amb les quals era difícil poder llegir. Aleshores, l'any 1897, les primeres peres de llum de les cases tenien 12 o 20 bugies, menys potents que les nostres, però a la gent li pareixien meravelloses per poder tindre llum tota la nit si feia falta perquè amb els cresols d'oli i palmatòries era impossible.

Els problemes continuaren. La llum de Tol inaugurada el setembre de 1897 es va inundar per una crescuda del Millars dos mesos després i la tempesta provocà que també es trencaren els cables de coure de la línia. Les localitats van protestar perquè es van quedar a fosques i l'empresa Sala, Ricart i Cia., en compensació, no va cobrar el rebut del mes de gener. Aquests fets es repetien amb freqüència, per la qual cosa l'Ajuntament va exigir-li que en la seua fàbrica de gas de la plaça Maria Agustina col·locara un generador tèrmic que suplira els talls de corrent elèctric des de la central del Millars.

Les centrals hidràuliques es van multiplicar al llarg del riu i quasi totes les poblacions en tenien una, però malgrat que era un sistema fàcil i econòmic per a produir electricitat, les reparacions no ho eren tant i per a unes economies locals de quasi subsistència resultaven oneroses i la solució a un futur no llunyà era la construcció de centrals més grans que pogueren abastir totes les poblacions de manera conjunta.

Els llauradors de les localitats afectades també van enviar-li una protesta al governador provincial perquè els assuts per a recollir l'aigua per a les centrals en retindre-la afavoria l'evaporació i la filtració del cabal, a més les séquies que portaven l'aigua al salt tenien els marges de terra, cosa que també afavorien les filtracions i en aquella època en què no hi havia encara embassaments això perjudicava el reg en les temporades de sequera. El governador va haver d'inter-

vindre perquè els assuts no tingueren més alçària que l'estipulada i les séquies calia que tingueren els marges d'obra, l'incompliment seria castigat amb fortes multes i la reincidència podria fer que s'anullara la concessió del salt per a produir electricitat.

També els concessionaris de la producció i distribució van haver d'actuar per la pilleria dels usuaris perquè en aquella època en què encara no existien els comptadors, el contracte es feia d'acord amb el número i potència de les peres de llum contractades, però molts usuaris en posaven més o de més potents i això podia tindre la conseqüència d'una multa o de la supressió del servei.

Però el pas del temps anirà normalitzant l'ús de l'electricitat que coexistirà amb el gas, la qual cosa en l'actualitat continua. La companyia Sala, Ricart i Cia. es va convertir en Viuda de Estela y Cia., Electro Textil, creada per Severino Ramos i Ezequiel Dávalos, empresaris de Castelló. El Banc de Castelló en va adquirir d'altres i, a la fi, totes les del Millars foren comprades l'any 1932 per la Compañía de Luz y Fuerzas de Levante, la LUTE que molts de nosaltres portem gravada en el record perquè en la nostra infantesa era la companyia que subministrava la llum a les nostres cases.

La LUTE tenia les oficines al carrer Lluís Vives en un edifici modernista que hui és un domicili particular i la finestra de la planta baixa té la silueta d'una pera de llum, un disseny únic dins de tota l'arquitectura modernista.

BIBLIOGRAFIA

BALBÁS, Juan A. (1884). *Casos y cosas de Castellón*, facsímil. Ajuntament de Castelló de la Plana, 2011.

BELLÉS, Salvador (2003). *Luis Vellón Martí, el máximo exponente de la electricidad*, Seres Humanos de Castellón, periòdic *Mediterráneo* de 16/11/03.

GUINOT, Enric i SELMA, Sergi (2002). *Las acequias de la Plana de Castelló*. Conselleria d'Agricultura, Generalitat Valenciana.

MELIÀ TENA, Casimir (1975). *Orígenes y desarrollo de los servicios eléctricos en la provincia de Castellón*, Societat Castellonenca de Cultura.

REVEST Y CORZO, Luis (1957). *Llibre de Ordinacions de la Vila de Castelló de la Plana*, facsímil. Ajuntament del Castelló de la Plana, 2011.

VILAPÈDIA. La "llum de Tol". L'enciclopèdia digital de Vila-real.

El Mijares, Compañía Eléctrica de Castellón de la Plana, memòria 1894. Arxiu Provincial de Castelló.

«L'embassament de Maria Cristina i el seu impacte socioeconòmic»

Pepe Pascual

Expresident del Coto Arroceros

L'embassament de Maria Cristina es troba situat a la part nord-oest del terme municipal de Castelló, concretament a la partida Benaressa que està tocant el terme municipal de l'Alcora, en un estret de la rambla de la Vídua, i que recull les aigües de diversos cursos, el principal dels quals és el riu Montlleó, que naix al massís de Penyagolosa, al terme municipal de Puertomingalvo, passant després a Vistabella.

Aquest riu Montlleó s'ajunta amb la rambla Bovalar, que procedeix de la part nord de Penyagolosa, i amb el riu Mojón, que naix entre les províncies de Terol i Castelló, passant a prop del santuari de l'Estrella.

Aquests rius porten aigua contínua fins al riu Montlleó, i aquest les conserva fins al paratge denominat Cascallos, al terme municipal de Benafigos. Així continua fins als Ibarsos, on rep la rambla Carbonera, que naix als peus d'Ares del Maestrat i rep també els barrancs Belluga i el Molinell.

Després d'aquesta darrera unió ja rep el nom de rambla de la Vídua. Més avall rep el barranc de Besalves i el de la Pobleta per l'esquerra, i a la dreta els barrancs de la Rambleta, les Olles i el riu Llucena, que naix a Xodos i és la major aportació d'aigua que rep la rambla de la Vídua, ja que aquesta aportació és escassa però contínua.

Els primers càlculs que es van fer per a la viabilitat del projecte de l'embassament de Maria Cristina van ser que rebria el vessament de més de 15.000 quilòmetres quadrats. Considerant que les pluges mitjanes en aquella zona eren llavors de 460 mm/any, es podrien assolir uns 80 milions de metres cúbics d'aigua, xifra que no es va assolir mai ni en somnis.

La primera dada fefaent que posseïm sobre el tema que ens ocupa és la concessió que el 20 de maig de 1320 otorgà l'Ordre de Montesa al Sr. Domingo Forcadell, donada al Castell de Vilafamés. Aquesta concessió permetia al senyor Forcadell la construcció d'un molí fariner o drapaire, que es va anomenar d'En Saloni, així com poder treballar terres ermes de vora el llit de la rambla. Després va passar a ser propietat del bisbe Francisco Borrull, i s'expropiaren anys després tant el molí com les terres, en ser aquestes cobertes per l'actual embassament.

D'aquelles aigües que després del seu aprofitament pel molí Saloni es perdien, algú allà pel segle XVIII va suggerir el seu aprofitament per a regar terres de la partida de Benadressa, per la qual cosa el regidor de la vila, José Castell de Museros, va presentar una moció a l'Ajuntament el 27 de desembre de 1731 per a sol·licitar l'aprofitament de les esmentades aigües, i elevà a l'any següent una petició al rei Felip V. Però una sèrie de pleits imposats tontament fan que aquesta concessió no s'otorgue fins al 1747, i va ser reconeguda per l'Ajuntament el gener del 1748.

El 1781 Salvador Catalá, conegut com *el Mercader*, sol·licita davant del Consell Reial de Castella poder comprar a la vila la concessió de les aigües sobrants del molí Saloni per a regar les terres de la seua propietat contigua a la rambla de la Vídua, concessió que es dona mitjançant el pagament de 60 lliures valencianes que equivalen a 1.000 € actuals.

El 1895, Antonio Barrachina Fabra, amb el suport d'advocats i enginyers, va sol·licitar la construcció d'un pantà, al qual se li posaria el nom de Maria Cristina en honor de la reina regent i –segons Jaime Nos– per a congraciar-se amb el personatge, per a l'aprofitament de les aigües discontinües del llit de la rambla per al reg de 4.500 hectàrees de terrenys de Castelló i Almassora, i que s'emplaçarà al tossal del Morral, on es recolza una de les parets del mur de presa.

Recordem que el 1888 una societat, Fomento Agrícola Castellonense, creada amb prohoms de la ciutat de Castelló, fan un projecte per a proveir d'aigua la ciutat de Castelló amb els sobrants de l'aigua de reg. Finalment es realitza la concessió l'octubre de 1903. Aleshores és quan es construeix el canal anomenat sèquia de la Foment, que servia per a conduir l'aigua fins a la ciutat de Castelló i que avui dia encara té drets d'aigua.

Castelló va ser una de les primeres ciutats d'Espanya que va tindre aigua corrent i potable a les cases particulars, fet que va ser un important avanç per a la seua època. La societat Foment d'Aigües va ser adquirida per Enrique Gimeno Tomás, avi de l'actual president de FACSA, qui en va ser president, fins al 1947, amb la breu aturada de la Guerra Civil.

Com que era molt difícil prestar serveis a l'aigua de boca i al reg alhora, sobretot a les èpoques d'escassesa de cabals, els usuaris agrícoles es constitueixen en Comunitat de Regants el 1904, i van conservar, juntament amb la finca del Mercader, el dret sobre el cabal inicial de les aigües que discorrien per la rambla de la Vídua. Totes dues societats van haver d'arribar a pactes per a solucionar les causes de força major originades per les èpoques de sequera.

L'embassament dona reg a unes 54.000 fanecades i tenia prevista una capacitat de 26 milions de m³ i per a la seua distribució es va construir un canal amb una capacitat màxima de 2.250 l/s amb la corresponent xarxa general de sèquies perquè puga arribar a totes les parcel·les. Així mateix, va ser necessari el desviament de 1.500 m de la carretera del Grau de Castelló a la Pobla de Valverde, coneguda com a carretera de Lluçena. També es va necessitar construir un pont metàl·lic perquè aquesta carretera salvés l'embassament, i pel que fa al canal es va necessitar fer un sifó per a salvar el llit del riu Sec a l'altura del Pla del Moro. Avui dia l'aigua de boca ja no ve de l'embassament, ja que FACSA té altres fonts de subministrament més segures.

La construcció d'aquest embassament va suposar la transformació de 50.000 fanecades de terreny agrícola de secà a regadiu. Això va ser una veritable revolució tant social com econòmica en una època en què els avanços eren molt lents. Els cultius que hi havia abans d'aquesta transformació eren vinyes, oliveres, ametllers, garroferes

i, en menor mesura, cereals i lleguminoses. Destacaven sobretot les garrofes, que era l'alimentació principal de les cavalleries, que aleshores eren la principal font de tracció i energia. A més d'això, les garrofes eren equivalents al petroli d'avui dia, ja que eren un producte amb què es podia especular, perquè eren molt fàcils de guardar molt de temps i tenien un valor tangible. Poder regar les terres va produir un canvi als cultius augmentant la productivitat dels cereals, i, el més important de tot, es van poder plantar tarongers. En aquell moment eren una font important de riquesa.

Tot això va suposar un augment de la demanda de mà d'obra que va eixir en principi de les poblacions properes, així va venir gent de Borriol o la Pobla, i després d'altres indrets d'Espanya. Les finques que es regaven a l'entorn del pantà eren de dimensions considerables, ja que en ser terra de secà, el seu preu era més barat i els agricultors podien comprar més superfície, i a més les finques més grans tenien masies grans on vivien treballadors amb les seues famílies, i on el propietari solia passar algunes temporades, sobretot durant la collita.

Els treballadors vivien a les finques perquè el transport era en carro o a peu, així els animals per a la feina i els operaris vivien a prop de la feina. Això va induir alguns empresaris a intentar formar nous poblats, com Les Casotes, La Dehesa o Venta Guillamón. Alguns d'aquests poblats no van tenir èxit, com Les Casotes, que no es va arribar a estrenar, encara que es va construir fins i tot una església, però no va quallar la seua habitabilitat. No obstant això, els altres dos van tenir èxit, creiem que va ser degut al mitjà de transport. Les Casotes no tenia cap tipus de transport públic, mentre que La Dehesa o Venta Guillamón disposaven de línia d'autobús a la carretera de l'Alcora, fet que va contribuir al fet que la població s'hi assentés, sobretot a la Venta Guillamón que, a més, modernament es va veure beneficiada en ser capçalera de la línia 6 del bus urbà de Castelló, cosa que li va donar gran empenta.

Als anys 50, a causa de les baixades de les intensitats de les pluges, potser ja començava el canvi climàtic, la zona regable del pantà va patir una crisi a causa de la manca d'aigua. Aquesta es va resoldre amb els pous que tenia la Comunitat de Regants, i sobretot amb la construcció del Canal Cota 100 del Marge de l'Esquerra del riu Mi-

llars, que va portar al peu de la presa del pantà aigua d'aquest riu. Això va resoldre el problema, tant que aquest any, extremadament sec, no hi ha hagut problemes per a regar. El problema l'hem tingut amb el preu de l'aigua, però això és un altre tema.

El 1970 es va signar un conveni amb la Junta d'Aigües de la Plana per a la regulació del Canal de la Cota 100, de manera que el reg està assegurat amb aigües del riu Millars, sempre que aquest dispose de suficient cabal. La disponibilitat d'aigua a la zona del pantà va ser també causa perquè algunes indústries s'instal·laren en aquesta zona, cosa que va ser una forma de dinamització econòmica, més avui dia que l'agricultura, i en especial els tarongers, estan en hores baixes.

Com veiem, l'embassament de Maria Cristina va suposar una petita revolució i una gran empenta per a l'economia de Castelló. Això va suposar un canvi en la fisonomia de la part nord-occidental del seu terme municipal, i es convertí en un important *input* social i econòmic.

Al final tot això va servir de poc, perquè com hem dit abans, l'agricultura està en hores baixes i l'embassament ha hagut de declarar-se obsolet, ja que necessita una sèrie de reformes que són inassumibles per als usuaris i ha quedat només com a regulació de la rambla de la Vídua, així com a recàrrega d'aqüífers.

«El cine en Castellón»

Eloy Abadía Ezquerra

(Castellón Recuerda y *Parlem de Castelló*)

A finales del siglo XIX, coincidiendo con el gran crecimiento demográfico y social de la ciudad, llegó el cine a Castellón. Un acontecimiento que supuso una auténtica revolución cultural e introdujo un nuevo modelo de negocio que perduró y evolucionó a lo largo de todo el siglo XX.

Pero antes de hablar de la llegada del cine a Castellón es obligatorio hablar de la llegada del cine al mundo. El 28 de diciembre de 1895 es considerado el día en el que los hermanos Lumière inventaron el cinematógrafo y, por consiguiente, el cine. A los pocos meses de presentar su invento en París, los Lumière lo exportaron por toda Francia, Europa y el mundo. Además, gracias a que lo patentaron, fue llevado por diferentes empresarios a otros países, lo que hizo mucho más fácil y rápida su expansión por todas partes del mundo.

Hoy nos resultaría muy difícil ponernos en la piel de todas aquellas personas que se sentaron en una butaca o grada y vieron por primera vez una imagen en movimiento. Estamos tan habituados a la tecnología y rodeados de pantallas en las que vemos series, películas o re-

Cinematógrafo

alizamos videollamadas, que es impensable imaginarnos el miedo que pasaron algunas personas al ver en aquella pantalla imágenes en movimiento. De hecho, siempre se ha mencionado la proyección de *La llegada del tren*, película en la que aparece un tren acercándose a la cámara, donde los espectadores salían corriendo de la sala porque pensaban que les iba a atropellar.

Teatro Principal de Castellón

Una experiencia similar, aunque sin gente saliendo despavorida de la sala, se vivió en Castellón al año siguiente. Uno de los empresarios que exportó el cinematógrafo por el mundo fue el francés Sr. Crux y una de sus paradas fue nuestra ciudad, con el recién inaugurado Teatro Principal

como el lugar perfecto en el que proyectar en su ceremonial proscenio la primera película en la historia de Castellón.

Lamentablemente, la electricidad todavía no había llegado a Castellón, por lo que para poder proyectar la imagen del cinematógrafo tuvieron que utilizar la luz de Drummond o luz de calcio, un artilugio donde una llama, generalmente de gas, entra en contacto con una piedra de cal y genera una fuerte luz suficiente para proyectar la imagen.

Tras varios días realizando pruebas en el Teatro Principal, el 10 de diciembre de 1896 llegó el cine a Castellón con la proyección de *El mar* o *Baño en el mar* de los hermanos Lumière. El resultado, aunque algo duro, lo refleja muy bien el artículo que recogía el *Heraldo de Castellón* al día siguiente:

Luz de Drummond

“[...] fue un fracaso en toda regla. Mal enfocado el objetivo en el transparente (lo que no tiene que ver nada con la luz) exigua o demasiado chicas las películas fotogénicas o cintas y por tanto desnaturalizado y falso el conjunto o motivo del cuadro que en resumen resulta durísimo y con oscilaciones que perturban a la vista.”

Ese mismo día, el 11 de diciembre, se repitió la proyección, pero nada dijo la prensa al día siguiente, lo que sugiere que fue mejor que el día anterior.

A partir de ese momento comenzaron a llegar más empresarios a la ciudad con cinematógrafos portátiles, lo que se conocería como cines ambulantes y que únicamente estaban en funcionamiento unos días o semanas. Alguno de ellos se colocó en barracones y plazas de la ciudad, siendo los más conocidos de la época el del parque Ribalta o el del barracón de Tetuán.

El mar (hermanos Lumière), primera película proyectada en Castellón

No fue hasta 1907 cuando se inauguró el salón Castelar, el primer cine fijo previsto para estar abierto durante todo el año; no obstante, no logró mantenerse mucho tiempo abierto debido a que su infraestructura no era la adecuada para albergar una actividad de este tipo.

Salón Cine La Paz

En 1908 se inauguró el Salón Cine La Paz, diseñado por el arquitecto Francisco Tomás Traver y que fue sin duda el cine protagonista de la época. Por un lado, por el gran éxito que tuvo consolidándose rápidamente como el gran cine de Castellón; y por otro lado porque en él ocurrió

uno de los acontecimientos más dramáticos de nuestra ciudad. Cuando el 17 de noviembre de 1918, tras un falso aviso de fuego durante una proyección, se generó una avalancha de personas que dejó veintidós fallecidos, veintiún niños y un soldado.

Esto no fue un hecho aislado en España. En otras ciudades habían ocurrido cosas similares, aunque no con tan grave resultado. Y es que tenemos que pensar que los primeros cines se instalaron en almacenes o locales que claramente no estaban habilitados para una actividad así. Es por eso que durante estos años aparecen continuos decretos que establecían nuevas normativas de construcción

para poder ejercer la actividad. Motivo por el cual muchos salones, como el Castelar anteriormente mencionado, tuvieron que cerrar.

En la siguiente década, en 1913, surge el Salón Novedades, un salón de bailes, varietés y pequeñas funciones teatrales que instaló un cinematógrafo para dar más variedad a su oferta de entretenimiento. La idea era la de conseguir el mismo éxito que el Salón La Paz, pero nunca llegó a estar a la altura. Y un ejemplo de ello es que durante los siete años que permaneció en activo llegaron a gestionarlo hasta cuatro empresarios distintos, siendo una de ellas Constantina de la Figuera, la primera empresaria al frente de un cine en Castellón. El Novedades, a pesar de encontrarse en la actual calle Asensi y a escasos metros del Salón La Paz, estaba situado muy a las afueras, debido a la extensión de la ciudad en aquella época, lo que hacía que fuese un local muy frío al que los castellonenses apodaron *la nevera*. Tal fue la desesperación por sacar el salón adelante por parte de alguno de sus empresarios que para poder captar espectadores se llegaron a lanzar entradas gratuitas desde la azotea.

Mientras tanto, en 1915 llegó el primer cine ambulante al Grau de Castellón, situado en la calle Churruca y en 1916 en la calle Serrallo.

Entrando en la década de los años 20, llegamos a la época que marcó un antes y un después en la historia del cine en nuestra ciudad con la apertura de algunas de las salas de cine que perduraron décadas debido al éxito que cosecharon.

El 1921 se inaugura el Salón Royal, del empresario Vicente Renau y diseñado por Francisco Tomás Traver con un estilo modernista. Destacó en su inauguración por ser el cine con las mejores instalaciones y servicios del momento, lo que lo llevó a convertirse en el cine más importante de la época y a quitar ese reconocimiento al Salón La Paz.

Curiosamente, el mismo Vicente Renau adquiriría en 1924 el Salón La Paz para reformarlo y readaptarlo para convertirlo en el cine Doré, que pasaría a llamarse Ideal tras la Guerra Civil y que más tarde dejaría su espacio para la construcción del Rialto, operativo hasta 1984.

En 1928 abre en el barrio del Codony, en la calle Arrufat Alonso, el cine Victoria, gestionado por Miguel Montesinos y diseñado por José Gimeno Almela. Uno de los primeros cines de barrio que se separó

Diseño del cine Royal

del núcleo central de la urbe y que más años perduró en activo y que dató su cierre en la década de los años 60.

A finales de la década, en 1929, aparece en escena el salón cine Goya, también del empresario Vicente Renau. Otro cine que marcó una época en la ciudad y que mantuvo su actividad hasta 1985. Además del éxito que tuvo a lo largo de los años, hay que destacar que fue el primer cine en implantar en sus instalaciones una terraza de verano donde proyectaba el cine en los meses más calurosos, ya que en

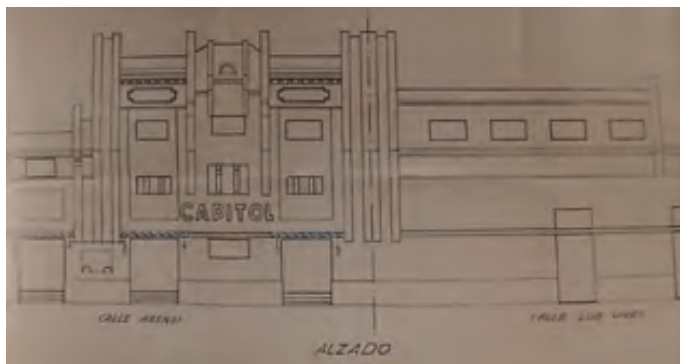
un salón cerrado en aquella época, con la gran maquinaria que se requería y con tanta gente dentro, se alcanzaban unas temperaturas tan altas que era insoportable estar ahí en época estival.

Para terminar la época que nos atañe, cabe destacar que en 1930 llegó el cine sonoro a Castellón a través del cine Royal con la película *La canción de París* de Richard Wallace. Este acontecimiento hizo que algunas de las salas ya existentes se readaptasen para poder ofrecer películas sonoras y que nuevos cines apareciesen en escena con los nuevos y modernos equipos de imagen y sonido.

Uno de los nuevos cines que aparecieron y que cierra el periodo de la época que estamos tratando fue el Capitol Cinema, del empresario ya mencionado Miguel Montesinos y diseñado por Francisco Maristany. El lugar donde decidió construirse el nuevo salón fue en la actual calle Asensi, en el mismo edificio que dejó libre el salón Novedades y que durante los años siguientes a su cierre se convirtió en un garaje de coches y carros. Al contrario del Novedades, el Capitol, que tras la Guerra Civil cambiaría su nombre a Capitolio, tuvo más éxito entre los espectadores.

La llegada del cine a Castellón supuso un gran impacto cultural y empresarial en nuestra ciudad. Las tres primeras décadas del

siglo XX fueron clave para asentar un negocio que nació de forma precaria en almacenes o barracones y terminó asentándose en elegantes salones a lo largo de todo el siglo. Nuestros recuerdos de aquellas tardes en familia o con amigos yendo al cine se los debemos a aquellos empresarios que arriesgaron a comienzos del siglo XX para poner a nuestra ciudad en la vanguardia cultural.

Diseño del cine Capitol

BIBLIOGRAFIA

Castellón en sesión continua (Clara Ribes)

Notas para la Historia de los Cines en Castellón (Juan José Estévez Maicas)

Heraldo de Castellón

La magia del cine. Los inventos de los hermanos Lumière (Carmen Gutiérrez)

«La Belle Époque»

Joan Josep Trilles i Font

Gestor cultural jubilat

La Belle Époque és una franja històrica de progrés social, econòmic, tecnològic i polític a Europa que s'estén des de les acaballes del segle XIX fins al començament de la Primera Guerra Mundial, el 1914. Aquesta expressió francesa va aparéixer després de la Gran Guerra per a evocar el període anterior i posterior a la depressió econòmica entre el 1870 i el 1914, conegut com la Gran Depressió. Va haver-hi una sèrie de canvis que van esdevindre en la vida diària dels habitants, especialment a la ciutat de París. L'expressió ve del francès, literalment, 'bella edat'. No obstant això, la prosperitat del període també es va viure en altres parts del món, sobretot en les grans ciutats. Un terme totalment emmarcat a les nostres jornades, "1868-1932, Castelló entre segles".

Barrets canotier i esmolats bigots en els senyors, vestits de bany d'irreprotxable castedat en les dames, casetes vestuari amb

París 1900

tendals de ratlles, venedors de neules, estirats passejos enfront de la mar per a veure i deixar-se veure, és la postal en blanc i negre de les platges que van viure la seua particular Belle Époque sense envejar les més famoses ciutats balneari europees. Tot i això, el canvi de segle no va suposar una transformació radical de costums fins als anys pròxims a la Primera Guerra Mundial.

Estació de trens de Castelló en 1907

Llavors el terme va sorgir a partir del trauma que va significar aquesta guerra europea, que recordaven el període anterior de poc més de quaranta anys sense grans conflictes bèl·lics i de prosperitat econòmica com una època bella i feliç. A casa nostra teníem conflictes: a les Filipines i Cuba amb els Estats Units d'Amèrica.

El concepte de Belle Époque es refereix sobretot als sectors mitjans i alts de la societat europea o europeïtzada. Deixa de costat els conflictes laborals de les classes més baixes, el seu desplaçament a les perifèries de les ciutats i els grans moviments migratoris des d'Europa cap a Amèrica a causa de les males condicions de vida en les àrees rurals. A més a més, les nacions industrialitzades europees van desenvolupar una política d'expansió colonial, sobretot a Àsia i Àfrica, que va globalitzar la cultura liberal i burgesa i el capitalisme com a model econòmic.

Les característiques principals de la Belle Époque són: un període d'extraordinari creixement econòmic a partir del desenvolupament de la Segona Revolució Industrial; els desenvolupaments industrials i invents, que es van orientar a millorar la vida quotidiana de la creixent burgesia de classe mitjana; l'aparició dels primers aparells d'ús domèstic, l'automòbil, la càmera fotogràfica..., que van millorar la qualitat de vida de les persones i van brindar temps d'oci a grans masses de població; la major disposició de temps lliure i de recursos per al gaudi de l'oci, i un increment de la indústria relacionada

amb les activitats recreatives, els viatges, el turisme i el consum d'espectacles com el cinema. Inventat en aquest període, prompte es va transformar en una indústria cultural amb la creació d'estudis de gravació i sales amb capacitat per a milers de persones; els ciutadans van començar a gaudir de passejos

Valencia, playa del Mediterraneo

al camp, a balnearis...; també es va incrementar la vida nocturna a les ciutats, multiplicant-se els cafés, cabarets i sales d'espectacles; entre les classes mitjanes predominava un esperit optimista i festiu sostingut per la creença que el desenvolupament científic i tecnològic implicaria un futur millor; un auge de les exposicions internacionals, que exhibien els avanços científics, tecnològics i artístics dels diferents països.

Hi ha qui diu que per a simbolitzar la Belle Époque s'ha utilitzat a vegades la figura del *Titanic*, eixe vaixell de luxe considerat l'exponent més gran dels avanços tecnològics i industrials que va acabar naufragant en el seu viatge inaugural. El seu naufragi sol considerar-se com un dels esdeveniments que va finalitzar amb aquest període.

Respecte a la moda, la contínua evolució cap a un menor volum del vestit femení, que passa de la silueta sinuosa d'influència modernista, aconseguida per mitjà de cotilles i sinagües, a un perfil més lineal que elimina farciments interiors acostant-se a la forma natural del cos. Llavors augmenta el nombre de cases d'alta costura. La moda es difon entre les classes mitjanes a través dels magatzems, que comercialitzen roba confeccionada a imitació dels grans modistes. Les revistes aporten informació immediata sobre les novetats que ja se succeeixen vertiginosament. La pràctica dels esports, els nous hàbits higiènics i el gust pels viatges influeixen en la diversitat més gran d'abillaments i la incorporació de peces més còmodes per a dia a dia. Però cal dir que la major part de la societat continuarà mantenint hàbits tradicionals propis del segle anterior.

En l'art durant la Belle Époque van tindre vigència diversos **corrents artístics**. D'una banda, els moviments com l'**impressionisme i el**

Porta del Sol, 1915

modernisme, i l'**Art Nouveau**, van participar de l'esperit del període amb obres inspirades en la naturalesa i el gaudi de la vida, així com la incorporació dels avançaments tecnològics en les seues produccions. Simultàniament, altres moviments, com el simbolisme, van criticar el materialisme, la superficialitat i la frivolitat dels costums de la societat burgesa. Al començament del segle XX, els primers moviments d'avantguarda van començar a plantejar un punt de vista més crític cap a les contradiccions de l'època.

El **romanticisme** com a moviment global en les Arts i la Filosofia té com a precepte que la veritat no podia ser deduïda a partir d'axiomes i que, en el món, hi havia realitats inevitables que només es podien captar mitjançant l'emoció, el sentiment i la intuïció. Fou

un període que va transcórrer, aproximadament, entre els anys 1810 i la primera dècada del segle XX, i engloba tota la música escrita d'acord amb les normes i formes d'aquest període. La música del romanticisme intentava expressar aquestes emocions cap a una persona o objecte estimat o apreciat. Recordem el compositor de Villena, Ruperto Chapí (1851-1909), autor entre altres de *La hija de Jefe*, *Fantasia morisca*, *La corte de Granada*...; Tomás Bretón (1850-1923), el del melodrama romàntic de temàtica històrica, inspirat en una

Art Nouveau

llegenda medieval, autor de *La verbena de la Paloma*, *La Dolores*, *Los amantes de Teruel...*; Enrique Granados (1867-1916), el darrer romàntic, que ens fa respirar en la seua obra l'aroma embriagadora de la seua creació, amb obres com *Goyescas (Majos enamorados)*...

El terme **impressionisme** en música s'ha utilitzat per a descriure diversos estils de composició. En les arts visuals, l'impressionisme és un estil caracteritzat per l'ús deliberat de llums i ombres per a crear un efecte general. Aquest terme s'utilitza per a referir-se a un estil en el qual el compositor crea un estat d'ànim o una atmosfera general mitjançant l'ús de diversos elements musicals. El terme es va utilitzar per primera vegada a principis del segle XX per a descriure l'obra del compositor francès Claude Debussy. La música de Debussy es caracteritzava per l'ús de progressions harmòniques inusuals, *voicings* d'acords estesos i una qualitat generalment onírica. No podem oblidar-nos de músics que han estat tot un referent al nostre país, com: Manuel de Falla (1876–1946) autor, entre altres, d'*El amor brujo*, *El sombrero de los tres picos...*; Isaac Albéniz (1860–1909), autor de *Pepita Jiménez*, *Asturias*, *Merlín...*, i Joaquín Turina (1882–1949), autor de *Danzas fantásticas*, *La procesión de Rocío...* Músics que van tindre el coratge de trencar els esquemes clàssics per a trobar resultats altament sensibles i meravellosos.

Després trobem el **modernisme** musical que va tindre lloc entre els anys 1910 i 1975 aproximadament. Aquest corrent musical va vindre després de les èpoques del romanticisme i postromanticisme musical, i ocasionà la necessitat de diferenciar-se dels factors d'aquest moment. La música modernista evolucionà al que solem dir música clàssica contemporània. Una observació important és que no s'ha de confondre la música modernista amb la música de l'Edat Moderna. Podem recordar el saguntí Joaquín Rodrigo (1901-1999), autor del *Concierto de Aranjuez*, entre altres; el pianista valencià José Iturbi (1895-1980)...

Pel que pertoca a casa nostra, sobre la societat, cal esmentar el cantonalisme –moviment o grup d'aixecaments populars– que va tenir lloc en diverses localitats valencianes, Andalusia i Cartagena (Múrcia) l'any 1873. L'objectiu era instaurar un règim federal per als antics estats històrics, les províncies i els municipis (els cantons). Es deu a unes aspiracions autonomistes propiciades pels republicans

federals intransigents amb les aspiracions de la revolució social inspirades en idees internacionalistes. Els cantons de València i Castelló erigits el 19 i 20 de juliol respectivament no van arribar a durar ni un mes, els quals van ser reconquerits pel general Villacampa, a les ordres de Martínez de Campos.

Si cerquem personatges trobem a Castelló homenots que cal tindre en compte i dels quals cal aprendre, ja que les seues obres van ser testimonis d'aquest període, com per exemple:

- El periodista i cronista de la ciutat des d'agost de 1881, Juan Antonio Balbás Cruz (1843-1903). Publicà diverses obres de temàtica històrica, com: *Castellonenses Ilustres. Apuntes biográficos* (1883), *Casos y cosas de Castellón* (1884), *La Virgen de Lidón, apuntes históricos* (1890) i *El libro de la Provincia de Castellón* (1892). Mor a Castelló el 17 de novembre de 1903.
- Vicente Gimeno Michavila (1874-1958), regidor de l'Ajuntament de Castelló, secretari del Partit Republicà Radical, cronista i arxiver de la ciutat i secretari de la Diputació per oposició, també va ser membre de la Societat Castellonenca de Cultura. Va publicar: *La política agraria y los labradores* (1903), *La escuela y el maestro. La escuela al aire libre o del bosque. Conveniencia de implantar la misma en Castellón* (1920), *Del Castellón Viejo* (1926), *Las Aulas de Gramática de Castellón* (1928), *Estudio histórico-jurídico de las Mancomunidades Provinciales* (1929)...
- Vicente Traver Tomás (1888-1968), arquitecte prolífic i polifacètic, de gran projecció en terres valencianes i andaluses durant la primera meitat del segle XX, que ha sigut qualificat per alguns historiadors com el màxim representant del castissisme en terres valencianes. En 1925, l'Ajuntament de Castelló tria, mitjançant concurs, el seu pla d'ordenació urbanística, on entre altres reformes es planteja la remodelació de la plaça Vella i la construcció del nou mercat en el costat sud d'aquesta, qüestió que no es farà realitat fins a la fi de la Guerra Civil.

En les jornades podrem gaudir d'una visita guiada al Teatre Principal i als llocs i edificis més representatius de l'època. Castelló és un **museu a l'aire lliure del Modernisme**, que ens captiva per la bellesa de les seues formes corbes i asimetries, i l'ús de la ceràmica, la forja i les vidrieres de colors per a enaltir façanes i interiors.

Exposició Iberoamericana Sevilla 1929

El segle XIX portarà la **capitalitat** de la província a la nostra ciutat i l'any 1833 s'il·luminen els carrers amb fanals d'oli. En 1837 s'alçarà un nou mur per a defensar Castelló de l'amenaça carlista; el seu traçat envoltarà el recinte antic i els ravals. A partir de 1880 l'Ajuntament abordarà projectes encaminats a assentar les bases d'una ciutat moderna que compta ja amb activitats productives, de gestió, d'emmagatzematge i de transport, així com culturals i administratives.

El segle XX suposarà el canvi de les activitats. Centrada sobretot

en els serveis, la ciutat creixerà dels 27.518 habitants de 1900 als més de 176.238 en 2023 segons l'INE. S'inicia la centúria de les grans millores urbanes.

Afortunadament en eixes millores trobarem entre altres¹: el parc Ribalta (1876), l'Ajuntament va ampliar el parc sobre els terrenys cedits pel comte Pestagua, el qual primerament es va dir parc de l'Albereda, i posteriorment, parc de l'Obelisc; el Teatre Principal (1890) construït per un projecte presentat per l'arquitecte Godofredo Ros de Ursinos; la Casa dels Caragols al carrer Major (construïda entre 1911-1914), obra de Francisco Tomas Traver, actual seu de la Presidència de la Generalitat Valenciana a Castelló, crida l'atenció per dos exemplars d'aquest mol·lusc en l'entrada de carruatges; al carrer de Gasset, la Casa Dávalos construïda en 1915 per José Gimeno Almela; la magnífica cantonada del carrer Colón amb carrer Amunt, sobreix la façana de Mobles Navarro (construït entre 1910-1920), obra de José Gimeno Almela, edifici que al llarg dels anys ha albergat diversos comerços; al carrer Enmig, núm. 148, l'Acadèmia La Puríssima (1915), obra de Godofredo Ros de Ursinos), edifici residencial plurifamiliar; en la ronda Magdalena, l'església de la Sagrada Família (1896-1900),

¹ Vegeu https://es.wikipedia.org/wiki/Anexo:Arquitectura_en_Castell%C3%B3n_de_la_Plana

obra de Godofredo Ros de Ursinos, també destil·la decoració modernista en la seua façana; edifici amb finestra en forma de bombeta al carrer de Lluís Vives pel transformador de la companya Viuda de Estela (1914), obra de Luis Ros de Ursinos; al carrer Enmig, núm. 65, la Casa Garcia Petit (1897), obra de Francisco Tomás Traver; l'any 1865 quan es va traslladar el Casino a la Porta del Sol, al conegut "Palau de Francisco Tirado", la remodelació d'aquest palau, a càrrec del cèlebre arquitecte de Castelló Francisco Maristany i Casajuana, en 1923, va donar lloc al popular edifici que tots coneixem com el Reial Casino Antic de Castelló.

No podem oblidar-nos de la plaça de la Farola, un dels principals punts de trobada i nom popular de la plaça de la Independència pel fanal que presideix la seua glorieta central. Una plaça que es va configurar en 1891. Allí trobem edificis modernistes que criden l'atenció. El primer és la Casa Chillida (1914-1915), obra de Vicente

La Farola 1956

Traver Tomás, que destaca pel seu volum prismàtic, els esvelts arcs de mig punt i la balustrada entre pitxers de pedra; la Casa Alcón (1913), obra de l'arquitecte local Godofredo Ros de Ursinos, que mescla estils en un curiós eclecticisme on poden veure's pinacles pseudogotícs barrejats amb tríglifs modernistes; la

Casa de les Cigonyes (1912), també de Godofredo Ros de Ursinos, és la més emblemàtica, amb els seus bells colors en la seua ceràmica policromada, els balcons de ferro forjat i les pilastres que descansen sobre pedestals ornats amb cigonyes i rematats amb dobles columnes tornassolades, i la Casa Calduch (1903), obra de Francisco Tomás Traver, que destaca per un gran mirador de fusta emmarcat en una façana amb encoixinats i diferents tipus de balcons, amb un grandios treball en forja.

També ens cal acostar-nos a l'avinguda de Vila-real, per on passava la via del tren, on trobem magnífics masets, torres i vil·les, com el maset Los Arrayanes (1910-1915), obra de l'arquitecte Francisco Tomás Traver; la vil·la Torre Paca (1910-1920), atribuïda a Francisco

Benicàssim Belle Époque 2024

Tomás Traver; la villa La Plana (1925-1930), obra de Francisco Tomás Traver; la villa Esther Alonso, actual Quatre Camins (1925-1930), també de Francisco Tomás Traver...

No podem oblidar que cada any, al mes de setembre, Benicàssim es converteix en la fira **Benicàssim Belle Époque**, el millor dels escenaris modernistes de la província de Castelló gràcies a la construcció de finals del segle XIX i principis del segle XX d'un entramat de cinquanta-dues vil·les, residències familiars d'estiu de la burgesia valenciana que

van fixar la seua mirada a les platges de la localitat per a prendre aquells banys terapèutics de mar.

Però com a persona ferida per la **dolçaina i el tabal**, estudiós d'aquests instruments tradicionals, en consultar arxius de dolçainers, trobe referències en veure *El Clamor de la Democràcia* de 27 de setembre de 1883, diari fundat per González Chermá. En un record que Balbás fa referència a un acord municipal de 1750, on ens presenta un *presupuesto de gastos de Castellón* on també figura el nostre personatge, *Al dulzainero ... 12 libras anuales*. Això em pica i vull trobar si en aquest període de la Belle Époque hi ha cap relació amb els dolçainers. Llavors parlaré dels **Dolçainers de Tales i Los Leones de Almedijar**, que a més de tenir plaça i carrer a la nostra ciutat, són un referent a tenir en compte.

Trobem els **Dolçainers de Tales**, com diu Pau Llorca, al llarg de més de cent anys va representar l'ofici del dolçainer a terres valencianes. Des de principis del segle XIX fins a la dècada dels anys 50 del segle XX la tasca d'aquesta estirp d'intèrprets sorgits al petit poble de l'Espadà va anar estenent-se per totes les comarques i va conrear els elogis pel seu nivell interpretatiu dintre i fora de les nostres

terres representant l'essència de la música tradicional valenciana. El mateix Teodor Llorente en escrits de 1889 reflecteix aquest fet:

En nuestros días conquistaron esa popularidad los dulzaineros de Tales, generación de artistas que afiligranan con grecas y arabescos de luz el chorro de fuego que arroja la donsaina sobre los entusiasmados campesinos.

Segons Vicent Pau Serra i Diego Ràmia, el Dolçainer de Tales no solament es documenta en àmbits estrictament artístics o festius. Conseqüència de la forta implantació en l'inconscient col·lectiu, trobem representada la seua figura en nombroses lletres de cançons tradicionals, frases fetes, acudits... La seua ascendència va ser tan important que s'associa al poble de Tales amb l'ofici de dolçainer i moltes cobles recollides a les comarques veïnes en són testimoni d'aquest fet:

En Tales són dolçainers,
i en Artana són sarieros,
en Borriol pedrapiquers,
i en Onda són taulelleros.

També relacionats amb trets físics:

En València estan les roses,
i en Castelló els rosers,
en Onda les xiques guapes
i en Tales els dolçainers.

En el magnífic treball del dolçainer Fran Badenes, *Escola de dolçainers i tabaleters de Tales, dos segles de música*, trobem en un programa de festes d'Alcoi de 1900:

Jueves 26 y viernes 27 de abril. A las 4 de la tarde de estos días, tendrán lugar en la Plaza de la Constitución, conciertos de dulzaina por los notables Dulzaineros de Tales, Don Vicente Montoliu e hijos, tan celebrados en España y el Extranjero, los cuales en la última expedición de los estudiantes a Madrid, tuvieron la honra de recibir una distinción especial de S.M. al dar un concierto en el Palacio Real.

Com diu aquest programa, l'actuació més coneguda dels dolçainers de Tales, Vicente Montoliu i fills, és el concert que van fer l'any 1899 al

Palau Reial de Madrid davant la reina regent Maria Cristina d'Àustria i el seu fill Alfons XIII.

Per un altre costat, trobem Los Leones de Almedíjar amb quatre generacions de dolçainers, cent trenta anys dedicats a la dolçaina. El primer de la saga és León Berbis Redón, nascut en 1837. Un clarinetista que va fer-se amb una dolçaina fabricada a Sogorb i es feia acompanyar pel caixa de la banda, a mitjan segle XIX. Però ràpidament va transmetre l'ofici als seus cadells, i des de ben menuts passaren a formar part de l'agrupació els seus fills León, Liborio i Juan Francisco. León Torres Berbis fou el darrer representant d'aquesta altra nissaga provinent de l'Alt Palància que, tenint 84 anys, encara va tocar durant quatre dies a les festes de Xóvar i a Sogorb el 17 de gener per San Antón l'any 1935. En la mateixa data, a Geldo, per la festa de Sant Antoni Abad.

Una nota simpàtica és, a banda d'un anunci de Bisutería-Óptica y Perfumería Vicente Folch de la plaza de la Paz, 14, i dels banys amb aigües medicinals de Las Villas de Benicasim i Montanejos, a l'*Anuario ciudad de Castellón 1922*, un altre de Los Hermanos Leones de Almedíjar on ofereixen els seus serveis.

De ben segur que hi havia altres agrupacions musicals, que van saber adaptar-se a les noves tendències de l'època, però requeriria un altre estudi, mai van arribar tant la gent del poble, amb poca gent i amb instruments tradicionals. Igual interpretaven una marxa de processó o una diana que eren capaços de fer concerts ben sonats. Igual acomiadaven amb el cant d'albades, acompanyaven els grups de ball amb les seues danses o feien ballar a tothom en la revetlla del poble amb les tonades més populars. Als de Tales i Almedíjar, la gent de Castelló els recordem dia a dia.

BIBLIOGRAFIA

José María Illescas
 Vicente Bacas, *Xamberga*
 Miguel Mulet Ortiz
 Fernando del Rosario
 Colla de Dolçainers i Tabaleters de Castelló...

Tots són testimonis.

«La Festa de la Rosa»

Francisco Jáuregui

Presidente del Real Casino Antiguo y músico en la Festa de la Rosa

*Aquesta es una tradició extesa al llarg del temps per practi-
cament tota la geografia d'Espanya. Tradició hereva d'antics
ritus pagans de fecunditat va arribar fins a èpoques moder-
nes a Castelló, concretant-se en la celebració del Diumenge
de la Rosa, que se feia coincidir sempre amb el primer diu-
menge de Maig. Entre altres actes, com la benedicció dels
camps i horta, en l'aspecte musical, la nit del dia anterior
(dissabte) i matinada del diumenge, els joves eixien a ron-
dar a les moces y les galantejaven amb enramaes.*

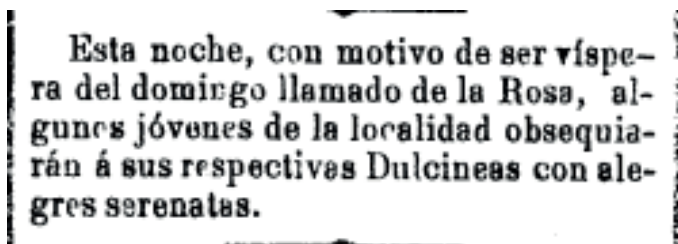
Esta es la explicación que un hombre apasionado por las tradicio-
nes, la música y Castellón, nuestro estimado Joan Valls, daba a todo
el que atendía o preguntaba sobre la Festa de la Rosa.

Es, una celebración que ha llegado hasta nuestros días, y se extendió
por todo el territorio peninsular e insular. En nuestra ciudad, tomó
un semblante singular entorno al primer domingo de mayo, y se
extendió en el tiempo a los sábados de un mes florido gracias a la
huerta de Castellón.

Hasta ser reconocida en un documento oficial del Ayuntamiento de
Castellón, se reflejan testimonios sobre las serenatas en la prensa
de antaño.

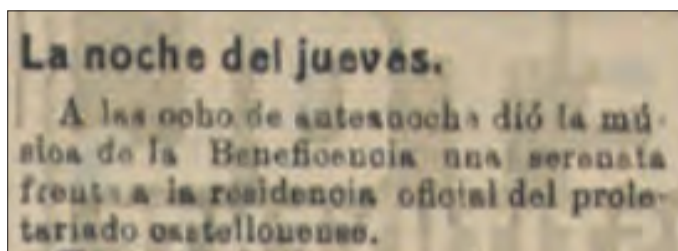
A continuación, siguiendo un orden cronológico, se destacan reseñas destacables sobre la muy estimada fiesta.

El *Heraldo de Castellón*, un sábado 5 de mayo de 1906, decía: “Esta noche, con motivo de ser víspera del domingo llamado de la Rosa, algunos jóvenes de la localidad obsequiarán a sus respectivas Dulcineas con alegres serenatas”.

Heraldo de Castellón, 5 de mayo de 1906

También aparece publicada una nota en el citado rotativo del sábado 2 de mayo de 1914 que indica: *El jueves hubo serenata frente al centro “La Unión”*.

Heraldo de Castellón, 2 de mayo de 1914

En 1917, un genial poeta Enrich Ribés obtuvo el premio ofrecido por el registrador de la propiedad de Calatayud, D. Eladio Ballester, un reconocimiento a la poesía que magistralmente recitó ante la Reina de las Fiestas de la localidad en el banquete ofrecido por los padres de la señorita.

En la poesía en cuestión denominada La Festa de Rosa, al principio de la misma aparece este texto:

“El tema: es una composición poética, de más sabor local o regional, escrita en vinarocense, valenciano o castellano”, lema: Vinaroz y se divide en cinco partes que titula:

I Arribada, II.- Sense ales, III.- Esperant a la Rondalla, IV.- Flors y cobles y V.- Lamentación”.

Es en esta tercera parte de la poesía donde encontramos una singular expresión de la manifestación popular que se sucedía en las calles de nuestras ciudades.

Parte III.- Esperant a la Rondalla

Ya está en la plaça la còlla
Dels fadrins, van a rondar,
A fer música a les xiques
De la vila y dels raval

Templen, templen la guitarra
perque ting que acompanyar
Als guitarrons y bandurries
En estes festes de Maig

- En esta nit de bullanga,
en la que 'ls enamorats
después de mols sacrificis,
Sòlen rèbre desengany.

- En esta nit del *Dumenge
de la ròsa*, en la que van
fent trenta mil diablures
Els que se volen vengar
De les jóvens que 'ls donaren,

En premi a sa terquetat
Carabasa....sense fils

- En esta nit que 'ls xicòts
Per mes que siguen honrats
Si es que tenen pòques *perres*,
van, per els hòrts y pels camps,
Fen mes mal que la llangosta,
Deixan els rosers pelats.

En esta nit falaguera
Que, per lley tradicional
Se celebra, en esta *Plana*,
Desde 'ls temps inmemorial,

Yò actuaré *de comparsa*,
Perque...¡als sisante sis anys..
Ya no puc fer altra cosa
Que tocar pòc y raspàt

Una hermosa y genial poesía del autor, que nos recuerda la natural manifestación que entre jóvenes, y no tan jóvenes, en su efervescencia primaveral han recorrido con melodías las calles de la ciudad.

El *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, en mayo de 1921, recoge entre sus páginas un artículo de Josep Pascual Tirado titulado “Domingo de la Rosa”, en el que describe de forma detallada cómo se desarrollaba una noche de serenata.

Ya han roto las espigas de trigo, el nisperero brinda sus primeros frutos; los cañamos están derechos; toda la huerta está cubierta de verde, la arboleda de movida y los días soleados celebrados por los pajaritos con cánticos gozosos.

La juventud enamorada también remueve sus boleros, y Mayo, en todo su esplendor de flores y de aromas, es el mes elegido; el de las canciones y serenatas y serenatas, el de las rondallas y obsequios a las chicas.

Los rondadores quedan en casa de Micalet, en la mesa, las magdalenas, los dulces y la botella del aguardiente no faltan en la noche en que la juventud enamorada y bullanguera se complace en festejar a las novias con música y flores.

Tras templar y probar los instrumentos concluyen que los ensayos para la madrugada del "Domingo de la Rosa" han sido provechosos.

En la primera puerta que empiezan las serenatas es a de una chica que ya tiene dos amonestaciones. El novio quiere que acabe soñando dulcemente esta madrugada de "la Rosa".

Al final de la noche la rondalla va hacia la ermita de Lledó. Allí caminan entre la fragancia de las acacias florecidas, el murmurar de los trigos al amanecer, y el cantarín del agua en los regueros... Del campanar caen unas campanadas sueltas, largas, pausadas, solemnes; es el alba...

Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, de mayo de 1921

Retomando una visión a los rotativos locales, en 1924, año de relevante efeméride en Castellón, el Heraldo de Castellón menciona que la noche de tres de mayo en medio de una gran animación, las serenatas de la Fiesta de la Rosa continuaron hasta la madrugada cuando las campanas del fadrí anunciaron la gran Fiesta de la Coronación de la Mare de Déu del Lledó.

El lunes 4 de mayo de 1925, Emilio Calduch escribía: “*La Fiesta de la Rosa es la fiesta del amor y símbolo excelso de poesía en la historia de nuestro ilustrado pueblo. Serenatas a discreción dedican galanes a la adorada de sus más puros sentimientos con coplas como esta*”:

Es fiesta de amor... Símbolo excelso de poesía, en la historia de nuestro idolatrado pueblo, que constituye a tan célica dominica en trono de su alma, imagen de olímpicas ilusiones, inagotable fuente de juventud y de inmortalidad en su existencia...

Serenatas a discreción dedican los galanes a la dorada de su más puros sentimientos, a las arrolladoras sílfides dueñas soberanas de su honrado corazón.

Y al compás de la vihuela mudéjar, entonan los enamorados donceles aquellas sinceras coplas, reflejo fiel de su espíritu atormentado por el fatal y al propio tiempo laudabilísimo y redentor mal de la adolescencia, propulsor del genérico anhelo de la inmortalidad nacional.

Y tras los acordes del árabe clavicordio rasga los aires, interrumpiendo el nocturno concierto de la codorniz y del rui-señor, una varonil voz, que derrama protestas de honradez y jolgorio juvenil exclamando:

¡Ay! Chica voiga aubri la porta
 Que no venin a robarte
 Que venim a fer un trago
 Y en caban a festejarte

Y armonizando la ofrenda ubérrima de la campiña, pródiga en polícromas manifestaciones de la pletórica producción gestadora de la humilde planta de adorno con la excelcitud

de la graciosa prometida, el leal amante lanza por lo ámbitos esta bella canción:

Si yo tuviera una novia
Que se llamara Dolores
De los pies a la Cabeza
La llenaría de flores

Más por otra parte, hermanando la galantería con la afirmación recia de la correspondencia y fiel refleja el fuego abrasador del solicitante del favor de una mujer en el pecho de su cara mitad, el trovador acude al testimonio del tribunal floreciente para justificarse cantando:

Los claveles y las rosas
Hicieron una batalla
Y vencieron los claveles
Los que reinan en tu cara

Los pobres huertanos, atraídos por los arpegios musicales y la placidez del ambiente, refrescado por el céfiro y lleno de balsámicas emanaciones de azahar, envían a través de la inmensidad del firmamento fragante de capullos .....Hospicio

Yo me asomo a la ventana / Y a veces llamo a mi madre
Como ella no me responde / Llamo a la Virgen del Carmen

La historia del pueblo de Castellón está llena de perennes testimonios de tributo al primer domingo de Mayo.

Todavía perdura el caserío del arrabal de Rosario, junto a la acequia Mayor, en las inmediaciones del urbanizado molino Roder, hoy llamado también de Farcha, y el puente de Roser, en la confluencia de la carretera vieja del Grao y el camino de Fadrell, siguiendo la ruta del ermitorio de San José.

Alrededor de las cuatro esquinas de la calle Enmedio hay un pozo que se llamó de Maig, y antaño ofrecía sus cristalinas aguas al viandante por la antigua carretera real.

Hoy día, sobrevive el entusiasmo por la celebración digna y entusiástica del domingo de la Rosa que el año último, con motivo de los festejos de la Coronación de la Virgen del Lidón, constituyó es-

pontáneamente sin dudarle una de las más preclaras fiestas de todos los festejos del florido mayo.

¡Fiesta de la Rosa del arte de la poesía y del amor, mil veces bendecida seas!

La Junta de Festes de Maig, atendiendo al éxito que esta tradición popular conformaba, aprovechó en mayo de 1928 para incorporarla en el programa de actividades del *Diumenge de la Rosa*, y se premió a las mejores agrupaciones de rondallas participantes en la celebración. La argumentación del concurso era sencilla, las agrupaciones brindarían la primera de sus serenatas en la noche del sábado, bajo los balcones del Ayuntamiento, ante las autoridades y Regines de l'Horta, que se constituirían como jurado.

Se anunciaba así un viernes 4 de mayo de 1928, las Fiestas de Mayo, Fiestas de la Rosa:

Un vuelo general de campanas anunciará el comienzo de esta fiesta, que ha sido fijada para las veinticuatro horas del sábado, día cinco, al mismo tiempo que una soberbia iluminación de la torre del campanario sorprenderá agradablemente al público. La comisión tiene acordados premios para las mejores rondas que recorran las calles, como es costumbre ese día. Con este aliciente no nos extrañara que sean muchas, y muy excelentes las que se presenten esta noche a llevarse el preciado galardón. Algunos forman orquestinas callejeras para interpretar frente a los domicilios de lindas señoritas delicadas serenatas, mientras otros mozos dejan ramos de flores en los balcones de las bellas favorecidas con las dulces melodías de las nocturnas trovas.

Descontado está el éxito de fiesta semejante, porque es la fiesta tradicional de nuestra juventud que se dispone a celebrarla ahora con más interés y animación que nunca porque quiere corresponder, aportando su entusiasta concurso a la feliz ocurrencia que ha hecho incorporarla el programa oficial de festejos.

Bajo el título el domingo de la rosa, el 4 de mayo de 2028, la reseña daba a conocer que:

Hasta hoy había tres rondallas y las que aún faltan lo podrán hacer mañana hasta las nueve de la noche. Con estos y los que tienen

preparados por su cuenta, en la que figuran dos popularismos cantadores de aires regionales, podemos augurar un brillante resultado a los organizadores de tan tradicional festejo.

El propio programa de Fiestas recogía para la mañana del sábado 5 de mayo. A las doce volteo general de campanas. A las cinco de la tarde, proclamación de la Reina de la Huerta, amenizando este acto la Banda Municipal, a las seis treinta de la tarde en el ermitorio de Lidón, Sabatina, salve y gozos. Al toque del ángelus-vespertino, vuelo general de campanas anunciará la Fiesta de la Rosa, premiándose a la mejor ronda, iluminación fantástica de la torre

Campanario y disparo de una traca en la Plaza Constitución.

El domingo de la Rosa.

Hasta hoy había inscritas en el Ayuntamiento tres rondallas y las que no se han inscrito todavía podrán hacerlo mañana hasta las nueve en punto de la noche. Con éstas y la que tiene

preparada por su cuenta la Comisión de Fiestas, en la que figuran dos popularísimos cantantes de aires regionales, podemos augurar un brillante resultado a los organizadores de este tan tradicional festejo.

El programa de mañana.

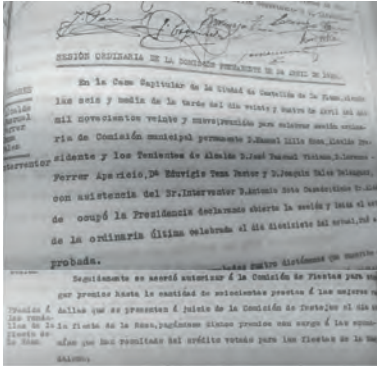
Día 5, sábado. A las doce vuelo general de campanas. A las cinco de la tarde, se celebrará en las Casas Consistoriales la proclamación de la Reina de la Huerta, amenizando este acto la Banda Municipal. A las seis treinta de la tarde, en el Ermitorio de Lidón, Sabatina, salve y gozos. Al toque de Angelus-vespertino, vuelo general de campanas. Por la noche a las doce un vuelo general de campanas anunciará la Fiesta de la Rosa, premiándose a la mejor ronda; iluminación fantástica de la Torre Campanario y disparo de una traca en la Plaza de la Constitución.

Con respecto al concurso se dice: Las Rondallas inscritas, acudirán a la Casa Consistorial avisadas por un vuelo general de campanas, la de la Comisión cantará tres coplas dedicadas a la Virgen del Lidón, Ayuntamiento y pueblo de Castellón, pasando luego a rondar a las reinas de la Huerta, cuya proclamación tendrá lugar por la tarde, a las autoridades, concejales y señoras de la Comisión de Fiestas.

Posteriormente, un 24 de abril de 1929, un acta de la Comisión Permanente del Ayuntamiento autoriza a la Comisión de Fiestas para pagar premios hasta la cantidad de seiscientas pesetas a las mejores rondallas que se presenten a juicio de la Comisión de Festejos el día de la fiesta de la Rosa, pagándose dichos

premios con cargo a las economías que han resultado del crédito votado para la Fiestas de la Magdalena.

El lunes 6 de Mayo de 1929 recogía la crónica a propósito de la Fiesta de la Rosa:

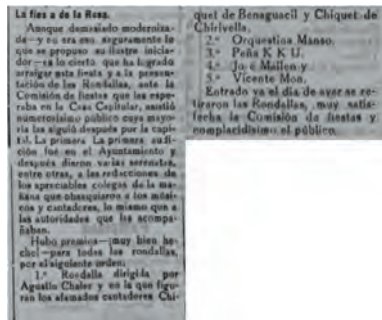
Libro de Actos de la Comisión Permanente del Ayuntamiento del 24 de abril, 1929

Aunque demasiado modernizada – y no era eso lo que propuso su ilustre iniciador – es lo cierto que ha logrado arraigar esta fiesta y a la presentación de las Rondallas, ante la Comisión de fiestas que las esperaba en la Casa Capitular, asistió numerosísimo público cuya mayoría las siguió después por la capital. La primera audición fue en el Ayuntamiento y después dieron varias serenatas, entre otras, a las redacciones de los apreciables colegas de la mañana que obsequiaron a los músicos y a cantadores, lo mismo que a las autoridades que les acompañaban.

Hubo premios - ¡Muy bien hecho! Para todas las Rondallas y en el siguiente orden:

- 1º Rondalla dirigida por Agustín Chaler y en la que figuran los afamados cantadores Chiquet de Benaguacil y Chiquet de Chirivella.
- 2º Orquestina Manso
- 3º Peña K K U
- 4º José Mallen y
- 5º Vicente Mon

Entrado ya el día de ayer se retiraron las Rondallas, muy satisfecha la Comisión de fiestas y complacidísimo el público.

Heraldo de Castellón, 6 de mayo de 1929

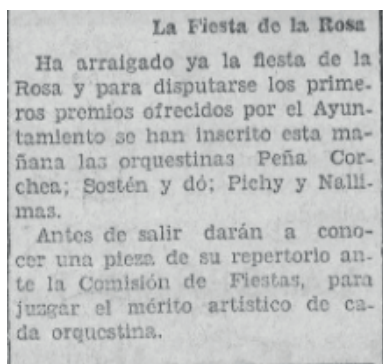
Las crónicas destacadas, en años posteriores, ya recogen una celebración más conocida en estas recientes décadas.

El sábado 30 de abril de 1932 sobre la Fiesta de la Rosa recogía la prensa:

Ha arraigado ya la fiesta de la Rosa y para disputarse los primeros premios ofrecidos por el Ayuntamiento se han inscrito esta mañana las orquestinas Peña Corchea; Sostén-y-dó; Pichy y Nallimas.

Antes de salir darán a conocer una pieza de su repertorio ante la Comisión de Fiestas, para juzgar el mérito artístico de cada orquestina.

El lunes 2 de mayo de 1932 la noticia hacía eco de cuanto ocurrió en la Fiesta de la Rosa.

Heraldo de Castellón, 30 de abril de 1932

Hasta las primeras horas de la mañana de ayer, en plena luz del día, duró la fiesta del domingo de la Rosa, tomando parte las orquestinas que adelantamos el sábado acompañadas en sus audiciones por grupos del elemento joven, que se manifestó tan incansable como los músicos.

No hubo el menor incidente. Los premios a las orquestinas se han adjudicado en esta forma:

Primero – A la titulada “Sostenido”

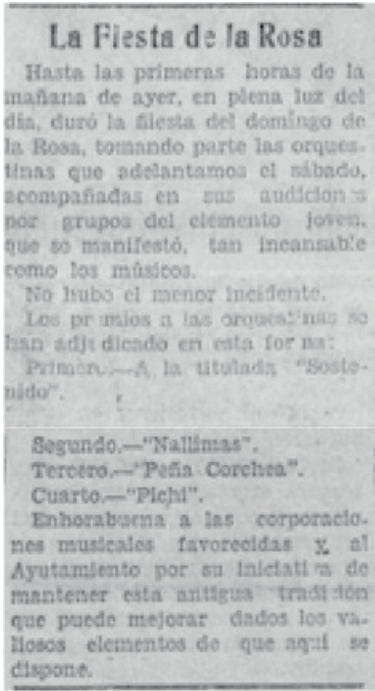
Segundo – “Nallimas”

Tercero - “Peña Corchea”

Cuarto – “Pichi”

Enhorabuena a las corporaciones musicales favorecidas y al Ayuntamiento por su iniciativa de mantener esta antigua tradición que puede mejorar dados los valiosos elementos que aquí se dispone.

Hoy, ya en el propio siglo XXI, siguen las melodías de grupos de músicos y amigos, recorriendo las calles de la ciudad, cada sábado

Heraldo de Castellón, 2 de mayo de 1932

de mayo, con dos claras ubicaciones que han perdurado a lo largo del tiempo, la plaza Mayor con un Fadri que custodia las calles de la población escuchando la Festa de la Rosa y la explanada de la basílica, donde se rinde ofrenda músico-poética a la Nostra Patrona, con la Serenata a la Mare de Déu del Lledó, cada víspera del primer domingo de mayo, tal y como tomó forma a partir de 1970, aunque el detalle de esa manifestación cultural procede a futuras comunicaciones.

IV

PONÈNCIES
PONENCIAS

«Castellón y el Mediterráneo entre el mundo moderno y la contemporaneidad»

Antonio López Amores

Profesor de Historia Moderna, Universitat Jaume I

En 1949 la celeberrima obra de Fernand Braudel, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, veía la luz tras años de viajes e investigación. Con el paso del tiempo, se consagrará como un clásico de la nueva historiografía –no exclusivamente de la Edad Moderna– y será referente en toda la disciplina por su método innovador: los tres ritmos. La larga duración (*longue durée*), donde hallamos la descripción y análisis de elementos geográficos, climatológicos y grandes procesos de tintes casi antropológicos; la media, con aspectos políticos y sociales condicionados por el ritmo económico secular; y la corta, es decir, el evento, el acontecimiento y la sucesión más o menos inmediata de los mismos.

El historiador francés recurrió a este triple recurso con el fin de mostrar desde tres prismas distintos un mismo territorio (el Mediterráneo) en un mismo momento (el siglo XVI y, más concretamente, el reinado de Felipe II). De este modo conseguía abordar un marco cronológico y geográfico mostrando, simultáneamente, los cambios y las permanencias, es decir, aquello que se había mostrado inalterado desde siglos atrás junto con los vaivenes históricos del reinado del mencionado monarca.

Tomando esta idea como brújula y dado que nuestra especialidad es la Edad Moderna previa a los cambiantes años de 1868 y posteriores, nos proponemos contextualizar esas primeras mutaciones

sociales, económicas y políticas de la Edad Contemporánea hasta el mencionado año. Con ello, imitando a Braudel (pero por supuesto a una escala y dimensión muchísimo más reducidas), buscamos desgranar algunos de los factores que, desde la modernidad hasta la contemporaneidad se mantuvieron inmutables, así como aquellos otros que, precisamente por contrastar con una etapa marcada por el Antiguo Régimen, reflejan la notable cantidad de cambios que se produjeron hacia mediados del siglo XIX, augurando el tiempo de transición, fundamental para la historia posterior, que abarcan los años de 1868 a 1932.

Así, abordaremos continuidades y alteraciones para, sin llegar al tiempo abordado, definirlo y describirlo por lo que en él permanece de su pasado y lo que en él cambia al respecto. Veremos, empleando los tres tiempos de *El Mediterráneo y el mundo Mediterráneo*, que hay ciertas cosas que cambian, otras que se modifican y otras que, sin embargo, permanecen incluso hasta nuestros días. Con ello, aportamos un contexto inicial, con el cual entender así la nueva época de transformaciones a la que nos asomamos en una encrucijada entre siglos.

1. EL OCASO DE LA CORONA DE ARAGÓN Y EL INICIO DE UNA NUEVA ETAPA

Para comprender el Castellón contemporáneo y la identidad histórica que lo conforma, debemos remontarnos hasta uno de estos grandes momentos de ruptura, pero también de continuidad en ciertos sentidos: la Guerra de Sucesión y el posterior Decreto de Nueva Planta. Este conflicto, que se extiende entre 1701 y 1714, no solo enfrentó a dos candidatos al trono de España –Felipe de Borbón y Carlos de Austria–, sino que supuso un cambio profundo en la estructura política y administrativa de la Monarquía Hispánica. Fue en este contexto en el que Castellón, como parte del Reino de Valencia y de la antigua Corona de Aragón, vivió un proceso que modificaría sus características y configuración en los siglos siguientes.

En efecto, cuando las tropas borbónicas al servicio de Felipe V y comandadas por el duque de Berwick se adentran en el Reino de Valencia serán las responsables de saquear Orihuela y tomar Elche en 1706; Xàtiva, como es bien conocido, será arrasada al año siguiente.

te, una vez finalizada la batalla de Almansa. No serían estos los únicos asaltos violentos y saqueos producidos en el proceso bélico que tendrá lugar en la Corona de Aragón: Vila-real también sería incendiada en ese mismo 1706, al igual que Lleida algo más tarde, siendo ambas tomadas por la fuerza de las armas (Zaragoza Gómez, 2019; Molas i Ribalta, 2016; Pérez Aparicio, 2014).

El impacto que tuvo el avance borbónico por el territorio castellanense y su posterior afianzamiento en el área, fruto del devenir del conflicto, será considerablemente diferente en función de la lealtad que habían exhibido las diferentes poblaciones de la zona. Las nuevas autoridades, como resulta lógico al funcionamiento político moderno, plantearán un programa de castigo para las regiones «desleales» y, consecuentemente, una recompensa para aquellas que se habían mantenido fieles a la causa del duque de Anjou. Entre las primeras se encontraban Burriana, Castellón y la ya mencionada Vila-real; entre las segundas, Onda, Vilafamés y Peñíscola (Giménez López, 2008).

Es así como el 29 de junio de 1707 ve la luz el Decreto de Nueva Planta, que simultáneamente abolía los fueros existentes en el Reino de Aragón y el Reino de Valencia. Era este el primer paso en imponer un nuevo modelo centralizado, a imagen del establecido por el abuelo de Felipe V, el Rey Sol. En efecto, era el mismo Luis XIV el que asesoraba acerca de la eliminación de la antigua legislación foral y de la implantación del modelo castellano, mucho más favorable al poder real. Desaparecían las Audiencias y eran sustituidas por las Chancillerías, y la nueva organización territorial estaba fundamentada en los corregimientos, al frente de los cuales habrá figuras de origen militar durante buena parte de esta etapa (Albareda i Salvadó, 2010; Giménez López, 2008).

Gennari, Benedetto II (s. XVIII). Retrat de James Fitz-James, primer duc de Berwick.

Resulta de interés, combinando los dos aspectos anteriormente mencionados, cuál será la conformación final del corregimiento de Castellón. Fruto de la configuración de las afiliaciones políticas que se formó durante los primeros años de la guerra, el nuevo poder borbónico pretendió separar en diferentes demarcaciones territoriales aquellos lugares que habían sido base del apoyo austracista de aquellos otros que, por el contrario, se habían mantenido en el bando del duque de Anjou. De este modo, el mencionado corregimiento abarcaba desde el río Uixó hasta Oropesa, las villas de Borriol, Useras, Villahermosa, ampliándose hasta la frontera con Aragón, sierra de Espadán y río Mijares. Destaca en esta nueva organización que Onda quedaba claramente fuera de esta junto con Peñíscola y Vilafamés porque, al haberse tratado de municipios leales, debían por tanto ser excluidos de una agrupación de poblaciones que no lo habían sido como la liderada por Castellón (Giménez López, 2008). Esto permitiría la aplicación de políticas regionales diversas en función del pasado reciente de cada zona, lo que no impedirá, de hecho, que en 1715 se produzca una sublevación antifiscal en Peñíscola, que acabará con la vida de su propio corregidor (Corona Marzol, 1985).

López, Tomás (1788). Mapa geográfico del Reino de Valencia, dividido en sus trece gobernaciones o partidos [detalle]

Las implicaciones para el área castellanense tras la Nueva Planta van, no obstante, mucho más allá de una mera reorganización político-territorial. En efecto, la pérdida del pasado foral aragonés y la adaptación al contexto fiscal, jurídico e institucional castellano repercutirá en muchos más aspectos y de un calado mucho más considerable, como en los ámbitos económico y cultural. El punto final a todo este proceso fue impuesto por el Tratado de Utrecht, que

ponía fin al conflicto internacional que fue la Guerra de Sucesión, si bien sus repercusiones continuarían a través de la etapa irredentista de Felipe V hasta la Paz de Viena de 1725 (León Sanz, 2022).

Utrecht significó también el fin y la desmembración de la Corona de Aragón, con la ruptura de numerosas relaciones comerciales y culturales que esta había establecido y mantenido con otros territorios del mar Mediterráneo. Quedaba así desconectado el antiguo Reino de Valencia con otros estados anteriormente vinculados a la Corona, como Cerdeña, Sicilia o Nápoles, que habían pasado, tras los acuerdos alcanzados en la firma del tratado, a manos saboyanas o imperiales. Y, sin embargo, en el Decreto de Nueva Planta y en diferentes órdenes posteriores se reorganizó todo el marco comercial del reino, como fue el caso con la eliminación de las aduanas interiores. El 25 de enero de 1708 Felipe V publicaba un Real Decreto por el cual se eliminaban estos controles entre reinos, anteriormente existentes entre Castilla y los reinos aragoneses de la antigua Monarquía Hispánica, conocidos como puertos secos. Esto se hacía con el objetivo de que «se franquease con igualdad el comercio para la total unión de unos y otros»¹, lo que permitió una mayor integración económica dentro del Estado, pero también contribuyó a distanciar al Reino de Valencia y, por ende, a Castellón, de sus vínculos mediterráneos históricos. Esta reordenación facilitó una serie de transformaciones de tipo económico, que acabarían afectando al paisaje, a la población y, en última instancia, a la propia cultura e identidad de esta.

2. CASTELLÓN Y EL REFORMISMO BORBÓNICO

Con la imposición de la legislación castellana y los demás cambios a ella aparejada, Castellón se vio abocado a experimentar una reconfiguración en su sociedad y economía. Las antiguas élites valencianas, en su mayoría pero no en su totalidad simpatizantes con la causa austracista, se vieron obligadas a adaptarse al nuevo régimen borbónico, aunque no sin ciertos elementos de resistencia. Para el caso de la ciudad que aquí nos ocupa, algunas familias que inicialmente apoyaron a los Habsburgo cambiaron de bando hacia el final del conflicto, adaptándose rápidamente para mantener sus posiciones y estatus en la nueva estructura política y administrativa. Sin embargo, y conectando de nuevo con los conceptos inicialmente mencionados al inicio del presente texto, el viraje hacia el modelo

¹ Archivo de la Real Chancillería de Valladolid, Cédulas y Pragmáticas. Caja 21, 44

centralista no eliminó del todo las particularidades locales, mostrando nuevamente un caso de alteraciones y permanencias en convivencia. La integración de Castellón en la estructura regional borbónica, en efecto, no borró la huella cultural de la época foral ni todos sus vínculos mediterráneos, aunque sí reconfiguró las dinámicas comerciales y sociales de la región.

Fueron, sin duda, años turbulentos para la nueva administración borbónica los primeros que transcurrieron tras la transformación del territorio. El gobernante militar del corregimiento de Castellón, el coronel José Ibáñez Cuevas, se lamentaba de las constantes persecuciones que debía hacer a “ladrones y miqueletes” (Giménez López, 2008). La zona, por el cobijo natural que ofrecía el relieve de la cercana sierra de Espadán, se convertiría en un lugar frecuentado por estas cuadrillas desde los primeros días tras la ocupación borbónica del norte del reino. Finalmente, una vez los mandos de las nuevas autoridades se hagan eco del problema, enviarán a sus propias tropas a lidiar con los miqueletes, que acabarán refugiándose en la zona de Morella hasta que también este municipio sea tomado por las huestes del duque de Anjou. La conquista de este puerto natural no impidió que su actividad continuase, con diferente intensidad y continuidad, hasta aproximadamente el final del conflicto (Pérez Aparicio, 2011).

El reformismo borbónico, punto esencial del nuevo cauce programático de la nueva dinastía, buscará imponer un modelo centralista y absolutista político, a imagen y semejanza del ya mencionado Luis XIV, que se convertirá en un referente no solo para su apellido, sino también para otros monarcas con aspiraciones de poder total en Europa. Pese a estas alteraciones, el ámbito social castellanense permanecerá en gran medida inalterado, habiéndose sabido adaptar sus élites a los nuevos cambios introducidos conforme la guerra se desarrollaba.

La jerarquía social de la ciudad se mantendría en buena medida incólume, pese a algunas adaptaciones menores, condicionadas, como no podría ser de otro modo, por la guerra y la política posterior de recompensas y castigos. Solo había tres nobles titulados residentes en ella: el marqués de Usategui, el barón de Benicàssim y el barón de la Pobra. Otros integrantes del brazo militar, pese a poseer

territorios en la zona, tenían su residencia en núcleos de mayor tamaño como Valencia. Por tanto, el bloque de mayor relevancia por número eran los integrantes de la pequeña nobleza (que Giménez Sanfeliu estima en torno a un 1 % de la población total), pertenecientes a categorías como los ciudadanos honrados, generosos y miembros de órdenes de caballería (Gimeno Sanfeliu, 1997).

Su importancia no radica en su número, sino en el hecho de que es precisamente este sector el que acapara la mayor parte de los cargos municipales a lo largo de todo el Antiguo Régimen. Podría pensarse, inicialmente, que muchas de las familias que ostentaban estos puestos serían reemplazadas con el cambio dinástico y secular; sin embargo, nos hallamos en este caso ante una de las permanencias de mayor interés en el ámbito aristocrático y social. Los apellidos que figuran antes y después del establecimiento de los borbones en el trono son los mismos en gran medida, aunque sí que se aprecian ciertas modificaciones que suscitan interés por el tema que aquí nos ocupa.

Es tal el caso de los Giner, una familia notable de Castellón que, ya desde mediados de la centuria pasada protagonizaron una relación de resistencia con la Corona en la convocatoria de Cortes de Felipe IV de 1645, por lo que dejaron de ser beneficiados por la Monarquía hasta la llegada de la guerra. Con el advenimiento del conflicto sucesorio se posicionaron inmediatamente con la causa borbónica, por lo que, tras el fin de la contienda, Felipe V les concederá la categoría de hidalgos, es decir, el acceso a las filas de la nobleza (Gimeno Sanfeliu, 1997).

Si bien la política de recompensa y castigo iniciada tras la Nueva Planta afectó a diferentes lugares y personalidades, tal y como hemos enunciado previamente, la oligarquía de esta población navegó las complejas situaciones dadas durante la toma del Reino de Valencia consiguiendo ubicarse en la misma posición de relevancia político y social de la que gozaban previamente. Son numerosos los apellidos de familias que, partícipes del bando austracista en un principio, acabaron mudando a los intereses borbónicos una vez estos se hicieron con el poder, conservando incluso buena parte de las tendencias y dinámicas municipales previas frente al avance del reformismo borbónico, como es el caso de la elección de cargos

mediante la insaculación, algo que en teoría debería hacer personal y directamente el monarca (Gimeno Sanfeliu, 1997).

Los párrafos anteriores nos muestran que, si bien en ocasiones simplificamos el mapa de las afiliaciones durante la Guerra de Sucesión en una clara demarcación reduccionista (Castilla borbónica y Aragón austracista), la realidad histórica fue mucho más compleja. De hecho, conforme profundizamos en estos aspectos podemos vislumbrar diferentes niveles de complejidad. Aproximándonos al nivel de la lealtad exhibida por las poblaciones a uno u otro bando, vemos que en el propio norte del Reino de Valencia hay lugares como Castellón, Vila-real o Burriana que se alinearon con la causa del archiduque Carlos, mientras que otras, al mismo tiempo, lo hicieron del lado del duque de Anjou, futuro Felipe V, como Vilafamés, Onda o Peñíscola. Adoptando un nivel más avanzado de análisis, descubrimos cómo, incluso en el seno de estas ciudades existen familias –de mayor o menor relevancia política– que se sitúan detrás de una u otra facción, ofreciendo un entramado mucho más poliédrico del que habitualmente, por razones de espacio o de síntesis, ofrecemos.

3. CRECIMIENTO Y CAMBIOS DEL SIGLO XVIII

Aunque el Decreto de Nueva Planta supuso un cambio drástico en la administración y en la jurisprudencia, la sociedad castellanense continuó adaptándose a lo largo del Setecientos sin perder sus propias particularidades. Como veremos a continuación, si bien se impusieron las normas castellanas, algunas costumbres locales, especialmente las relacionadas con la agricultura y la gestión de los recursos hídricos, siguieron aplicándose a lo largo de la centuria, aunque con ligeras modificaciones. A todo ello se une un notable crecimiento demográfico y económico que protagonizará la región, unido a transformaciones de diversa índole.

En efecto, Castellón sigue siendo en el siglo XVIII la población con mayor número de habitantes al norte del Reino de Valencia, rivalizando en esta cantidad con otros importantes núcleos de este. Su incremento, gracias a los diferentes censos realizados durante la centuria, es manifiesto y comprobado. Desde los años finales de la guerra hasta las postrimerías del siglo, gracias a los recuentos realizados, entre otros, por Floridablanca y Cavanilles, sabemos que la

cantidad de habitantes fue creciendo con notable solvencia, hasta superar los 12.000 en los últimos registros. Este aumento implica, a lo largo de estas décadas, casi el doble de lo que contaba la ciudad antes de la guerra (Corona Marzol, 1981; Gimeno Sanfeliu, 1997).

Todo ello conduciría al inevitable crecimiento físico de la urbe, que superará los confines impuestos por sus murallas y comenzará a desarrollarse a lo largo de diferentes arrabales en torno a las principales vías de comunicación que la envolvían. A mediados de esta etapa estas zonas extramuros significarán ya el 40 %, aproximadamente, de la población total. Ello llevará, de hecho, al derribo de la muralla, que desaparecerá así del paisaje urbanístico castellanense. Esta tenía sus orígenes en los momentos de la conquista medieval de lo que posteriormente sería el Reino de Valencia y había visto, desde el siglo XVI, tímidos asentamientos fuera de ella. Estos irían *in crescendo* a lo largo del siguiente pero, sobre todo, durante el XVIII (Corona Marzol, 1981; Segura Beltrán, 2001).

Tal y como mencionábamos, no toda tradición o fragmento de jurisprudencia desapareció tras la abolición de los fueros. Si bien el proceso de transición de la fase previa al nuevo marco borbónico fue instantáneo en algunos aspectos, en otros se trató de un proceso lento y paulatino que, nuevamente, nos muestra cómo los puntos de permanencia y de cambio coexisten y se vislumbran simultáneamente a lo largo del tiempo. El nuevo gobierno borbónico empleó la continuidad –deseada, en cierta medida, por las clases dirigentes– mientras que a la vez implantaba un nuevo modelo político y social reformista. Un aspecto esencial fueron las Ordenanzas, supervivientes de la etapa foral pero, tras todo un siglo de diferentes alteraciones, su modificación fue una asignatura pendiente para las autoridades.

Estas reglamentaciones urbanas habían pervivido gracias a nuevas disposiciones y Autos de Buen Gobierno publicados a lo largo de la centuria, que fueron modernizándolas o contextualizándolas ante una realidad cambiante. Las ordenanzas regían elementos clave de Castellón: la agricultura y uno de sus aspectos más esenciales y fundamentales como es el riego y la gestión del agua, la ganadería y su casi constante serie de conflictos con los campos de cultivo, el comercio e intercambio de bienes, las artesanías y, como era habitual

en este tipo de normas municipales, el orden público. Sin embargo, las disposiciones y órdenes que emanaban desde la Corte o desde Valencia, como representantes del reformismo ilustrado borbónico, dictaban frecuentemente la política a seguir a los diferentes corregimientos, al frente de los cuales, como interlocutor, estaba el propio corregidor que, en el caso de Castellón, sería de procedencia militar durante casi todo el siglo (Fernández-Nadal, 2003).

Tras el paso de las décadas y las mutaciones de diverso tipo que este entrañó, se hizo necesaria la publicación de un nuevo corpus de ordenanzas que actualizaran la reglamentación de la ciudad. Estas aparecieron en diferentes momentos: en 1774 se publican las que atañen a algunos oficios básicos, como fueron las Ordenanzas para el funcionamiento de sastres, sogueros, alpargateros y zapateros y, tan solo tres años más tarde, las que competían a los tejedores. La reglamentación final y revisada fue aprobada en 1784 y publicada definitivamente en 1785, compuesta por más de doscientas diferentes ordenanzas, y que venían a solucionar las demandas de la ciudad y su necesidad de adaptarse a los cambiantes tiempos de finales del Setecientos (Corona Marzol, 1981).

Echando la mirada hacia atrás nos encontramos ante un acontecimiento capital y de un relevante impacto como fue el de la Nueva Planta, donde vemos que, ante su contacto con la realidad social y económica, su ímpetu cede ante la costumbre, a la cultura y a la continuidad. Son precisamente los cambios demográficos, sociales y económicos los que provocan la necesidad de unas nuevas publicaciones, unidos probablemente, a un reformismo tardío.

Resulta indudable, a la luz de las publicaciones e investigaciones que hemos podido consultar, que el Castellón de la segunda mitad del XVIII experimenta transformaciones a diferentes ritmos. Desde un ámbito más inmediato y, por tanto, próximo al acontecimiento, vemos condicionantes políticos y sociales que influyen, paso a paso, en la cotidianidad de la ciudad y sus gentes. Sin embargo, ante una perspectiva más amplia donde nos encontramos –siguiendo el marco propuesto e introducido anteriormente por Braudel– los grandes ciclos económicos, contemplamos una vanguardia de alteraciones que sirven de antesala a las nuevas dinámicas burguesas y mercantiles del XIX, que se mostrará como una centuria convulsa

tanto a nivel regional como estatal. Todo ello contrasta, como ya hemos indicado más arriba, con el mantenimiento de no pocos factores que habían estado presentes desde la etapa foral y que, por razones culturales, políticas o sociales, continuarán manteniéndose durante largo tiempo.

Es así cómo, al alcanzar las postrimerías del Siglo de las Luces, podemos apreciar cómo Castellón y su entorno se perfilan hacia una transición crucial. Los cambios impulsados desde la corte borbónica habían introducido mutaciones sustanciales en la estructura social, económica y administrativa de la región, pero sin alterar en profundidad sus rasgos más arraigados, que hundían sus raíces en el Antiguo Régimen. La llegada del nuevo siglo traería consigo nuevos retos, con la Guerra de la Independencia como punto de inflexión clave, marcando una transición definitiva hacia el periodo contemporáneo y poniendo a prueba la capacidad de adaptación de la ciudad en un constante contexto de crisis y conflicto.

4. EL COMPLEJO SIGLO XIX

La última etapa que aquí abordamos abarca buena parte de la centuria decimonónica, verdadero tiempo de ruptura con elementos del pasado que habían acompañado la región del antiguo Reino de Valencia durante siglos. Avanzamos así desde 1808, con el estallido de un nuevo conflicto de importantes repercusiones como será la Guerra de Independencia, hasta 1868, punto final de nuestro recorrido, con el que pretendemos haber realizado un contexto inicial al resto de contribuciones que en este volumen se encuentran. En efecto, el advenimiento del Sexenio Liberal supondría, tanto para la ciudad, la región y el Estado, la desembocadura de un conjunto de factores que habían ido aglomerándose, no siempre de forma ordenada, a lo largo de las décadas previas.

El nuevo conflicto de principios de siglo marca un punto de inflexión para toda España, no solo a un nivel inmediato, sino también a largo plazo, pues con él eclosionarán las ideas revolucionarias que, posteriormente, penetrarán en el territorio valenciano. De hecho, esta ciudad protagonizará un movimiento de sublevación y rebelión frente a la ocupación francesa, lo que le valdría diferentes intentos de asedio por parte de las tropas imperiales, bajo el mando

del general Suchet. La rendición de la urbe frente al «duque de la Albufera» se produjo en 1812, si bien se vio obligado a abandonarla al año siguiente debido al fin de la contienda (Ramírez Aledón, 2008; Hernando Serra, 2020).

No obstante, con el regreso de Fernando VII al poder, los avances liberales iniciados en Cádiz son reprimidos. Pese a ello, las ideas constitucionalistas y liberales habían ganado la suficiente fuerza como para sobrevivir incluso con las numerosas persecuciones que iniciará tempranamente el monarca. El pronunciamiento de Riego en 1820 traerá tres años de gobierno constitucional durante el cual se volverá a reorganizar el territorio valenciano, esta vez en provincias: Castellón, Xàtiva, Valencia y Alicante. Sin embargo, estos cambios serán deshechos con el regreso del absolutismo en la denominada Década Ominosa. Con ella también volvieron la persecución hacia los liberales y la reinstauración de la Inquisición que, como veremos, estuvo también presente en la ciudad de Castellón (Ramírez Aledón, 2008).

Es el fallecimiento de Fernando VII y el ascenso al trono de Isabel II lo que supone el inicio de un conflicto civil que durará siete años. El carlismo luchaba por un regreso del Antiguo Régimen, inflamando el recuerdo del pasado foral de la Corona de Aragón. Frente a este bando, se ubicará otro, que tratará de consolidar una monarquía constitucional y burguesa. Las aspiraciones del candidato sucesorio Carlos sirven como ejemplo de la pervivencia de elementos del pasado común que hacía más de un siglo que habían sido abolidos. Nos hallamos, de nuevo, ante continuidades que se manifiestan en el legado cultural o de las mentalidades casi a mediados del siglo XIX.

Para la región del norte del antiguo Reino de Valencia será clave la figura de Ramón Cabrera, líder de las tropas carlistas en la zona que, al igual que mencionamos con el caso de los miguelotes, tenderán a refugiarse en áreas montañosas de la provincia como el Alt Maestrat y Els Ports. En 1837 se produce el intento frustrado por parte del militar de tomar la ciudad de Castellón, cuya resistencia le valdría a la urbe la concesión, por parte de la reina Isabel II, del título de «fiel

Entre ellas, destaca la división del territorio valenciano en las tres provincias definitivas, algo que sería aprobado en 1833. Al año siguiente tendrá lugar otra de las iniciativas más representativas para la materia que aquí nos ocupa, como es la desaparición definitiva de la Inquisición, después de una breve revitalización bajo la última década de reinado de Fernando VII (Escudero López, 2005; Torres Faus, 2023). Tal y como mencionamos anteriormente, el Santo Oficio también se había dejado sentir en Castellón, y prueba de ello es la abundante documentación que hoy podemos consultar, que fue generada en los procesos abiertos por esta institución.

Así, podemos citar algunos de los registros a los que hemos podido acceder, por ser representativos del hecho de que, incluso en una ciudad de menor tamaño, la «Junta de la Fe» tenía un impacto social considerable. De este modo sobresale el caso de Pedro Juan Capilla, que fue acusado por proposiciones y blasfemias, por afirmar «que todos los cultos del mundo son perjudiciales a la sociedad civil y mentiras»³. Serafina Fuertes, natural de Castellón, fue procesada asimismo por algo similar –supersticiones–, en 1741⁴. También destaca el juicio realizado en 1728 contra Felipe de Castellví, conde de Carlet, por mantener correspondencia con una vecina de esta misma ciudad, Teresa Cortes, que había contraído matrimonio⁵.

Los SACRIFICIOS ESPAÑOLES que aparecen en la BELGIOS, y acusados por la LIBERTAD desde el colapso de la Inquisición. Tienen deponentes de la VERDAD con el PUNTO y la VERDAD que se muestran en el año.

Alegre, Manuel; Nolasco Gascó, Pedro y Rodríguez Onofre, Antonio (1813). Grabado alegórico de la primera abolición de la Inquisición

Todo ello nos muestra no solo una pequeña visión sobre el rol desempeñado por la Inquisición en las fases finales del Antiguo

3 Archivo Histórico Nacional (en adelante AHN), Inquisición 3724. Exp. 193.

4 AHN, Inquisición, 3725. Exp. 193.

5 AHN, Inquisición, 5312. Exp. 104.

Régimen, sino también la importancia existente tras su abolición definitiva, al hacer desaparecer una institución que había sido creada a inicios de la Edad Moderna. Con ello, podemos contemplar un signo del cambio de los tiempos y de la mudanza, lenta y paulatina, pero también inexorable, de la mentalidad y cultura del momento. Es por ello que la aproximación histórica al Sexenio Democrático pasa por un contexto muy diferente al que encontramos a inicios de nuestro recorrido, al albor del siglo XVIII. Con toda esta batería de alteraciones, de mayor o menor calado, la sociedad castellonense había ido siendo testigo –en ocasiones de primera mano– de una evolución que, desde una considerable distancia temporal, se muestra clara y determinante para el futuro y, sobre todo, para las complicadas épocas que después vendrían.

5. LAS TRISTES CONTINUIDADES

Antes de finalizar y siguiendo el legado dejado por Braudel, hallamos en los rasgos geográficos y climatológicos del territorio los aspectos que más permanecen inmutables a lo largo de los siglos, y a los cuales, por hacer justicia al planteamiento de este texto, debemos hacer también referencia. Se trata de una de las continuidades que, tristemente, afectan a la mayor parte del antiguo Reino de Valencia, como pudimos ser testigos –por desgracia– en octubre de 2024.

Los registros son frecuentes a lo largo de toda la etapa foral, si bien destacan algunos por lo descriptivo de sus frases. Tal es el caso del testimonio ofrecido por el corregidor de la ciudad de Valencia en 1783, cuando relata unas abundantes lluvias e inundaciones que «causaron el mayor quebranto en los edificios de esta ciudad y sus arrabales, en las azequias que riegan su preciosa huerta, en los molinos»⁶. Para entonces, ya se había sufrido otra inundación considerable en 1776, del mismo modo que habría otras en Alicante hacia finales de la centuria y, como bien conocemos, incluso después. Una de las más abundantes tuvo lugar en 1864, conocida como la riada de Sant Carles, seguida en cuanto a importancia y estragos causados por la

---

6 Archivo General de Simancas (AGS) Gracia y Justicia. Legajo 824. Informe sobre el corregimiento de Valencia por don Juan Pablo de Salvador Aspreé 13-12-1785

producida más de cien años después, en 1982 (Alberola Roma, 2010; Mateu Bellés, 2014).

No sería diferente para la región septentrional valenciana. Desde mediados del siglo XVI se aprecian recurrentes inundaciones que causaron diferentes daños a lo largo de poblaciones de la provincia de Castellón. Estas se prolongan constante y frecuentemente durante de las centurias sucesivas, y llegan incluso hasta fechas recientes, más allá del 2000 (Segura Beltrán, 2001).

A la luz de los datos que hemos podido consultar, resulta evidente que el problema climático de recurrentes inundaciones es algo inherente a la configuración orográfica del territorio, siendo una de las características que se perpetúa ante cada nueva inundación o desbordamiento que acontece durante de las diferentes edades. No resulta extraño que sean los condicionantes geográficos y climáticos los que traspasan y superan a los económicos o sociales. Para el autor de *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, los primeros entraban claramente en la larga duración, en lo prácticamente inmutable; mientras que los segundos pertenecían a grandes ciclos humanos que duraban, habitualmente, varios siglos.

CONCLUSIONES

A lo largo de este recorrido por la evolución histórica de Castellón entre la modernidad y la contemporaneidad, hemos constatado cómo diferentes procesos de cambio y permanencia han convivido y definido el devenir de la región y la entrada en una etapa fundamental como será el tiempo de 1868 a 1932. Para ello, y siguiendo el ejemplo marcado desde un inicio por la figura braudeliana, hemos tratado de identificar eventos y fenómenos en tres ritmos diferentes que han estructurado la historia reciente de Castellón y su territorio más cercano.

Si bien acontecimientos de relevancia como la Guerra de Sucesión, la Nueva Planta y el Tratado de Utrecht marcaron un punto de inflexión en el entorno político-social de la antigua Corona de Aragón y, por ende, también en la castellanense, una considerable parte de las estructuras de poder y económicas previas se conservó, a

través de un continuismo que los modelos centralistas ilustrados buscaron reconfigurar poco a poco. Así, a pesar de la imposición del marco castellano borbónico, la pervivencia de ciertas prácticas y el mantenimiento de las redes locales demuestra la capacidad de adaptación de las élites y el peso de las inercias históricas.

Con la expansión demográfica y económica del Siglo de las Luces se producen alteraciones que se convertirán al tiempo en permanentes, y modificarán el paisaje de la región y su identidad histórica. Pese a ello, como vemos durante el XIX, la visión y el recuerdo de un pasado foral sirvió para alentar la causa carlista, en un momento de conflicto entre el regreso a un absolutismo que hundía sus raíces en el Antiguo Régimen o el avance hacia las nuevas políticas liberales. Estas serían las que conducirían al Estado a una etapa que actuará como encrucijada, con numerosos conflictos y crisis, acelerando un proceso de transformación que culminaría con el Sexenio Democrático.

Toda esta cadena de cambios, de distinto ritmo y calado, contrasta sobremedida con aquellos otros elementos que, como hemos indicado, permanecen. Si bien una lectura presentista o determinista de la historia puede llevar a ver este tipo de evoluciones como algo lineal, caer en este tipo de reduccionismos puede llevar a obviar esos pequeños –o no tan pequeños– factores que siguieron influyendo o que, en algunos casos, lo siguen haciendo. La historia –reciente o no tanto– puede servir como maestra de la lentitud con la que obran las mutaciones de tipo cultural e identitario, incluso cuando se producen eventos que parecen transformarlos de un modo radical. Y, al mismo tiempo, enseñarnos que existen dinámicas, antiguas y potentes, que seguirán existiendo pese al advenimiento de nuevos ciclos económicos, políticos o sociales.

BIBLIOGRAFÍA

ALBAREDA I SALVADÓ, Joaquim (2010). *La Guerra de Sucesión de España, 1700-1714*. Barcelona: Crítica.

ALBEROLA ROMA, Armando (2010). *Riadas, inundaciones y desastres en el sur valenciano a finales del siglo XVIII. Papeles de Geografía*, (51-52), 23-32.

CARIDAD SALVADOR, Antonio (2014). *Cabrera y compañía. Los jefes del carlismo en el frente del Maestrazgo (1833-1840)*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico.

- CORONA MARZOL, Carmen (1981). "Las ordenanzas municipales de la villa de Castellón de la Plana en 1784. Pleitos entre agricultores y ganaderos a finales del siglo XVIII". *Millars. Geografia – Història*, 7, 49-63.
- CORONA MARZOL, Carmen (1985). "Un motín antifiscal en el País Valenciano: el "Tu-multo" de Peñíscola de 1715". *Millars. Geografia – Història*, 10, 23-37.
- ESCUADERO LÓPEZ, José Antonio (2005). *Estudios sobre la inquisición*. Madrid: Marcial Pons.
- FERNÁNDEZ-NADAL, Carmen-María (2003). *El Corregimiento de Castellón en la época de Carlos III: entre la continuidad y la reforma*. Castellón de la Plana: Consejo Municipal de Cultura.
- GIMÉNEZ LÓPEZ, Enrique (2008). "El poder en la Valencia de la Ilustración". En Ernest Belenguier Cebrià y Luis Miguel Enciso Recio (eds.), *Actas del Simposio "Reino y ciudad, Valencia en su historia"* (pp. 267–312). Valencia: Caja Madrid.
- GIMENO SANFELIU, María Jesús (1997). "Ascenso social e hidalguía en el Castelló del Setecientos". *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, (17), 27–50.
- HERNANDO SERRA, María Pilar (2020). "Visitas reales y lugares de la memoria: el mariscal Suchet, José I y Fernando VII en Valencia". *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, Extra 1, 248-281.
- LEÓN SANZ, Virginia (2022). "La política italiana de Felipe V entre 1713 y 1746". *Studia Historica, Historia Moderna*, 44(2), 7–30.
- MATEU BELLÉS, Joan F. (2014). "La riuada gran del Xúquer (1864): respostes de les institucions públiques". *Saitabi*, (64-65), 203-223.
- MELCHOR MONSERRAT, José Manuel y BENEDITO NUEZ, Josep (2008). "La muralla medieval de Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 84(3-4), 490-502.
- MOLAS I RIBALTA, Pere (2016). *Noblesa i Guerra de Successió*. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres.
- PÉREZ APARICIO, Carmen (2011). "La respuesta valenciana a la abolición de los fueros. Los migueletes". *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 37, 393-412.
- (2014). "De la Casa de Austria a la Casa de Borbón: La nobleza valenciana ante el cambio dinástico". En Amparo Felipe Orts y Carmen Pérez Aparicio (eds.), *La nobleza valenciana en la edad moderna: Patrimonio, poder y cultura* (pp. 461–541). Valencia: Universitat de València.
- RAMÍREZ ALEDÓN, Germán (2008). "El compromiso valenciano con el liberalismo: entre la defensa del orden constitucional y los "intereses materiales". en Ernest Belenguier Cebrià y Luis Miguel Enciso Recio (eds.), *Actas del Simposio "Reino y ciudad, Valencia en su historia"* (pp. 361–408). Valencia: Caja Madrid.
- SEGURA BELTRÁN, Francisca (2001). "Evolución urbana e inundaciones en Castelló". *Cuadernos de Geografía de la Universitat de València*, 69-70, 253-278.
- TORRES FAUS, Francesc (2023). "La divisió provincial del Regne de València de 1833: antecedents, criteris i modificacions posteriors". *Cuadernos de geografía*, 110, 357-382.
- ZARAGOZA GÓMEZ, Verònica (2019). "La Guerra de Successió des d'uns ulls de dona: la crema de Vila-real (1706) narrada per sor Maria Teresa de Jesús d'Agramunt". En Purificació Mascarell (ed.), *Memòria de la destrucció. La crema de Xàtiva i altres urbicidis* (pp. 131-157). València: Institució Alfons el Magnànim.

«Higiene, salud y educación escolar en Castellón (1880-1920)»

Concepción Calvo Mas

Doctora del Departamento de Educación de la Universitat Jaume I

1. DE LA CARIDAD PÚBLICA AL RECONOCIMIENTO DEL DERECHO A LA EDUCACIÓN Y A LA SALUD POR PARTE DEL ESTADO

Durante la transición al siglo XX la sociedad española fue escenario de un amplio debate en torno a la penosa situación en que se desenvolvía la vida de los niños.

Resolver la penosa situación de la infancia representaba uno de los retos principales para la transformación de la sociedad española.

En las primeras décadas del siglo XX el problema de la infancia alcanzó un amplio eco social y político. La dimensión sanitaria del problema fue analizada por higienistas y médicos comprometidos con la medicina social. La dimensión pedagógica fue impulsada por maestros y pedagogos que consideraban la educación como instrumento de modernización y progreso. Médicos y pedagogos fueron los dos principales arquitectos del diseño y la construcción del problema de la infancia.

El problema de la infancia adquirió también una dimensión laboral, moral y delictiva en la transición al siglo XX, que se delimitó en España alrededor de cuatro dimensiones principales. Una dimensión sanitaria sustentada en unos indicadores de mortalidad y morbilidad infantil escandalosos y en las profundas deficiencias en las

condiciones de vida y alimentación de los niños. Una dimensión educativa caracterizada por un sistema de escolarización deficiente, tanto por las malas condiciones higiénicas de las escuelas como por los métodos docentes anticuados y la escasez de recursos materiales y didácticos. Una tercera dimensión laboral abundaba en el carácter abusivo del trabajo infantil, que debilitaba la salud e impedía la escolarización. Finalmente, una cuarta dimensión delictiva se refería a la mendicidad, al abandono, la vagancia y el delito. Ello planteaba un problema de orden público que contribuyó a configurar el arquetipo marginal y psicopatológico del niño golfo.

La Ley de Protección a la Infancia y Represión de la Mendicidad de 12 de agosto de 1904 aportaba una novedad fundamental: la implicación y el compromiso del Estado. En el siglo XIX, el Estado no había ido en España más allá de asumir una función legislativa y en las políticas (sanidad, asistencia social, educación) no se había comprometido en la financiación ni en la ejecución, delegando de forma subsidiaria en la administración periférica (diputaciones, ayuntamientos) o en la acción social de la iglesia. Durante las dos primeras décadas del siglo XX esta actitud se transformó no solo en relación con el problema de la infancia, sino también con respecto a la educación, la salud pública, la actividad científica y la asistencia social. El compromiso del Estado se convirtió así en un factor ideológico que permitió superar las limitaciones de la caridad pública en favor del reconocimiento del derecho a la educación y la salud, y también al compromiso en afrontar la represión de la delincuencia.

El principal impulsor de una política activa del Estado para resolver el problema de la infancia fue el médico Manuel Tolos Latour (Barona Vilar, 2007: 287-290).

1.1. LAS PROPUESTAS DE LOS MÉDICOS HIGIENISTAS PARA MEJORAR LA SALUD EN LA ESCUELA

Los objetivos de los médicos que publicaban tratados de higiene escolar eran dictar reglas para el perfeccionamiento físico, intelectual y moral del niño.

La limpieza de la escuela, del alumno, la higiene de los locales, el cuidado de la salud a cargo de médicos competentes, el desarrollo

del cuerpo por medio de ejercicios reglamentados, eran las indicaciones de los médicos higienistas.

Los médicos daban mucha importancia a la higiene de los sentidos en las escuelas. Una obra premiada por la Sociedad Española de Higiene en el concurso público de 1887 fue escrita por el médico Nicasio Mariscal y García, con el título *Higiene de la vista en las Escuelas*.

En su libro, Mariscal afirma que las escuelas son una fábrica de miopes. Su objetivo al escribir esta obra era que la leyesen los gobernantes, el padre de familia y el maestro de primera enseñanza.

1.2. INTRODUCCIÓN DE LA INSPECCIÓN MÉDICO-ESCOLAR EN EUROPA Y EN ESPAÑA

En los últimos años del siglo XVIII, se comenzó en Alemania a dar importancia a la higiene escolar. En 1905 estaba totalmente establecida la inspección médico-escolar en cien ciudades, siendo 550 el número de médicos encargados de esta especialidad.

En España, la Inspección Médico-Escolar fue creada con carácter general por Amalio Gimeno, ministro de Instrucción Pública, en virtud de un Real Decreto publicado en la *Gaceta* de 18 de junio de 1911. Dada la falta de fondos con la que se abordaba esta creación, eran frecuentes las apelaciones a la voluntariedad de los doctores españoles.

Esta Inspección abarcaba vigilar los locales escolares, el mobiliario y material escolar desde el punto de vista higiénico; cuidar el desarrollo armónico y normal del educando, estableciendo con este objeto la ficha sanitaria; profilaxis de las enfermedades contagiosas; instrucción sanitaria de alumnos y maestros, y estudios relativos a cuestiones especiales durante la edad escolar.

y para dar entrada a muchos niños que esperaban sitio vagando por las calles.

Muchas escuelas estaban situadas en casas de vecindad, en barrios poco saludables, donde los vecinos depositaban los detritus, restos de la limpieza de las casas y excrementos, hasta que los carros de la limpieza pasaban a recogerlos una o dos veces al día.

Ya en 1899 Macías Picavea se lamentaba de los importantes defectos cuantitativos y cualitativos de un triste panorama escolar resaltando las imperfecciones y los vicios de la cultura nacional. Escuelas que son “cuadras destartadas”, con maestros ignorantes y “sin pagar”, una escuela con escasa asistencia y peores resultados, y unas familias que mantienen una mentalidad negativa sobre los beneficios de aquella.

Como resultado de la inspección médico-escolar realizada en el distrito de la Universidad de Madrid, durante el año 1912, el doctor García del Diestro reconoció, desde el 1 de septiembre, a 419 niños con el fin de establecer su ficha escolar.

Del examen efectuado se desprende que las enfermedades más frecuentes entre los escolares reconocidos en el Distrito de la Universidad de Madrid durante el año 1912 eran por orden de frecuencia las siguientes:

- Alteraciones del sistema linfático: infartos ganglionares, vegetaciones adenoideas e hipertrofia de amígdalas.
- Caries dentarias.
- Alteraciones del esqueleto y muy especialmente desviaciones de la columna vertebral.
- Enfermedades no específicas del aparato respiratorio.
- Formas diversas de tuberculosis o predisposición a padecerla.

En general, la morbilidad era bastante elevada, que según decía el doctor García del Diestro, se debía a múltiples causas, entre las cuales las más importantes eran:

- La miseria y las malas condiciones higiénicas en que se desenvolvía la vida del proletariado.

- Las pésimas condiciones higiénicas de los locales destinados a escuelas y la escasez de estas.
- La construcción deficiente desde el punto de vista higiénico del mobiliario escolar.
- La imposibilidad material de practicar con espíritu científico la profilaxis de las enfermedades infecciosas tal como se ejercitaba la Inspección Médico-Escolar en Madrid, y la escasez de medios con que contaba el médico para prevenir contagios.

Continuamente los inspectores médico-escolares denunciaban el estado de las escuelas y la falta de higiene de los niños pobres que habitaban en casas de malas condiciones higiénicas. Predominaban los niños escrofulosos, raquíuticos y anémicos, que habitaban en casas poco higiénicas y al mismo tiempo estaban mal alimentados.

2.1. TRATADOS DE HIGIENE Y LA EDUCACIÓN SANTARIA EN LA ESCUELA

En los últimos años del siglo XIX y principios del XX proliferaron los tratados de higiene para uso de las escuelas, escritos por médicos, que, guiados por su vocación higienista, colaboraban con los maestros para ayudarles a completar su misión docente.

Otro móvil que impulsaba a escribir estos tratados era la convicción de que el problema nacional de falta de higiene en las escuelas era un problema de educación que tenían que solucionar la escuela, las madres y la sociedad.

En 1882 aparece el libro *Higiene de las Escuelas* del médico de Albocàsser (Castellón) Joaquín Chillida Meliá, que fue una de las primeras obras que aparece en el mundo científico y que según el autor venía a ocupar un vacío en el terreno de la higiene.

2.2. SITUACIÓN DEPLORABLE DE LA ENSEÑANZA Y DE LA HIGIENE EN LAS ESCUELAS PÚBLICAS DE CASTELLÓN A FINALES DEL SIGLO XIX

En los años de estudio la política sanitaria de Castellón era bastante descuidada. La prensa consideraba de vital importancia atajar la falta de higiene ciudadana.

Uno de los aspectos en que más incide la prensa de finales del siglo XIX es la falta de condiciones higiénicas de los locales de las escuelas y la repercusión de esta circunstancia en la salud de los niños.

Ya en 1877 aparecen enunciados en la prensa los principales elementos de la higiene escolar: el aire, la luz, el material de las escuelas y los ejercicios moderados del cuerpo y del espíritu.

Las nefastas condiciones de higiene motivarían que en la población escolar se produjesen diversas epidemias como la viruela, el sarampión, el cólera y la difteria.

En muchas ocasiones la Junta Local de Sanidad optó por el cierre de las escuelas como en la gran epidemia del sarampión en 1883.

En dicho año aparece reseñada por primera vez en la prensa la vacunación gratuita en la casa Ayuntamiento como medida profiláctica contra la viruela; y en 1884 la Junta Local de Sanidad decidió exigir a todos los alumnos de las escuelas de Castellón el certificado facultativo de haber sido vacunados en el caso de ser menores de siete años o revacunados en el caso de haber cumplido dicha edad.

Las escuelas públicas para niños eran locales donde la escasez de medios e infraestructuras se reflejaba en los aseos, mobiliario y en las propias condiciones de los edificios, además del hacinamiento en el que los niños estaban en las aulas.

La prensa denunciaba que ninguna escuela municipal tenía la debida ventilación, distribución y capacidad para el contingente de alumnos que asistían a ella. Los niños sufrían los rigores del calor en verano y el frío en invierno.

Comenta el periódico *La Provincia* que el mejor medio para atender las necesidades de la escuela moderna y para dotarla de las condiciones necesarias es la creación de cajas escolares como en Francia. Estas cajas recibían ingresos de donativos particulares y subvenciones del Ayuntamiento y del Estado. Sus fondos se destinaban a la asistencia de las escuelas, recompensas pecuniarias a los alumnos aplicados y al socorro de los más pobres.

El 1 de febrero de 1889 se reunió en el Casino de Artesanos numerosa concurrencia para mejorar las escuelas de la capital. Esta reunión fue convocada por Pedro Aliaga, médico y profesor de Ciencias del

Instituto, y había representaciones de la mayoría de las opiniones políticas de la capital.

En años posteriores siguió la lucha para la mejora de las escuelas y la salud. Un ejemplo lo tenemos en 1909 cuando se celebró en el salón de actos del Instituto General y Técnico una asamblea para pedir al Gobierno mejoras en la enseñanza y sanidad.

El acto revistió excepcional importancia por las representaciones que a la asamblea concurrieron, y se vio en el salón a muchísimos castellanenses. La presidencia de la asamblea recayó sobre el maestro Eleuterio Pérez Solernou y asistieron también el maestro Carlos Selma; Benjamín Ballester, auxiliar de las Escuelas públicas de Castellón; el director del *Heraldo de Castellón*, José Castelló y Tárrega; en representación de la Liga contra la Ignorancia, el doctor Vicente Gea y el catedrático del Instituto José Albiñana Mompó. A la asamblea acudieron también importantes personajes de Valencia.

En 1910, *El Clamor* se hace eco de lo que decía el ministro de Instrucción Pública acerca de los locales donde se daba la enseñanza a los niños en ciertos pueblos. Había escuelas donde los niños no podían entrar hasta que no sacaran las bestias que iban a pastar; escuelas tan reducidas que apenas hacía algo de calor se producían desvanecimientos por escasez de aire y falta de ventilación; otras eran depósito de estiércol en fermentación, «y se le ocurre a alguna autoridad local decir que de esta suerte están los niños más calientes en invierno». Existían escuelas conviviendo con una cárcel, otra instalada entre un salón de baile y un café, y otra cuya única ventana se abría sobre un cementerio, etc.

En un dictamen aprobado por el Ayuntamiento de Castellón, el 3 de julio de 1912, figuraba lo relativo a la reconstrucción de las Aulas de Latinidad. Este edificio fue, hasta la creación del Instituto Provincial, centro donde se enseñaba el latín y más tarde fue habilitado para escuela de párvulos, aunque se abandonó después por las malas condiciones que ofrecía. De centro de enseñanza se convirtió en ampliación del viejo Hospital y sirvió de morada a las Hermanas de la Caridad y de estancia para muchos enfermos.

Al trasladarse el Hospital al nuevo edificio de la carretera de L'Alcora, el Ayuntamiento solicitó de la hacienda pública su cesión. Habien-

do accedido el Estado a la petición del Ayuntamiento, este acordó realizar importantes obras, cuyo presupuesto ascendía a más de 13.000 pesetas.

El edificio viejo y destartado era amplio y permitía la distribución de tres amplios salones, uno en la planta baja y dos en planta alta, con la debida orientación y necesaria luz. Tenía un patio amplio para esparcimiento de los párvulos. Se adecentó todo el exterior que ofrecía muy mal aspecto. «Con esta reforma ganará mucho la instrucción, por lo que felicitamos cordialmente al Ayuntamiento».

3. MEJORA DE LA ENSEÑANZA EN CASTELLÓN EN LA SEGUNDA DÉCADA DEL SIGLO XX

Tras la lucha llevada a cabo en la capital a finales del siglo XIX por políticos, maestros, médicos, intelectuales y periodistas para mejorar la enseñanza y la higiene en las escuelas y se concedieran el número necesario de ellas, la situación en la ciudad mejoró sensiblemente en cuanto a la higiene escolar, además de aproximarse al número de escuelas oficiales que marcaba la ley. Estas dos circunstancias estaban reguladas por el Real Decreto de 23 de abril de 1905.

Entre abril y junio de 1914 se publica en el periódico republicano *El Clamor* una serie de artículos bajo el título *Estadísticas de las escuelas públicas de Castellón*, donde se describen pormenorizadamente algunos colegios públicos de la capital, que en parte transcribimos, y que nos va a permitir aproximarnos al tipo de enseñanza que se impartía y la configuración e higiene de los edificios que albergaban estas escuelas en la segunda década del siglo XX.

3.1. Existía la Escuela nacional de niñas del Real dirigida por la maestra Carolina Ortega. Se hallaba enclavada en la plaza de Sixto Cámara [hoy plaza del Real], era propiedad del Ayuntamiento y ocupaba parte de la planta baja del edificio. El resto de este se destinaba a escuela de párvulos y habitación para la maestra. Contaba con agua suficiente, luz y ventilación. El local carecía de jardín y de patio. La matrícula era de 114 alumnas y la existencia media fluctuaba entre 75 y 80 alumnas. Había buen material escolar. La maestra disfrutaba del sueldo anual de 1.375 pesetas y recibía gratificación en concepto de alquiler de casa.

La escuela de párvulos, situada en el mismo edificio, ocupaba el resto de la planta baja y estaba atendida por la maestra Evarista Julia Andrés Castel; constaba de un salón para clase, un pequeño departamento pasillo que utilizaba la profesora para recreo de los párvulos, y además había una habitación para la maestra. Había agua, luz y ventilación en abundancia. Carecía de jardín y patio. Los retretes eran de «sólida construcción». El edificio era propiedad del municipio y desde antiguo estaba destinado a escuelas.

Emplazamiento de la Escuela del Real en la plaza Sixto Cámara hoy plaza del Real]]. Fuente: *Guía Oficial de Castellón y su Provincia. Croquis de la Capital, 1890.*

La escuela disponía de materiales adecuados a la enseñanza de párvulos. Poseía un museo con objetos pertenecientes a los distintos reinos de la naturaleza, como semillas, frutos, algunos animales disecados y minerales. La enseñanza corría a cargo de la maestra Julia Andrés y de su hermana. Tenía la escuela 222 párvulos de ambos sexos de matrícula y la asistencia media era de 118 párvulos. La maestra figuraba en la categoría de 2.500 pesetas. (*El Clamor*, 28/04/1914)

3.2. No todas las escuelas estaban mal dotadas. La Escuela de Pestagua, que dirigía don Francisco Canos Sanmartín, emplazada en la calle del Conde Pestagua, número 5, de propiedad particular, era considerada como una de las mejores de la capital. Su alquiler costaba 1.095 pesetas anuales al Ayuntamiento.

La enseñanza se daba en la planta baja del edificio. Había agua en abundancia para el servicio de la escuela y para el maestro. Tenía un pequeño patio de 14 metros de largo y 2 de ancho y en él estaban instalados los retretes y una fuente de agua potable.

La matrícula escolar se elevaba a 262 alumnos y la asistencia media diaria era de 224. Esta escuela era graduada y en ella se verificaban las prácticas escolares para los alumnos del Magis-

terio que hacían sus estudios en el Instituto General y Técnico. El material escolar era bueno y completaban el mismo su correspondiente museo y muchos trabajos manuales. (*El Clamor*, 29/04/1914)

Escuela Pestagua, en la calle del Conde Pestagua, 5. Fondo fotográfico: Colección José Prades.

Cerámica que se conserva en el edificio donde estuvo la Escuela Pestagua. Fondo fotográfico: Colección José Prades.

La antigua escuela del Hospital, situada en calle Hospital, 7 [hoy San Luis], daba frente al Hospital de Trullols. Dado su lamentable estado de conservación, en Sesión Municipal de 14 de enero de 1893, se acuerda trasladarla al edificio propiedad del conde Pestagua, en la calle Naranjeros, n.º 3, 5. Se continuó llamándola oficialmente del Hospital y en el año 1898 figura ya como escuela Pestagua. A partir de 1894 se sustituye el nombre Naranjeros por calle Pestagua.

3.3. Otra escuela de la que nos gustaría comentar sus características es la Escuela de niños de la Casa Provincial de Beneficencia. Se hallaba esta escuela situada en las afueras, mirando la fachada o puerta de entrada al norte y calle del Rosario, número 11. Era propiedad de la Diputación Provincial. Estaba instalada en la planta baja con abundante luz y ventilación. La matrícula escolar era

Escuela de niños de la Casa Provincial de Beneficencia. Fuente: Carlos Sarthou Carreres (1913), *Geografía General del Reino de Valencia*.

de unos 70 alumnos, siendo su asistencia media sobre unos 66; además se daban clases nocturnas de adultos, que era la más concurrida de la capital. (*El Clamor*, 4/05/1914)

Por los *Expedientes de Instrucción Pública de centros escolares (1891-1909) de Castellón* y por las *Guías Oficiales de Castellón y Provincia*, hemos podido constatar que, a finales del siglo XIX, un nutrido grupo de profesores de las escuelas públicas impartían en los mismos locales clases nocturnas a los adultos. Como sucedía con la escuela del Real, la escuela de Pestagua, la Escuela Centro de niños y la escuela Pi i Margall.

3.4. Otra escuela digna de destacar era la Escuela graduada de niñas, aneja a la Escuela Superior de Maestras, ya que servía para que hicieran prácticas las alumnas de magisterio. El establecimiento se hallaba situado en el centro de la capital, en la plaza Castelar [hoy Puerta del Sol], esquina con las calles de Sixto Cámara y Ruiz Zorrilla.

Escuela aneja de la Normal de Maestras, plaza Castelar [hoy Puerta del Sol]. Fondo fotográfico: Colección José Prades.

Este edificio era de propiedad particular y el Ayuntamiento pagaba por inquilinato 1.551,25 pesetas anuales por la ocupación del primer y segundo pisos destinados a enseñanza y habitación para la directora de la escuela. La planta baja, con la entrada separada de la escuela, la tenía reservada su dueño para comercio. (*El Clamor*, 5/05/1914)

3.5. También existía la escuela Centro, que dirigía el profesor José Marco Cheza, decano de los maestros de la ciudad, y «verdadero campeón para la lucha contra la ignorancia». El edificio, de propiedad particular, en calle González Chermá, pagaba al Ayuntamiento por alquiler unas 900 pesetas anualmente. Contaba con agua abundante, luz suficiente y bastante ventilación, y se consideraba como de los mejores locales alquilados para escuela. (*El Clamor*, 6/05/1914)

Ante las deficientes condiciones de la Casa de Huérfanos, en 1893 se traslada la escuela de Huérfanos a la casa de la calle Mayor, 126 (contigua a la Casa dels Caragols) y toma el nombre de Escuela Centro de niños. Con posterioridad la escuela-habitación cambia de emplazamiento y se localiza en la calle González Chermá, 52 [hoy Enmedio].

Escuela Centro, calle González Chermá, 52 [hoy Enmedio].

3.6. Otra escuela de párvulos estaba dirigida por la maestra María de los Ángeles Piñón Carsí, que figuraba con el sueldo de 1.375 pesetas y la escuela que desempeñaba era unitaria. Se hallaba en el local al final de la calle Caballeros, frente al nuevo edificio entonces en construcción, destinado a Diputación Provincial [hoy plaza de las Aulas]. Era propiedad del Ayuntamiento y se la consideraba como una de las mejores de la capital. Estaba bien surtida de agua, abundante luz y ventilación. Contaba con dos jardines. La matrícula era de 180 párvulos y la asistencia media diaria de 96. Tenía buen material escolar y abundante, acorde con la enseñanza que tenía que desarrollarse. (*El Clamor*, 12/05/1914)

Se instala en dichas aulas (antiguas Aulas de Latinidad), a partir de 1868, la primera escuela nocturna de adultos para instruir a la clase trabajadora.

3.7. El grupo escolar de niños estaba situado en la ronda de la Magdalena. Funcionaba la escuela como graduada. Estaba resuelto en planta baja y se hallaba junto a otro de niñas, separados uno de otro por un tabique. Constaba de los siguientes departamentos: tres salas de clase de iguales dimensiones, un pasillo vestíbulo lateral, retretes y patio jardín. Había agua en gran abundancia, luz y ventilación. La extensión del patio-jardín

era de 175 m² y en él había variedad de árboles y plantas. La matrícula ascendía a 196 alumnos matriculados y asistieron unos 162 escolares. (*El Clamor*, 13/05/1914)

El edificio escolar, construido de nueva planta entre 1906-1908 por el Ayuntamiento, con subvención del Estado, se ajustaba a la *Instrucción Técnico-Higiénica*. RD 28/04/1905.

3.8. Existía también la Escuela nacional de niñas. Funcionaba como escuela graduada. Ocupaba la planta baja y un piso y las dimensiones del edificio, 44 metros de largo, 10 de ancho y 10 de altura, se distribuían en tres salas de clase y un departamento para lavabo y retretes. En el piso único, había una sala para los trabajos manuales. Contaba la escuela con agua, luz y suficiente ventilación. Era un edificio plantado de árboles. Las alumnas matriculadas eran 233 y la asistencia 170. (*El Clamor*, 15/05/1914)

Grupo Escolar Maestro Castelló. Fondo fotográfico: José Prades

El grupo escolar estaba situado en la calle Herrero y fue construido exprofeso para colegio por el Ayuntamiento con subvención estatal concedida en 1906. Se pueden observar en la foto adjunta los amplios ventanales y en la parte inferior de la fachada los huecos para ventila-

ción cruzada de las aulas, condiciones constructivas que estipulaba el RD 28/04/1905.

3.9. Otra escuela digna de mención era la de la calle de Pi i Margall. El edificio era de propiedad particular y el Ayuntamiento pagaba por alquiler 1.000 pesetas. La escuela ocupaba el primer y único piso y la planta baja estaba destinada a almacén de naranja.

Constaba de dos salas de clase, un corredor y espacio para los retretes. Tenía suficiente agua, ventilación y luz y carecía de jardín y patio. La escuela era graduada. Había suficiente material didáctico, contaba con 98 matriculados y asistían a las clases diarias unos 80. (*El Clamor*, 22/05/1914)

El acceso se realizaba por una larga y empinada escalera de dos tramos, por ello se la conocía con el nombre de «Escola de l'escaleta».

Escola de l'escaleta en la calle Pi i Margall [hoy Trinidad] confluencia con c/ San Francisco

3.10. Existía la Escuela de niñas de la calle Enseñanza. El edificio era propiedad de la Junta de Patronos y como patronato funcionaba la escuela. Se hallaba en el primer y único piso. Los salones de clase eran tres. Había agua en abundancia, algunas antesalas y todo el edificio con suficiente luz y ventilación. La matrícula escolar era de 179 alumnas y la asistencia de 150. Tenía material escolar suficiente y, aunque unitaria, la maestra era auxiliada por la propia familia. Carecía de jardín y patio. (*El Clamor*, 30/05/1914)

La antigua casa de Isabel Ferrer, donde se impartían las clases, actualmente es la sede del Colegio Territorial de Arquitectos de Castellón.

También hemos tenido en consideración la información que la *Guía Oficial de Castellón y Provincia* del año 1914 aporta del resto de escuelas municipales que no aparecen descritas en los artículos del periódico *El Clamor*:

Colegio de Las Balsas, plaza de las Balsas, 25 [hoy Plaza Isabel la Católica], unitaria de niñas: una maestra y un aula.

Grupo escolar calle Herrero, calle Moyano, 6, graduada de niños: tres maestros y tres aulas.

Colegio en calle Ros de Ursinos, 2, graduada de niños: un maestro y un aula.

Colegio Caserío del Grau, calle San Cristóbal, unitaria de niños y de niñas: un maestro, una maestra y dos aulas.

4. ANÁLISIS COMPARATIVO ENTRE LAS DISTINTAS ESCUELAS

Como podemos observar, la introducción de la escuela graduada en el sistema público fue muy lenta y constituyó casi exclusivamente un fenómeno urbano. En 1935 las escuelas unitarias representaban todavía el 82,4 por cien del total en España.

Se observa también, que, en la segunda década del siglo XX, en la ciudad de Castelló, casi la mitad de los centros escolares son aún *escuela-habitación*, instalados en locales o viviendas alquiladas en planta baja o en planta piso, lo que suponía la sistemática renovación de contratos cada cuatro o cinco años.

De las escuelas de propiedad municipal, algunas como la Escuela del Hospital, la Escuela de las Balsas, o la del Real, son antiguas y pequeñas construcciones de finales del siglo XVIII, algunas se cerraron, otras se reedificaron, remodelaron o ampliaron para adaptarse a las nuevas condiciones.

En general, tanto las escuelas situadas en locales alquilados como las de propiedad municipal son edificios aparentemente amplios, sólidos y en su conjunto relativamente recientes, con estancias capaces para albergar las aulas y otras dependencias escolares.

A excepción de las aulas de los citados grupos escolares, las clases del resto de escuelas públicas no reúnen todas las exigencias higiénicas que las nuevas normas imponían en materia de ventilación, iluminación, orientación y superficie por alumno. Requisitos difíciles de cumplir si no se trata de construcciones escolares de nueva edificación. La mayoría de las escuelas ocupan edificios antiguos de difícil adaptación o locales alquilados que se han adecuado a la función docente.

Más de la mitad de las escuelas no tenían patio o jardín, el emplazamiento de muchas de ellas en el centro de la ciudad impedía disponer de espacios abiertos de juego y las que lo tenían no cumplían con las dimensiones.

Las escuelas solían tener tres aulas, con un profesor por aula. En casi todos los casos, las superficies y alturas que se describen de las mismas eran las recomendadas, siendo la media no inferior a los 60 metros cuadrados y la altura próxima a los 4,5 metros. La alta

escolarización que figura en todas las escuelas públicas sobrepasa en la mayoría de los casos el número de alumnos permitidos por aula. Mientras que en las escuelas unitarias es poco significativo, en las de enseñanza graduada es muy acusado, pues se dobla en ocasiones el número de alumnos permitidos. Debemos recordar que, para las escuelas unitarias, desde el Real Decreto de 5 de octubre de 1883, la capacidad del aula se fijó en un máximo de 60 alumnos y en 1,25 metros cuadrados de aula por alumno, y para las escuelas graduadas, a partir del Real Decreto de 28 de abril de 1905, entre 25-40 alumnos.

Hemos confeccionado una serie de TABLAS Y PLANOS con datos extraídos de dichas descripciones.

4.1. EVOLUCIÓN DE ESCUELAS MUNICIPALES EN EL TRÁNSITO DEL SIGLO XIX AL SIGLO XX

A partir de la última década del siglo XIX se empieza a producir un significativo **aumento de escuelas municipales y desaparecen** progresivamente las más antiguas o cambian algunas a mejor emplazamiento, pasando de la pequeña **escuela-habitación**, ubicada preferentemente en un piso o local de alquiler, a **grupos escolares** contruidos exprofeso para tal uso a partir de **la primera década del siglo XX**. La nueva construcción tenía que cumplir con la **Instrucción Técnico-Higiénica** (Real Decreto de 28 de abril de 1905). Ministerio de Instrucción Pública. Dr. Carlos María Cortezo.

ESCUELAS MUNICIPALES EN CASTELLÓN	Situación	1798	1851	1872	1890	1895	1900	1910	1915	1920	1930
Escuela antigua de la Villa Niños	Edificio Aulas de Latitud Plaza. Hospital,3 (Plaza del Real)	X									
Esc. Hérofranos de San Vicente niños niñas	Plaza. Penasoleros Actual c/Obispo Clement, 22	X	X	X	X						
Escuela de la Enseñanza Niños	C/ Ensomiza, 50	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Escuela del Real Niños, niñas, párvulos, nocturna adultos	Plaza. Siero Cámara, 18 (Plaza del Real)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Escuela del Hospital Niños y nocturno de adultos	Plaza. Hospital,7 (actual c/ San Luis)	X	X	X	X						
Escuela de las Balsas Niños	Plaza. Balcon,26 (plaza. Isabel Católica). Desde 1894 en c/ de las Cruces (Rey Jaime) y vovuel a plaza Balsas en 1913	X	X	X	X	X	X	X	X		
Escuela de la Beneficencia Niños, niñas y nocturno de adultos	c/ Rosario, 11			X	X	X	X	X	X	X	
Escuela de Párvulos, c/ Alloza Niños y niñas	Edif. Aulas de Latitud, 1851 y desde 1886 en c/ Arriba 139		X	X	X	X	X				
Escuela unitaria, c/ Alloza Niños	c/ Arriba 139 (Alloza)							X	X	X	
Escuela Aulas de Latitud Niños / párvulos	Plaza de las Aulas C/Caballeros (act. Pza. Aulas)								X	X	X
Escuela del Centro, aneja Normal de Maestras, niños	C/ Mayor, 10 y plaza. Castell (act. Puerta del Sol) desde 1894				X	X	X	X	X	X	X
Escuela del caserío del Grao Niños / niñas	Diferentes emplazamientos desde 1892					X	X	X	X	X	X
Escuela Conde Pestagua Niños, (traslado Esc. Hospital en 1893)	C/ Naranjos (actualmente, c/ Conde Pestagua)					X	X	X	X	X	
Escuela del Centro de niños niños (párvulos y nocturno de adultos) trasladada Esc. Hérofranos S. Vicente 1893)	c/ Mayor 126 y en c/Enmedio,52,2º de 1910-1915					X	X	X	X	X	
Escuela calle Pi y Margall Niños, niñas y nocturna de adultos	C/Pi y Margall, 130-1ª							X	X	X	X
Escuela calle Ros de Ursinos Niños	C/ Ros de Ursinos, 2ª-1ª							X	X	X	
Grupo escolar calle Herrero Niños / niñas, (desde 1920, Grupo Maestro Castelló, actual Herrero)	C/Moyano,6							X	X	X	X
Grupo escolar Ronda Magdalena Niños/niñas, (desde 1920, Grupo Concepción Arzua, actual Cervantes)	Ronda Magdalena (c/actual,Concepción Arzua,2)							X	X	X	X
Grupo escolar Alsuares Niños/niñas, (actual Obispo Clement)	C/ San Roque										X
Grupo escolar Ejército Niños / párvulos	C/ Lepanto,7										X
Grupo escolar Gatá Huguet Niños/niñas	Actualmente: Avenida Barcelona,6										X

Situación de las escuelas municipales en Castellón

4.2. ANÁLISIS COMPARATIVO ENTRE LAS DISTINTAS ESCUELAS PÚBLICAS Y ESTAS CON LA NORMATIVA VIGENTE

Las escuelas-habitación están lejos de los estándares de referencia

Los nuevos grupos escolares se ajustan a dicha normativa

Absentismo escolar: escuela de niños, aproximadamente 15 %; escuela de niñas, aproximadamente 25 %; escuela de párvulos, aproximadamente 47 %

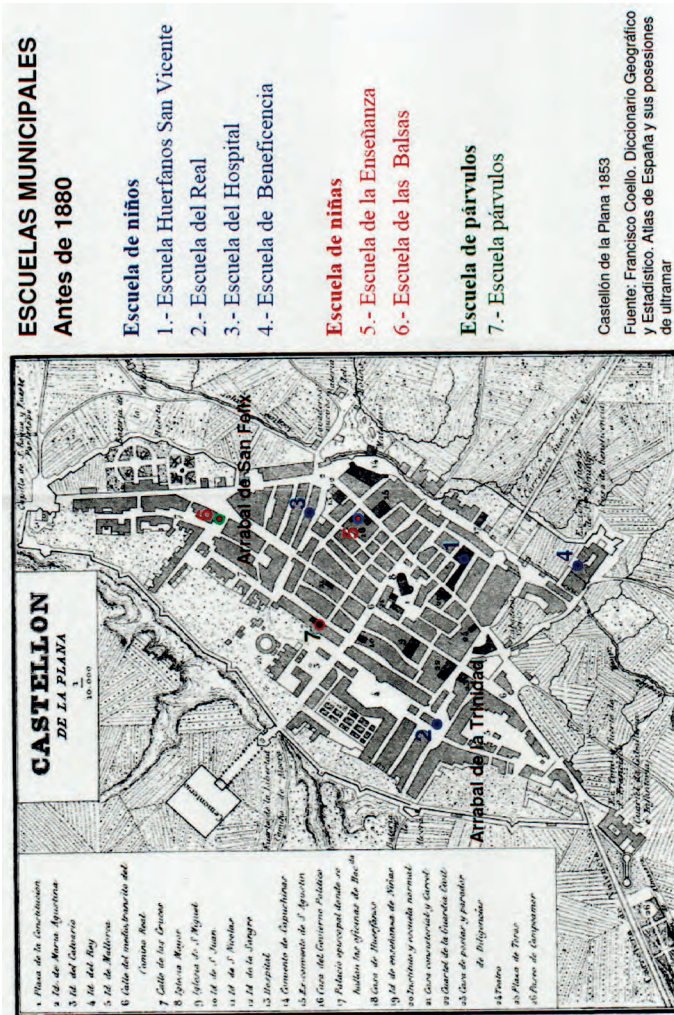
ALGUNAS ESCUELAS NACIONALES DE LA CIUDAD DE CASTELLÓN, AÑO 1914										
DENOMINACIÓN	EMPLAZAMIENTO	TITULARIDAD	DOCENTES	AULAS/SUPERFICIES largo x ancho x alto	ESPACIOS ADJUNTOS	MATRICULA Alumno/a	ASISTENCIA Clase	RELACION sup. aula/alumno/a	RELACION volumen/aula	Abordamo tecur
R.D., 1905 NORMATIVA				Lado mínimo 9 m. Altera techo 4 m.	3-4m2 alum	25-40 grado, 60 unitarias.		1,25 m2/aula/mo/a	5 m3/aula/mo/a	
1 Escuela del Real graduado de niñas	Pza. Sivo Cámara, 18 (Pza.d Real)	Municipal	1 maestro	1 AULA/pl. baja 9,65x 6,23x 4,20 mts. Sup. 60,30 m2/aula	No	114 grado	75-80	0,5 m2/aula/mo. M 0,8 m2/aula/mo. A	2,2m3/aula/mo.M 3,2m3/aula/mo.A	31%
2 Escuela (seña a Esc. Smeret Maestras, graduada de niñas	Ptaz. Cuatiles, cas. Sivo Cámara y Ruiz Zorilla (Puerta del Sol)	Particular	4 maestras	3 AULAS/pl. primera y parte segunda + VVI. directores. Sup. aprox 607/0m2/aula	No	208 grado 70 alumn/a	170 56 alum/aula	0,9 m2/aula/mo.A 1,1 m2/aula/mo.A	3,3 m3/aula/mo.M 4,0 m3/aula/mo.A	18,25%
3 Colegio de la Enseñanza, 30	C/Enseñanza, 30	Particular, Patronato	3 maestras	3 AULAS/pl. primera 10,8x4,35 7,6x4,35; 9,9x5,0x2,45; Sup. aprox 42m2, 85m2,40m2	No	179 unitaria 60 alumn/a	150 50 alum/aula	0,9 m2/aula/mo. M 1,1 m2/aula/mo. A	3,0 m3/aula/mo.M 3,5 m3/aula/mo.A	16,15%
4 Escuela de las Aulas, graduada de niñas.	C/ Caballeros, frente nuevo edificio	Municipal	3 maestras	3 AULAS/pl. primera 13,6x 5,4 x 5,15x 5,10x 4,5 x 4,5 Sup. aulas: 76 m2, 84 m, 65m2	Patio- jardín 140m2 0,80m2/áhum	168 grado 56 alumn/a	113 37 alum/aula	1,4 m2/aula/mo M 2,0 m2/ aula/mo A	6,0 m3/aula/mo.M 8,9 m3/aula/mo.A	33%
5 Escuela Feñagua, graduada de niños	C/Conde Peñagua, 5	Particular	3 maestros *	3 AULAS/pl. baja 9,7x5 mts. Sup. aulas: 60m2,32m2,70 m2.	No	262 grado 87 alumn/a	224 72 alum/aula	0,62 m2/aula/mo. M 0,74 m2/aula/mo.A	3,5m3/aula/mo.M 4,03 m3/aula/mo.A	14,50%
6 Escuela de la Beneficencia, unitaria de niños	C/ Rosario, 11	Diputación Provincial	1 maestro *	1 AULA/pl. baja. 13,30 x 7,8x,20 mts.	Patio- jardín	70 unitaria	66	1,3m2/aula/mo. M 1,4m2/aula/mo.A	5,6 m3/aula/mo.M 6,0 m3/aula/mo.A	5,75%
7 Escuela graduada de niñas, escuela de l. escuela de niños	P/ y Margall (C/Trinidad)	Particular	3 maestros *	2 AULAS/pl. primera (aprox. 15x7m.) Sup. aprox 20m2, 12x8m2.	No	98 graduada 50 alumn/a	80 40 alum/aula	1,80m2/áhumo. M 2,2 m2/áhumo. A	5,9 m3/áhumo.M 7,1 m3/áhumo.A	18,40%
8 Escuela graduada de niñas	C/ González Chermá, 52 (C/ Enneafio)	Particular	3 maestros*	3 AULAS/pl. segunda 78,25; 61,75 y 80,50m2	No					
9 Escuela de la calle Herrero, graduada de niños	C/ Herrero,	Municipal, de nueva planta y subvención	3 maestras	3 AULAS/pl. baja 9,7x5 mts. Sup. aprox 120m2	Patio- jardín	233 grado 77 alumn/a	170 57 alum/aula	0,8 m2/áhumo. M 1,1 m2/áhumo. A	4,0 m3/áhumo.M 5,5 m3/áhumo. A	27%
10 Escuela de la Ronda Magalena graduada niñas,	Ronda Magalena	Municipal, de nueva planta y subvención	3 maestras	3 AULAS/pl. baja 9,50x7,40 x 5 mts. Sup. 70,3m2/ aula	Patio y jardín de 270 m2 2,7 m2/áhum.	109 grado 33 alumn/a	80 27 alum/aula	2,2 m2/áhumo. M 2,6 m2/áhumo. A	10,5m3/áhumo.M 13,1 m3/áhumo.A	20%
11 Escuela de la Ronda Magalena graduada niñas,	Ronda Magalena	Municipal, de nueva planta y subvención	3 maestras	3 AULAS/pl. baja 9,50x7,40 x 5 mts. Sup. 70,3m2/ aula	Patio- jardín de 175 m2 1,25m2/áhum	196 grado 65 alumn/a	162 54 alum/aula	1,0 m2/áhumo. M 1,3 m2/áhumo. A	5,4 m3/áhumo.M 6,9 m3/áhumo.A	17,40%
21 Escuela del Real parvulario niñas.	Pza. Sivo Cámara, 18 (Pza.d Real)	Municipal	2 maestras	1 AULA/pl. baja 9,50x6 x4,20mts. Sup. 57m2	No	222	118	0,3m2/áhumo. M 0,5m2/áhumo. A	1,8 m3/áhumo.M 2,0 m3/áhumo.A	47%
13 Escuela las Aulas, parvulario niñas.	C/ Caballeros, frente nuevo edificio	Municipal	1 maestra	1 AUL/pl. baja 15,75x5,25x 4,40mts. Sup. aprox 82,70m2	Patio- jardín de 135m2 0,8m2/áhum	180	96	0,4 m2/áhumo. M 0,7 m2/áhumo. A	3,0 m3/áhumo.M 3,7 m3/áhumo.A	46,67%

Todos disponían de agua, iluminación y ventilación suficiente, según figura en los correspondientes artículos de El Clamor.
*Clases nocturnas de adultos; Matriculados=M; Asistencia=A; Los datos en cursiva corresponden a la asistencia a clase

Escuelas nacionales de la ciudad de Castellón, 1914

4.3. ESCUELAS MUNICIPALES Y SU EMPLAZAMIENTO ANTES DE 1880

4 escuelas de niños; 2 escuelas de niñas; 1 escuela de niños y de niñas; 1 escuela de párvulos de niñas y niños.

Escuelas municipales en Castellón antes de 1880

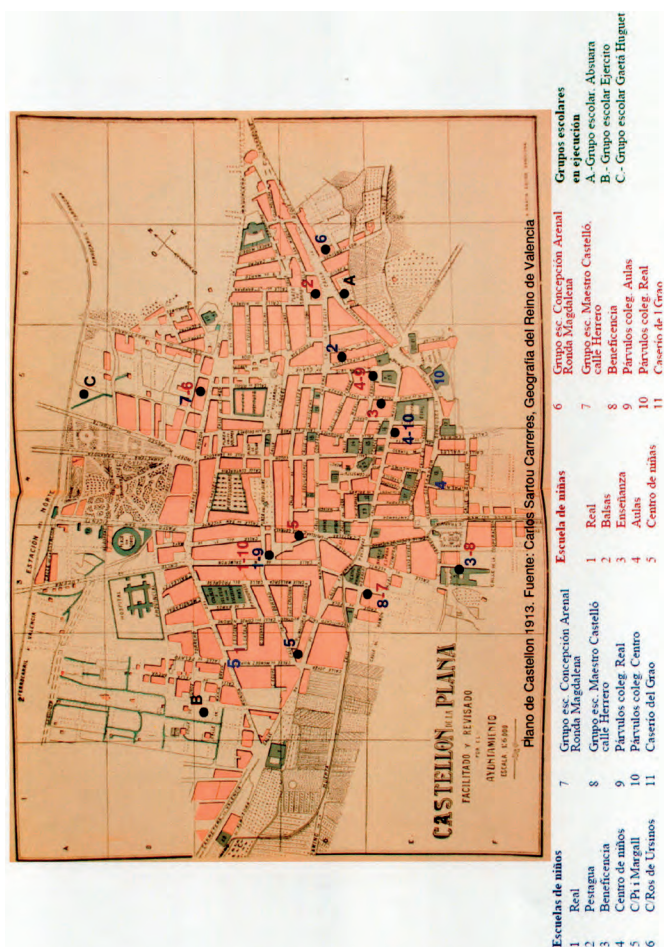
4.4. ESCUELAS PÚBLICAS Y SU EMPLAZAMIENTO, 1920

4 escuelas de niños; 1 escuela de párvulos de niños;

3 escuelas de niñas; 1 escuela de párvulos de niñas;

3 escuelas de niñas y de niños; 2 escuelas de párvulos de niños y de niñas;

2 grupos escolares de niñas y de niños; 3 grupos escolares en ejecución.

Escuelas públicas en Castellón, 1920

5. ENTREVISTAS A MÉDICOS Y PERSONALIDADES EN LA PRENSA DENUNCIAN LA TRISTE Y MISERA REALIDAD DE LA INFANCIA

El gran impacto de la elevada mortalidad infantil y la prevalencia de enfermedades de la infancia, que eran evitables, convirtieron a la infancia en un grupo social diana de las actividades de protección social y acción sanitaria.

La preocupación municipal por la atención a la infancia desprotegida había dado lugar a comienzos del siglo XX a la creación de la Gota de Leche en algunos municipios importantes (Barcelona, 1904; Valencia, 1910). Su objetivo era dar lactancia natural a los niños que por ser hijos de familias pobres no podían ser amamantados por la madre, bien por problemas físicos o laborables. Unos años más tarde, la publicación del Reglamento Municipal de Sanidad (1925) transformó las anteriores gotas de leche en Institutos Provinciales de Puericultura (1927).

En los locales-escuela de Castellón se daban a menudo conferencias sobre la necesidad de implantar los roperos y las cantinas escolares. Un ejemplo lo tenemos en la conferencia que dio la maestra de párvulos de la escuela de Pestagua, Julia Andrés Castel, en 1811.

Dr. Vicente Gea Mariño

En Castellón un redactor de *El Clamor* con seudónimo Crispín realizó una serie de entrevistas a personalidades de Castellón sobre obras benéficas. La obra benéfica que el Ayuntamiento trataba de instituir con los rendimientos proporcionados por el impuesto municipal que grababa la luz eléctrica.

Se quería proponer que el Ayuntamiento subvencionara los roperos y las cantinas escolares a través de los impuestos recaudados de la electricidad.

El primer entrevistado por el periodista fue el ilustre médico republicano **Vicente Gea**. Este defendía el sanatorio para tuberculosos. También para evitar que los niños deambulaban por las calles, Vicente Gea abogaba por dar una pensión combinada con la gota de leche. Asimismo, era partidario de crear una escuela nueva, una escuela semi al aire libre, con cantina escolar, que además de darle al niño «el pan del cuerpo, le daría el pan de la inteligencia»: «Yo crearía una escuela reducida, una escuela para tan solo 40 niños, que son los suficientes para un profesor, y estos 40 niños, recogidos entre los de las clases menesterosas encontrarían allí la comida y la educación».

Otro republicano, **Vicente Tamaturgo**, se decantaba también por las cantinas escolares, porque según decía había mucha hambre en Castellón y las clases humildes necesitaban el jornal de sus hijos, por lo que estos no podían asistir a la escuela.

El director de *La Provincia*, **Carlos Armengot**, opinaba que las cantinas escolares y el sanatorio para tuberculosos eran proyectos para tenerlos en cuenta. Pensaba que llegaría el día en que el estado se haría cargo de ellos, y que los sanatorios antituberculosos debían extenderse por toda España.

Hace una crítica a las paseadoras de los niños: «verdaderos verdugos inconscientes de las pobres criaturas que se le encomiendan a su cuidado a cambio de unas cuantas perras de salario».

Otro ilustre médico de Castellón, entrevistado por Crispín, fue el doctor **José Clará**, inspector Provincial de Sanidad. Este dirigía la Asociación Castellonense de Caridad, y al ser preguntado su parecer por los temas que estamos tratando, opinaba que la Asociación era el único organismo laico que oficialmente debía acudir a remediar todas las necesidades, a practicar todas las obras de beneficencia.

La Asociación estaba dividida en comisiones. Hasta entonces solo funcionaban dos, la del Comedor y la del Roperero, pero la intención de la asociación era ampliarlas.

Según el inspector de Sanidad, un promedio de 200 niños moría al año en Castellón y añade que en 1913 fallecieron 220 evitables, todos ellos murieron de catarros, bronquitis, diarreas infantiles y meningitis. Y todo por falta de higiene en los niños como consecuencia de la

El doctor José Clará con las enfermeras del Hospital Provincial

falta de educación sanitaria de las madres.

Más adelante añade que la Asociación de Caridad se haría cargo también de la segunda faceta de la vida del niño, es decir, de los niños destetados cuyos padres van a trabajar por

el mundo y no pueden atenderles. Según afirma el inspector, eran tres o cuatro mil los pequeños que iban por las calles tirados de cualquier modo, ya que no podían con ellos las niñeras.

Siguiendo con las entrevistas de Crispín, le tocó el turno al médico de la Beneficencia provincial **Francisco Badenes**. Este era un médico muy preocupado por la mortalidad infantil, que procuraba por todos los medios difundir aquellas ideas que podían conservar la vida a aquellos niños que morían nada más nacer.

El doctor Badenes defendía la Gota de Leche. Antes del acuerdo del Ayuntamiento, estudió con Fernando Gasset y su hermano Rafael Gasset, por si ellos con su influencia podían dotar a Castellón de una obra benéfica social de tanta importancia.

También como Gea, abogaba por una escuela al aire libre con cantina escolar, pero consideraba que llegaría a muy pocos niños el dinero que podía disponer el municipio. El problema principal era evitar la muerte a una porción de niños que desaparecían cada año.

Un personaje importante en la labor educativa de Castellón fue el Inspector de Primera Enseñanza **José Senent**, dedicado a la enseñanza por vocación, que realizaba una labor cultural intensa. Luchaba por implantar los métodos y sistemas más apropiados para la educación de los niños, propagaba y difundía los procedimientos para dar una juventud física, moral e intelectualmente preparada para la lucha de la vida.

Para el inspector Senent las obras benéficas que darían mejores resultados serían las colonias escolares y las escuelas al aire libre.

José Senent exponía que durante los dos meses de calor podrían organizarse dos expediciones de cien niños cada uno que, dirigidas

por dos o tres maestros, pararían un mes en la vecina playa del Pinar, «haciendo vida en plena naturaleza, pasando el día en la hermosa pinada». Y allí recibirían las lecciones y fortalecerían su cuerpo y su espíritu.

El director del Instituto de Castellón, **Miguel Martí Blat**, también intervino en este plebiscito. Uno de los problemas de Castellón era la mendicidad callejera; Martí Blat soñaba con la extinción de los pobres. Abogaba por un cambio del modo de vivir de la población para que resultara imposible la pobreza material y moral en Castellón, dando a los jóvenes y a los niños una educación que les fortaleciera corporal y moralmente para luchar contra todos los obstáculos que les presentara la vida. Martí Blat opinaba que la caridad ejercida a medias no resuelve nada y dejarla confiada a los sentimientos individuales es condenarla a perpetua desorganización, por eso debía ser función municipal.

BIBLIOGRAFÍA

AGUILAR RÓDENAS, Consol (1986). *La educación en Castellón a través de la Prensa (1868-1900)*, Diputación de Castellón.

BELTRAN ESCRIG, Julia (1993). «La educación de la mujer en el siglo XVIII. Aportaciones de Isabel Ferrer», en *Isabel Ferrer i el seu temps: Castelló al segle XVIII*, Diputació de Castelló.

BARONA, Josep Lluís (2007). «¿Por qué mueren los niños? El debate ideológico sobre la salud infantil en la sociedad española (1904-1939)», en Campos, Ricardo y otros (eds.): *Medicina, ideología e historia en España (siglos XVI-XXI)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid.

BALBÁS, José Antonio (1882). «La higiene pública en Castellón durante los tiempos pasados y saneamiento del cuadro», en *Revista de Castellón, 1882*.

BALBÁS CRUZ, Juan A. (1892). *El libro de la provincia de Castellón*. Castellón: Imprenta y Librería J. Armengot, Castellón de la Plana. [2.ª ed. 1987. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón].

CALVO MAS, Concepción (2015). *Castellón hacia la modernidad. Salud, educación y debate científico (1880-1918)* [Tesis doctoral no publicada]. Universitat Jaume I.

CHILLIDA MELIÁ, Joaquín (1882). *Higiene de las escuelas*, Centro editorial de la asociación Tipográfica, Castellón.

DEL POZO ANDRÉS, María del Mar (2012). *Salud, higiene y educación: origen y desarrollo de la Inspección Médico-Escolar (1900-1931)*. Revistas.um.es, núm. 20, Universidad de Alcalá.

DELOBEL, Jules (1876). *Higiene escolar*. Traducción de Avilés Rodríguez, Ángel, médico de la Beneficencia municipal de Cartagena.

GIMENO MICHAVILA, Vicente (1926). *Del Castellón Viejo*. Castellón: E. T. Hijos de J. Armengot. [2.ª ed. 1984. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón].

MARISCAL Y GARCÍA, Nicasio (1888). *Higiene de la vista en las Escuelas*. Editorial El Cosmos. Madrid.

MIRÓ LAPORTA, Vicente (1899). *Higiene y educación del niño*, Librería de Victoriano Suarez, Madrid.

MUNDINA MILALLAVE, Bernardo (1873). *Historia, Geografía y Estadística de la Provincia de Castelló*: Imprenta y Librería de Rovira Hermanos. [2.ª ed. 1988. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón].

SARTHOU CARRERES, Carlos (1915). *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Editorial Alberto Martín, Barcelona.

Archivo Histórico Municipal de Castellón.

Expedientes de Instrucción Pública. Centros Escolares (1891-1909).

Guías Oficiales de Castellón y Provincia.

El Clamor, 1909, 1910, 1912, 1913, 1914.

Las Provincias, 1885, 1886, 1888, 1889.

«Una educada y urbana diversidad. Arquitectura y urbanismo en Castellón de la Plana en el cambio de los siglos XIX-XX»

Arturo Zaragoza Catalán

Arquitecto e historiador del arte

En el imaginario colectivo existe la idea de que los bienes patrimoniales son más importantes cuanto más antiguos. En este sentido, no es de extrañar que, en la ciudad de Castellón, que es de fundación medieval, se valore especialmente el más pequeño resto de este periodo. Prueba de ello es la reciente insistencia en la recuperación de la memoria de esta época con la restauración del *Castell Vell*, con la realización de las maquetas de la ciudad antigua, o con la señalización y visitas organizadas por el recorrido de la muralla. En realidad, esta idea no es una cosa nueva, como lo visualiza, entre otras publicaciones, *Antigüedades de Castellón de la Plana* de Vicente Traver (1958).

Estas iniciativas y actividades son ciertamente necesarias y convenientes para la recuperación de la memoria compartida. Además, Castellón fue una importante población en la Edad Media y en la Moderna. Lamentablemente es poco lo visible y completo que queda de estos periodos. Desaparecida la muralla y la iglesia mayor, transformados o perdidos los conventos y las casas señoriales y renovado completamente el caserío urbano, puede ser mucho lo documentado o lo imaginado, pero poco lo tangible. Inevitablemente, lo poco visible se presenta absolutamente descontextualizado.¹

---

¹ OLUCHA MONTINS, Ferran. «Del patrimoni arquitectònic perdut castellonenc». *Castelló Festa Plena*, Castellón, Inculca, 1997, pp. 56-58.

Frente a ello aparece, imponente, el capítulo de la arquitectura del Castellón entre siglos XIX y XX. De este episodio cabe preguntarse si no es la arquitectura que da la imagen más noble de Castellón y que constituye su imagen más clara y seguramente su periodo más de digno de estudio y de tutela patrimonial. De hecho, hay que recordar que en este periodo se levantaron los edificios públicos que se estimaron necesarios para constituir una capital de provincia:

- El hospital provincial.
- La plaza de toros.
- El parque de Ribalta.
- El instituto Ribalta.
- El palacio de Correos.
- El mercado central cubierto.
- El Teatro Principal.
- Y, además, enmarcando estos edificios, aparece un amplísimo y original caserío, razonablemente conservado, que contextualiza estas arquitecturas.

Creo que a pesar de su interés esta arquitectura ha sido poco considerada y, salvo honrosas excepciones dignas de señalarse, carece de los necesarios estudios académicos sistemáticos tanto sobre su evolución urbana como de la personalidad y la obra de los arquitectos y promotores que intervinieron.

Ante la invitación a esta 27.ª edición de Jornadas de Cultura Popular «Castellón entre siglos» propongo presentar una reflexión personal, rápida y esquemática sobre el desarrollo de este periodo. Aprovecho, para ello, noticias e imágenes entresacadas de la guía de arquitectura publicadas por el Colegio de Arquitectos, del catálogo de edificios protegidos por el Ayuntamiento y de algunas publicaciones admirables que se reseñan. No pretendo realizar ningún descubrimiento adicional, sino señalar que el interés patrimonial de estas arquitecturas no reside únicamente en que sean “las nuestras”. Creo que tienen también interés por sí mismas en una historia más general.

ECLÉCTICA E HISTORICISTA

Acaso, una de las razones de la falta de consideración de la arquitectura de este periodo por parte de los arquitectos que deberían interesarse y tutelarla, aprecio que sí sucede desde otros ámbitos, lo señala la repetida (y académicamente correcta) denominación de ecléctica, historicista y “decimonónica” en informes y escritos.

Como ha señalado Antón Capitel, al menos para los arquitectos que hemos sido formados con los criterios del movimiento moderno, «El afán por superar las actitudes del siglo XIX y acceder de un modo definitivo a la modernidad, considerada ésta como una “Buena Nueva”, hizo tener al concepto mismo de eclecticismo por una actitud indeseable, degradada, constituyendo durante mucho tiempo algo parecido a un insulto, a una ofensa. Pensar y decir que alguien era ecléctico suponía condenarle, tener acerca de su actitud y de su obra una idea negativa, impresentable, inmoral casi. Así fue entendido por generaciones anteriores a la de quien esto escribe».²

El minimalismo y el purismo formal (todavía imperante) que encontró su expresión en sentencias como “El ornamento es delito” de Adolf Loos, o el “Menos es más” de Mies van der Rohe, no se aviene ciertamente con la arquitectura de este episodio.

Por otra parte, respecto al concepto del historicismo la actitud no es mejor. La denominación parece señalar la vuelta al pasado y la aparente negación del progreso. Podría replicarse, sin demasiada exageración, que toda arquitectura es ecléctica, y podría añadirse también que muchas veces residen en esta condición las más importantes bases de su propia calidad. De la misma forma, podría añadirse que imitar a Loos, o a Mies, es otra forma de eclecticismo.

En cualquier caso, creo que estas denominaciones, acaso útiles en el mundo académico en el que nacieron, o en otras latitudes, no acaban de ajustarse a la realidad del episodio de referencia y a los ideales que lo sustentaron. Pienso que las ideas que movieron la realización de estas arquitecturas de Castellón tuvieron unas intenciones particulares que, como veremos, pueden resumirse.

---

2 Antón Capitel. El eclecticismo en la arquitectura española moderna. Años 20-30 y 50-60.

En las siguientes características:

- A.- El racionalismo constructivo evidenciado en el renovado tratamiento de la piedra o del ladrillo, o en el uso de nuevos materiales como la fundición.
- B.- La admiración y aprecio, por parte de los arquitectos y promotores, por los oficios de la construcción: la albañilería, la cerámica, la metalistería o la cantería.
- C.- La voluntad higienista en los nuevos espacios que se crean.
- D.- La construcción de una imagen educada, diversa y moderna llegada, en primera instancia, desde las imágenes impartidas en la recién creada Escuela especial de arquitectura de Madrid. Más tarde, en una segunda generación, las imágenes serán más variadas y cosmopolitas.

En cualquier caso, independientemente de la incomodidad que produzcan los términos ecléctica e historicista al peculiar gremio de los arquitectos (al que pertenezco), creo que la clasificación de estos edificios basados en definiciones puramente estilísticas es insuficiente. Pienso que debemos abordar su estudio desde categorías muy diferentes de las que habitualmente utilizamos en la historia del arte o de la arquitectura para otras épocas y latitudes.

Puede ponerse como ejemplo de repetido equívoco al clasificar estas arquitecturas el recurso a tildar de “mudéjar” todas las obras realizadas con ladrillo visto. Esta denominación hace olvidar que, como ha señalado J. Adell, «El análisis de las obras de arquitectura construidas con ladrillo en Europa, entre mediados del siglo XIX y principios del XX, demuestra que explotaban las posibilidades técnicas y formales del material, y seguían la corriente de racionalidad constructiva imperante en los inicios de la era industrial. Estas obras revelan suficientes conexiones entre sí, como para poderlas agrupar bajo la denominación común de “Arquitectura de ladrillos del siglo XIX”, por encima de matices estilísticos propios de cada región o país y permiten entenderla como un paso hacia la modernidad».³

³ ADELL ARGILÉS, Josep María. *Arquitectura de Ladrillos del siglo XIX. Técnica y forma*. Fundación Universidad Empresa Madrid, 1985, 2.ª edición, 1986.

ADELL ARGILÉS, Josep María: “La arquitectura de ladrillos del siglo XIX: racionalidad y modernidad. Informes de la Construcción”, 44 (421), 5–15, 1992.

La industrialización aplicada a la fabricación del ladrillo y la adopción de un formato que permitirá combinarlo modularmente lo convirtió en un nuevo material referente de la modernidad. Un numeroso elenco de publicaciones europeas divulgó las nuevas posibilidades de combinarlo y adecuarlo a la construcción.⁴

De la misma forma, la arquitectura neogòtica, como repetidamente ha señalado P. Navascués, nace con un fuerte componente de racionalidad constructiva.⁵

Con este episodio comienzan a valorarse las fábricas, calculando sus resistencias, dejándolas vistas, cuidadas y eliminando los estucos clasicistas que las cubrían.

DE LA CIUDAD ASEDIADA AL IMPARABLE CRECIMIENTO

La evolución urbana de Castellón puede constatarse con las estadísticas de población, o con el número de edificios o viviendas.⁶

---

4 CHABAT, Pierre. *La brique et la terre cuite : étude historique de l'emploi de ces matériaux, fabrication et usages, motifs de construction et de décoration choisis dans l'architecture des différents peuples / par Pierre Chabat,...*; avec la collab. de Félix Monmory,... París, 1881-1882.

LACROUX, J. *Constructions en briques. La brique ordinaire au point de vue décoratif.* París, 1878.

FLEISCHINGER, Ferdinand; BECKER, W. A. *Der Backstein-Rohbau in seinem ganzen Umfange.* Berlín, 1862.

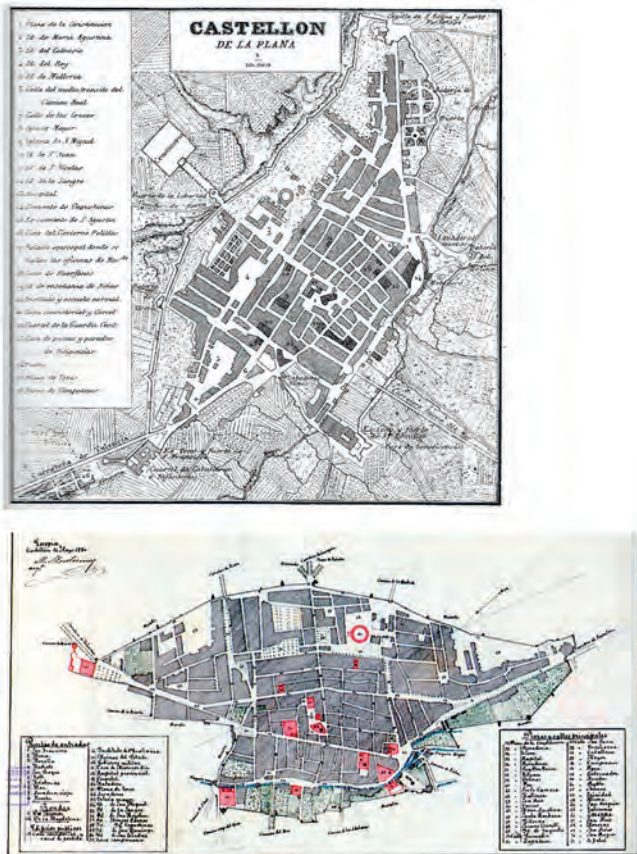
5 NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. *Arquitectura y arquitectos madrileños del siglo XIX.* Instituto de Estudios Madrileños, Madrid, 1973, 207-210.

NAVASCUÉS PALACIO, Pedro; PÉREZ REYES, Carlos y ARIAS DE COSSÍO, Ana María: *Historia del arte hispánico. Del neoclasicismo al Modernismo.* Alhambra, Madrid, 1978.

6 "El 1887 hi havia a la ciutat 6.450 edificis (tant a la vila com al Grau i pel terme), el 1900 n'eren 8.189 (en el Grau 258), el 1920 n'arribaven als 9.705 (en el Grau 290) el 1930 en sumaven ja 12.325 (tant a la vila com pel terme i al Grau). El 1940 hi havia 12.301 edificis, la meitat dels quals tenien una planta; el 39 %, dues, i el 17 %, tres o més. És a dir, Castelló era una ciutat amb uns edificis d'escàs desenvolupament en altura, amb una estructura dominant d'habitatges unifamiliars d'una o dues plantes, de clara ascendència rural i amb un nucli històric de cases més altes". OLUCHA MONTINS, F. "Apunts sobre l'arquitectura dels anys 30 a la ciutat de Castelló". En *Castelló Republicà, arquitectura i urbanisme.* (1931-1936. Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (Joan Antoni Andrés, Francisco Mezquita, Ferran Olucha, Joan Miquel Palomar, M. Isabel Peris, Juan Luis Porcar), Castelló, 201, p. 17.

La ciudad contaba en 1857 con 19.945 personas. Setenta años después según el censo de 1930 la población era de 36.781 habitantes.⁷

Pero el desarrollo de la ciudad puede seguirse, de forma más evidente, gráfica y detallada, mediante la abundante planimetría que la describe. Lo primero que hay que señalar es, precisamente, el

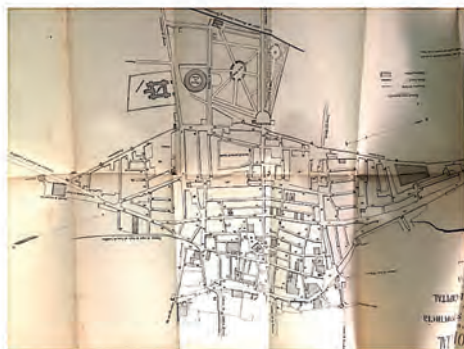

Arriba: "Castellón de la Plana, 1:10.000", F. Coello, en el *Atlas de España y sus posesiones de ultramar*, 1852. Abajo: "Castellón, 14 marzo 1880, M. Montesinos". Escala gráfica en metros.

7 SEGARRA BLASCO, Agustí. "Evolució demogràfica de Castelló de la Plana, (1857-1936)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, t. LXXII, Castellón, 1986, pp. 145-146.

gran número de planos de época existentes, ya que es un dato que muestra la preocupación ciudadana por el desarrollo urbano.

Aunque Castellón se convierte en capital de provincia en 1833, su crecimiento no fue inmediato. El plano moderno más antiguo de la ciudad es el F. Coello de 1852 y publicado con el título “Castellón de la Plana, 1:1.000” aparece junto con un gran mapa de la provincia en el *Atlas de España y sus posesiones de ultramar*. En este plano se ve una ciudad nuevamente amurallada para defenderse de los ataques carlistas como se ve en la conocida litografía de la “Vista de

Arriba: “Guía oficial de Castellón y su provincia, croquis de la capital, 1890”. Abajo, “Plano de Castellón, escala 1:10.000”. datado en 1905.

Castellón de la Plana en el acto de ser atacada por D. Carlos...” (1845). Las anotaciones de los topónimos del plano de Coello muestran las características de una ciudad militarizada y sitiada: “Fuerte de la Libertad”, “Batería de la Huerta”, “Cuartel de caballería e infantería” o “Fuerte de Santo Domingo”...

La planimetría que sigue a Coello es “El plano de la Ciudad de Castellón” del año 1880, firmado por el arquitecto provincial Manuel Montesinos Arlandiz, custodiado en el Archivo Histórico Municipal de Castellón. Este plano, aunque realizado con mucho mayor detalle, sigue mostrando veintiocho años después, la misma ciudad estrangulada por la muralla y con un escaso crecimiento de construcciones. En la leyenda se especifican todavía las puertas de entrada a la ciudad amurallada. Sintomáticamente, el pequeño plano de la ciudad que aparece en “Plano del Grao de Castellón de la Plana” de Rafael Pardo de Figueroa de 1881 es en realidad, todavía, una copia del plano de Coello.

Frente a los anteriores planos, se constata un notable giro en el plano que lleva por título “Guía oficial de Castellón y su provincia, Croquis de la capital, 1890. Escala 1:4.000”, que igualmente se custodia en el Archivo Histórico Municipal de Castellón. Aquí, solo diez años después del anterior, han desaparecido las referencias militares (aunque todavía se dibujan las murallas) y aparece, por primera vez, el nuevo hospital provincial, la nueva plaza de toros y el parque de Ribalta. Otro plano, con el título “Plano de Castellón” con una cartela de marco modernista y siluetas de hitos ciudadanos, datado en 1905, con cierto parentesco en el trazado con el anterior, señala ya los primeros ensanches fuera de las murallas y delinea topográficamente los caminos, cultivos y propiedades del entorno de la ciudad.

El citado plano de 1905 parece un avance esquemático del plano con el título “Plano de la ciudad de Castellón, Escala 1:2.000”, sin firma ni datación, que apareció en la casa señorial de los condes de Pestagua en Xert.⁸

8 Este plano, de gran rigor topográfico, asombrosa precisión en el detalle y de elegante dibujo, es una copia única realizada con la técnica de *blue-print*, o impresión con líneas blancas sobre azul, de un original realizado con tinta china sobre papel de calco, perdido. El plano define con exactitud la ciudad existente en ese momento y proyecta unos ensanches que más tarde se cambiarían. Aunque el plano no está firmado ni fechado, ha podido ser datado entre el 3 de agosto de 1910 y el 14 de junio de 1911, y atribuido

Arriba: "Plano de la ciudad de Castellón de la Plana, escala 1:2000". Atribuido a J. Gimeno Almela, 1911. Abajo: "Castellón de la Plana. Facilitado y revisado por el ayuntamiento, escala 1:6.000", aparece en el tomo de *Geografía del Reino de Valencia* correspondiente a la provincia de Castellón, de Carlos Sarthou Carreres, datado en 1914.

Arriba: "Castellón de la Plana. Escala de 1:10.000", en la *Guía de Levante* de Elías Tormo, 1923. Abajo: "Ciudad de Castellón. Anteproyecto de ordenación y urbanización", Vicente Traver.

al arquitecto castellanense José Gimeno Almela. Su interés es clave para entender la historia urbana de Castellón durante el siglo veinte. La citada datación ha sido realizada por Ferran Olucha en base al nombre de las calles. Por ejemplo, el cambio de la calle L'Alcora por Salmerón corresponde a la primera de las fechas citadas y el de la calle Sindicato por Sagasta, a la segunda. El nombre del autor cabe deducirlo del hecho de que, según las Actas Municipales, el 29 de diciembre de 1911 se presenta el Plan de Ensanche elaborado por José Gimeno Almela que acabaría aprobándose por real decreto el 18 de septiembre de 1914.

El plano apareció, inesperadamente, hace algunos años, en la casa que había sido del conde de Pestagua en Xert. El plano fue adquirido por el arquitecto Arturo Zaragoza, que tiene estrecha vinculación familiar con esta población y que lo ha donado, tras restaurarlo, al Colegio de Arquitectos. La donación conlleva el encargo de la difusión del plano y con ello del estudio de la historia urbana de nuestra ciudad. Para ello, el Colegio de Arquitectos ha realizado una edición limitada del mismo a tamaño real, a la vez que otras reproducciones reducidas para su venta. Cabe recordar que los condes de Pestagua estaban emparentados con la familia Feliu, que poseía importantes terrenos en el entorno de la ciudad. La presencia de una copia de un proyectado ensanche, que no sería el realizado, en la casa de un importante propietario de terrenos, es significativa.

Este plano debe relacionarse con el encargado por el Ayuntamiento al arquitecto José Gimeno Almela en 1911, aprobado por real decreto en 1914, que englobaba los anteriores de 1885 y 1890 pero que no llegó a concretarse.⁹

Este plano, por la exactitud de su dibujo podría rivalizar con los más modernos actuales y define con exactitud los ensanches. El hecho de que el plano apareciera en la casa particular de los hipotéticos propietarios de muchos solares que podían urbanizarse hace sospechar de tensiones entre un urbanismo tutelado por los propietarios de las tierras y el Ayuntamiento. Una versión algo posterior, coloreada, y presentada a modo de guía, pero dependiente de la anterior es la que con el título de “Castellón de la Plana. Facilitado y revisado por el ayuntamiento, Escala 1:6.000” aparece en el tomo de la *Geografía del Reino de Valencia* correspondiente a la provincia de Castellón, de Carlos Sarthou Carreres, datado en 1914.

Los últimos planos que cabe considerar de este periodo entre siglos son el que aparece en la *Guía de Levante* del historiador y ministro Elías Tormo, 1923, y el anteproyecto de ordenación de la ciudad de Castellón de Vicente Traver.¹⁰

El elemento más destacable en el itinerario de la evolución urbana es el optimismo urbanizador visible en la considerable previsión de crecimiento: el ensanche sobrepasa las vías del tren y la estación del ferrocarril y llega hasta el río Seco. Ambos planos parecen soluciones de una misma idea, el de la guía de Tormo basado en una geométrica red romboidal y la del plan de Traver más ajustada al terreno.

LA PRIMERA GENERACIÓN DE ARQUITECTOS: MONTESINOS, ROS DE URSINOS Y TOMÁS TRAVER

Aunque con cierta diferencia de edad entre ellos, estos tres arquitectos inician una nueva y decisiva etapa para la evolución de la arquitectura de la ciudad. Los tres coinciden en haberse formado

9 OLUCHA MONTINS, F. “Apunts sobre l'arquitectura dels anys 30 a la ciutat de Castelló”. En *Castelló Republicà, arquitectura i urbanisme*. (1931-1936. Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (Joan Antoni Andrés, Francisco Mezquita, Ferran Olucha, Joan Miquel Palomar, M. Isabel Peris, Juan Luis Porcar), Castelló, 2019. p. 12.

10 TRAVER TOMÁS, Vicente. “Plan General de ordenación y urbanización de la ciudad de Castellón de la Plana (Anteproyecto)”, en BSCC, t. VI. 1925, pp. 153-198.

en la nueva escuela de arquitectura de Madrid, ocupar importantes puestos en la administración local y morir durante los años veinte del siglo XX.

La formación en la nueva escuela (primero *especial* y luego *superior*) de arquitectura de Madrid es un hecho decisivo que marca la evolución de la arquitectura en España. Como ha insistido P. Navascués, la formación del arquitecto estaba vinculada desde la Edad Media a la obra misma en la que aprendía el oficio, esta situación conoció en el siglo XVIII un giro sustancial al convertirse en una enseñanza reglada en el seno de las Reales Academias de Bellas Artes. Al llegar a mediados del siglo XIX la Academia necesitó revisar los criterios de sus enseñanzas para adecuarlas a las nuevas necesidades y a la mentalidad de una sociedad que había perdido su estructura estamental para articularse en clases sociales dentro de un Estado liberal. La creación de la nueva escuela de arquitectura dio un vuelco a la enseñanza. La simple enumeración de algunas de sus nuevas materias como el cálculo diferencial, la mecánica racional, el análisis de materiales de construcción, la arquitectura hidráulica, junto a otras disciplinas como la composición, el dibujo, la copia de edificios antiguos y modernos, la arquitectura legal o la teoría del arte, puede dar una idea del cambio producido. El idioma francés, en cuya lengua estaban algunos de los textos oficiales de las asignaturas era obligatorio.¹¹

El hecho de que Montesinos, Ros de Ursinos y Tomás Traver eligieran formarse en esta escuela en lugar de la Real Academia de San Carlos de Valencia, que seguía impartiendo títulos de Maestro de obra, dio lugar a una modernización de las formas de construir. A la vez convierte a Castellón en un modelo de laboratorio para observar el proceso de introducción de las nuevas ideas.

---

¹¹ NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. *Arquitectura y arquitectos madrileños del siglo XIX*. Instituto de Estudios Madrileños, Madrid, 1973, 207-210.

PRIETO GONZÁLEZ, José Manuel: *Aprendiendo a ser arquitectos. Creación y desarrollo de la Escuela de Arquitectura de Madrid (1844-1914)*. Instituto de Historia, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Arriba izquierda: detalle de la solución constructiva de un pabellón del hospital provincial de Manuel Montesinos.

A la derecha: detalle de la solución constructiva de una casa en *La brique et la terre cuite* de Pierre CHABAT. 1881.

Abajo izquierda: detalle de la fachada de la plaza de toros de Castellón de Manuel Montesinos. A la derecha antigua plaza de toros de Madrid (demolida) de E. Rodríguez Ayuso y L. Álvarez.

Manuel Montesinos Arlandiz (1838-1926)

Titulado en la escuela de Madrid en 1864 y arquitecto provincial durante cuarenta y cinco años, desde 1865 hasta su jubilación en 1910, es uno de los actores decisivos de este episodio. Afortunadamente contamos con una magnífica y documentada monografía de P. Mir y P. Fuster que ahorra mayores comentarios.¹²

Obra de este arquitecto, celebrada desde su construcción, es el Hospital Provincial (1882-1910). El edificio está organizado con pabellones intercomunicados gracias a un cuerpo central de servicios. Está construido con arquitectura de ladrillo industrial y un claustro con estructura de hierro. En este sentido reúne e inaugura dos de las características

que marcarán el periodo: el racionalismo constructivo y el higienismo. En esto último sigue los más avanzados modelos europeos como el hospital de Brest.¹³

También la iglesia de la Trinidad, con acabados de cantería de excelente factura, toma modelos neogóticos de raigambre francesa, aunque simplificados.

La plaza de toros (1885), de iniciativa privada, fue construida con optimista visión de futuro por su dimensión para su momento. Los materiales empleados vuelven a proponer la modernidad y el racio-

¹² MIR SORIA, Patricia; FUSTER GARCÍA, Pascual. *Manuel Montesinos Arlandiz, Arquitecto provincial y exponente del eclecticismo en Castellón*. Ayuntamiento de Castellón, 2010.

¹³ CALVO MAS, Concepción. *Castellón hacia la modernidad. Salud, educación y debate científico (1880-1918)*. Tesis doctoral, UJI, Castellón, 2015.

nalismo constructivo: está realizada con muros de ladrillo y tribunas de fundición. La composición exterior, con amplia arquería exterior en planta baja y vanos dobles en la primera planta parece tomar el modelo de la desaparecida plaza de toros de Madrid de Rodríguez Ayuso (1874), aunque desornamentada de todos los estilemas neomudéjares de este edificio.¹⁴

Los sencillos juegos realizados con los ladrillos parecen referirse a la bibliografía europea ya citada. La desaparecida cárcel provincial de Castellón, dispuesta con trazado panóptico, sería otra referencia a su formación. La reciente lectura de una tesis doctoral sobre el arquitecto madrileño y profesor de la escuela de arquitectura, Juan

de Madrazo, que por las fechas en las que estudió fue profesor suyo, ha dado a conocer que este realizó numerosos trazados y modelos de este tipo para cárceles provinciales.¹⁵

Izquierda: detalle de la cornisa de la iglesia de la Sagrada Família de Godofredo Ros de Ursinos. Izquierda: detalles de cornisas de ladrillo en FLEISCHINGER, Ferdinand; BECKER, W. A. *Der Backstein-Rohbau in seinem ganzen Umfange*. Ernst & Korn, 1862.

En otras obras, como las Escuelas Pías, o la desaparecida Diputación provincial desarrolla un peculiar lenguaje de abstractas simplificaciones geométricas de elementos clásicos.

Godofredo Ros de Ursinos y Calduch (1850-1924)

Titulado por la escuela de Madrid en 1875, arquitecto municipal durante cuarenta y seis años (1877-1923) y jefe de bomberos, es la figura complementaria de Montesinos.¹⁶

¹⁴ Sobre la plaza de toros véase: DÍAZ MANTECA, Eugenio; IGLESIAS DÍAZ, José María. *Fiesta de toros en Castellón*. Castellón: Diputación, 1991.

¹⁵ FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Margarita María. *La arquitectura de Juan de Madrazo: análisis histórico y catalogación de su obra*. Tesis doctoral leída en marzo 2025, Universidad San Pablo-CEU. Madrid. Véase igualmente: NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. "El arquitecto Juan de Madrazo y Kuntz", en VV. AA., *Los Madrazo: una familia de artistas*. (Catálogo de la exposición) concejalía de Cultura del Ayuntamiento de Madrid, Madrid, 1985, 81-97.

¹⁶ OLUCHA MONTINS, F. "Unas notas sobre el Teatro Principal de Castellón", *Estudis Castellonenecs*, n.º 3, 1986, pp. 521-548.

Enormemente capacitado, original y de notable expresividad escenográfica de raíz pictórica, podemos señalar dos obras significativas: el Teatro Principal y la iglesia de la Sagrada Familia. El teatro, a la italiana, de original situación, interrumpiendo el desarrollo de la calle Mayor y marcando una original volumetría, fue clave para el posterior desarrollo urbano. En la plaza de la Paz, un frente neogriego con frontón señala la entrada. La fachada posterior recoge elaborados trabajos de ladrillo al modo de los dibujos de los libros de Fleischinger, Lacroux y Chabat, bien conocidos en la escuela de Madrid.¹⁷

La iglesia de la Sagrada Familia presenta con una planta convencional de una nave con capillas laterales y bóvedas vaídas, una espectacular imagen de sugerencias orientalizantes con el gran arco túmido, las espectaculares cornisas de ladrillo con motivos del libro de Fleischinger, o la cúpula de cebolla del campanario. La pintura del interior completa la escenografía teatral. Otro ejemplo de original arquitectura parlante es la llamada “casa de la bombilla”, construida para una compañía eléctrica. La ventana aparece con silueta de bombilla, la reja como filamentos, la portada como pila Volta y el remate como tendido eléctrico. Obra firmada por el hijo de Godofredo, **Luis Ros de Ursinos y Polo de Bernabé** (1884-1978) en 1914, es acaso obra del padre. El hijo obtuvo su título en 1910, fue autor de muchas viviendas, aunque no alcanzó la brillantez de su progenitor.

Francisco Tomás Traver (1886-1928)

Titulado por la escuela de Madrid en 1891, arquitecto municipal de Vila-real y de Castellón (1910-1927), completa la triada de arquitectos que marcan la arquitectura de Castellón en el paso del siglo XIX al XX. Se caracteriza por adaptar las formas aprendidas en Madrid al uso y

Izquierda: edificio del antiguo Banco de Castellón de Francisco Tomás Traver. A la derecha edificio de la antigua Equitativa de Madrid.

¹⁷ *Op. cit.*, Nota 4.

las técnicas locales. La temprana, inteligente y vistosa utilización de la cerámica y del ladrillo en casas particulares es característica de este arquitecto.

Sus obras más conocidas son el obelisco de la Libertad, en el parque de Ribalta, acaso inspirado en la fuente castellana del parque del Retiro de Madrid, construida como monumento a Isabel II; el Banco de Castellón, que tiene su paralelo en el edificio de la Equitativa de Madrid, obra en la que colaboró, y el Instituto Ribalta, obra de enorme complejidad que comprendía un instituto general técnico, una escuela normal y una escuela de artes y oficios.

Pero, como se ha dicho, su obra particular lo caracteriza, cabe señalar, Enmedio 21, Alloza 24 y Alloza 65 por sus fachadas de ladrillo. Igualmente, para la utilización de la cerámica al exterior pueden destacarse Alloza 85, Alloza 130 y Caballeros 47.¹⁸

LA SEGUNDA GENERACIÓN: GIMENO, DICENTA, TRAVER TOMÁS, LUIS ROS DE URSINOS, MARISTANY, MEYER

Los arquitectos que podemos considerar de una segunda generación reciben la titulación de arquitecto en el siglo XX y siguen trabajando hasta los años sesenta del mismo siglo, después de la guerra civil. Por tanto, no solo su formación, sino también el desarrollo de su obra, tiene características y tiempos diferentes. No obstante, la convivencia con la primera generación, que sienta las bases de la arquitectura moderna en Castellón y regentaba las instituciones es clave para entender el desarrollo de sus obras. De hecho, el racionalismo arquitectónico sigue en el ADN de estos arquitectos, aunque tomarán direcciones muy variadas. Lamentablemente el carácter abreviado de estas notas impide dar la extensión que merecería la obra de estos arquitectos, por lo que únicamente se realizan algunas observaciones respecto al lugar que ocupan hasta los años treinta del siglo XX.

---

¹⁸ GRANDE GRANDE, Francisco. "Francesc Tomás Traver", *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024.

José Gimeno Almela. (1878-1964)

Titulado por la escuela de Madrid en 1905, trabajó por toda la provincia, fue arquitecto municipal de Onda y Vila-real, arquitecto diocesano de Segorbe y realizó el primer plan de ensanche de Castellón.¹⁹

Su obra más significativa es, sin duda, la casa Dávalos (1915). Este edificio puede catalogarse plenamente como modernista. Aunque se han señalado otros referentes europeos, sus formas parecen remitir al Liberty, la arquitectura modernista que tuvo su plenitud en Turín a comienzos del siglo XX. Cabe recordar que este Liberty o *floreale* tuvo también una considerable influencia en la exposición regional valenciana de 1909.

Joaquín Dicenta Vilaplana. (1888-1960)

Con estudios en Barcelona, fue titulado por la escuela de Madrid en 1914. En 1909 regresó a Castellón, donde colaboró con el arquitecto Demetrio Ribes Marco en la construcción del edificio de Correos y Telégrafos (1916-1932). Su actividad en Murcia comenzó a partir del año 1918, cuando obtiene el título de arquitecto del Catastro de Hacienda, y empezaría a recibir numerosos encargos en varios lugares de esta región.²⁰

El edificio de más interés en Castellón en el que intervino es, sin duda, el palacio de Correos, realizado en colaboración con Demetrio Ribes. Considerando

Arriba: detalle de la cerámica aplicada en el patio de operaciones del edificio de correos de Demetrio Ribes - Joaquín Dicenta. Abajo: antepecho metálico del quiosco de la música del parque de Ribalta, obra de Francisco Maristany.

¹⁹ GRANDE GRANDE, Francisco. "Josep Gimeno Almela". *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024, p. 147.

²⁰ GIL ALMELA, M.ª Rosa. "La casa ayuntamiento de Alcantarilla a finales del siglo XIX al XX", *Cangilón*, n.º 37, 2020.

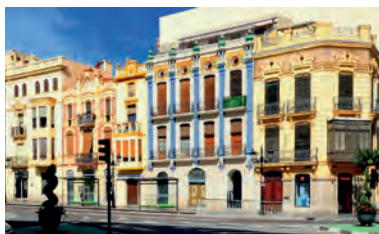
la temprana fecha de fallecimiento de Ribes (1921), este pudo ser únicamente el responsable de la interesante estructura de hormigón armado, seguramente la primera en la ciudad. Pero la espléndida solución exterior, muy alejada del modo *Sezession* vienesa característico de Ribes, debe ser obra de Dicenta. La fachada, resuelta con laboriosos juegos de cantería, ladrillo y cerámica, para lucimiento de los oficios, está nuevamente en la línea de los ejemplos europeos publicados por Chabat, Lacroux o Fleischinger.

Vicente Traver Tomás. (1888-1966)

Al igual que Dicenta, y nacidos el mismo año, comienza los estudios en Barcelona y es titulado por la escuela de Madrid en 1912. Es, sin duda, el arquitecto más importante, conocido, e insuficientemente valorado, de Castellón del siglo XX.

Al acabar sus estudios, desarrolló su actividad profesional en Sevilla, donde realizó importantes obras. Permaneció en esta ciudad hasta 1933, fecha en que se asentó de forma definitiva en Castellón.

En este primer periodo, anterior a la Guerra Civil, realizó en su ciudad el ya citado Plan General Urbanístico de Castellón de la Plana de 1925. Entre las obras de este momento deben destacarse la clasicista de Independencia 4, de 1914-1915 y 1934, y la originalísima, que recoge su experiencia sevillana, conocida como “*de quatre cantons*”, de 1924-1925.

Frente de números pares de la plaza de la Independencia, donde se presentan viviendas realizadas sucesivamente por Vicente Traver, Manuel Montesinos, Godofredo Ros de Ursinos y Tomas Traver.

Francisco Maristany Casajuana. (1897-1950)

Titulado por la escuela de Barcelona en 1923, arquitecto municipal entre 1928 y 1950. Aunque ya casi fuera del periodo que estudiamos, destaca como finísimo dibujante y autor de elegantes composiciones de viviendas unifamiliares. Evolucionó hacia el *art decó*, de lo

que dejó un excelente ejemplo en la ciudad: el quiosco de música del parque de Ribalta.²¹

José Meyer Sorní. (1904-1964)

Como Maristany, es titulado por la escuela de Barcelona en 1923 y como él queda casi fuera del periodo que estudiamos. Como ha señalado F. Grande, es el más cercano a los postulados del racionalismo y del movimiento moderno de todos los estudiados.²²

UNA EDUCADA Y URBANA DIVERSIDAD

Si nos fijamos en el frente de números pares de la plaza de la Independencia, donde se presentan viviendas realizadas sucesivamente por Vicente Traver, Manuel Montesinos, Godofredo Ros de Ursinos y Tomás Traver, sorprende el equilibrio urbanístico y la buena vecindad de frentes con colores y materiales diversos unidos siempre por el buen interés en los oficios de la construcción. Lo mismo sucede si paseamos por la calle de Alloza; los frentes de ladrillo visto o con paneles cerámicos se alternan sin molestarse.

Podemos tomar un último ejemplo: los números 6, 7 y 8 de la plaza de Tetuán. Las tres adoptan similar volumetría, aunque se resuelven con modas dispares. La primera casa, proyectada por Meyer, es netamente racionalista; la segunda, del mismo arquitecto, es neobarroca; la tercera, proyectada por Maristany, es *art déco*.

Frente de los números 6, 7 y 8 de la plaza de Tetuán. Las tres adoptan similar volumetría, aunque se resuelven con modas dispares. La primera, proyectada por Meyer, es netamente racionalista; la segunda, del mismo arquitecto, es neobarroca; la tercera, proyectada por Maristany, es *art déco*.

21 GRANDE GRANDE, Francisco. "Francisco Maristany Casajuana". *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024, p. 185.

22GRANDE GRANDE, Francisco. "José Meyer Sorní", *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024, p. 198.

barroca; la tercera, proyectada por Maristany, es *art decó*. Es obvio que la decisión de la moda adoptada para la fachada dependía más de la última revista hojeada por el promotor que de profundas reflexiones sobre el estilo.

Castellón, en el cambio de los siglos XIX-XX, muestra una arquitectura pública y privada con voluntad de ser diversa, culta, respetuosa y educada. Creo que buena parte de este milagro urbanístico fue gracias al funcionalismo y al racionalismo de la construcción impuesto por la primera generación de arquitectos modernos en Castellón. La libertad dada a las modas figurativas quedaba sujeta por el buen uso de los modos constructivos y de la normativa autoimpuesta.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

ADELL ARGILÉS, Josep María. *Arquitectura de Ladrillos del siglo XIX. Técnica y forma*. Fundación Universidad Empresa Madrid 1985, 2.ª edición 1986.

ADELL ARGILÉS, Josep María: "La arquitectura de ladrillos del siglo XIX: racionalidad y modernidad". *Informes de la Construcción*, 44 (421), 5-15. 1992.

AJUNTAMENT DE CASTELLÓ. *Catàleg sobre el Pla d'Ordenació Urbana de Castelló*, 2018.

CALVO MAS, Concepción. *Castellón hacia la modernidad. Salud, educación y debate científico (1880-1918)*. Tesis doctoral, Castellón: UJI, 2015.

CAPITEL, Antón. *El eclecticismo en la arquitectura española moderna. Años 20-30 y 50-60. | Veredes*, 2018.

CHABAT, Pierre. *La brique et la terre cuite : étude historique de l'emploi de ces matériaux, fabrication et usages, motifs de construction et de décoration choisis dans l'architecture des différents peuples / par Pierre Chabat, ... ; avec la collab. de Félix Monmory, ...*. 1881-1882.

DÍAZ MANTECA, Eugenio; IGLESIAS DÍAZ, José María. *Fiesta de toros en Castellón*. Castellón: Diputación, 1991.

FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, Margarita María. *La arquitectura de Juan de Madrazo: análisis histórico y catalogación de su obra*. Tesis doctoral Universidad San Pablo-CEU, Madrid, 2025.

FLEISCHINGER, Ferdinand; BECKER, W. A. *Der Backstein-Rohbau in seinem ganzen Umfange*. Ernst & Korn, 1862.

GIL ALMELA, M.ª Rosa. "La casa ayuntamiento de Alcantarilla a finales del siglo XIX al XX", *Cangilón*, n.º 37, 2020.

GRANDE GRANDE, Francisco. "Josep Gimeno Almela", "Francisco Maristany Casajuana", "José Meyer Sorni", "Francesc Tomás Traver", "Manuel Montesinos Arlandiz". *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024.

LACROUX, J. *Constructions en briques. la brique ordinaire au point de vue décoratif*. Paris, 1878.

- LLOP VIDAL, Enric (coord.). *Guia d'arquitectura de Castelló*. Castelló: Diputació de Castelló, 1999.
- MIRALLES CLIMENT, Josep. «La casa de correus i telègrafs de Castelló. Estil artístic i història». *Estudis Castellonencs* 9: 521-554. Castelló: Diputació de Castelló, 2000-2002.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. "L'arquitectura privada castellanense". *Magdalena festa plena: 12-17*. Castelló: Iniciatives culturals castellanenses, 1996.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. "Del patrimoni arquitectònic perdut Castellonenc". *Castelló Festa Plena*, Castellón, Inculca, 1997, pp. 56-58.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. "Apunts sobre l'arquitectura dels anys 30 a la ciutat de Castelló". En *Castelló Republicà, arquitectura i urbanisme. (1931-1936)*. Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló (Joan Antoni Andrés, Francisco Mezquita, Ferran Olucha, Joan Miquel Palomar, M. Isabel Peris, Juan Luis Porcar), Castelló, 2019, p.17.
- OLUCHA MONTINS, Ferran. "Unas notas sobre el Teatro Principal de Castellón", *Estudis Castellonencs*, n.º 3, 1986, pp. 521-548.
- PÉREZ MORALES, José Carlos. *Vicente Traver Tomás. Un arquitecto entre Sevilla y Castellón*. Castellón, 2011.
- PRIOR Y LLOMBART, Jaime. "Godofredo Ros de Ursinos", *Arquitectos con huella*, Alberto Peñín Ibáñez y Francisco Taberner Pastor (coordinadores). Real Academia de BBAA de San Carlos y COACV, 2024.
- MEZQUITA ANDRÉS, Roser Empar. "El Teatro Principal de Castellón" en *Antropología cultural de Castellón y su provincia. Ariadna; cultura, educación y tecnología*, vol. I, n.º 2, julio, 2013.
- MIR SORIA, Patricia; FUSTER GARCÍA, Manuel. *Manuel Montesinos Arlandiz, Arquitecto provincial y exponente del eclecticismo en Castellón*. Ayuntamiento de Castellón, 2010.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. *Arquitectura y arquitectos madrileños del siglo XIX*. Instituto de Estudios Madrileños, Madrid, 1973.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro. "El arquitecto Juan de Madrazo y Kuntz", en VV. AA., *Los Madrazo: una familia de artistas*. (Catálogo de la exposición) Concejalía de Cultura del Ayuntamiento de Madrid, Madrid, 1985, 81-97.
- NAVASCUÉS PALACIO, Pedro; PÉREZ REYES, Carlos y ARIAS DE COSSÍO, Ana María: *Historia del arte hispánico. Del neoclasicismo al Modernismo*. Alhambra, Madrid, 1978.
- PRIETO GONZÁLEZ, José Manuel: *Aprendiendo a ser arquitectos. Creación y desarrollo de la Escuela de Arquitectura de Madrid (1844-1914)*. Instituto de Historia, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 2004.
- SÁNCHEZ ADELL, José; SÁNCHEZ ALMELA, Elena; OLUCHA MONTINS, Ferran. *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón de la Plana*. Castelló: Sociedad Castellonense de Cultura, 1993.
- SANTAMARÍA, María Teresa. *El parque Ribalta, estudio historiográfico, análisis de vegetación y elementos arquitectónicos*. Valencia: Generalitat Valenciana, 1995.
- TRAVER TOMÁS, Vicente. "Plan General de ordenación y urbanización de la ciudad de Castellón de la Plana (Anteproyecto)", en *BSCC*, t. VI. 1925, pp. 153-198.

«Transformacions econòmiques i socials al Castelló de la Restauració»

M.ª Estela Bernad Monferrer

Presidenta d'adComunica

1. INTRODUCCIÓ: DEL SEXENNI A LA RESTAURACIÓ

La Restauració és el període de temps que comprén el regnat d'Alfons XII i Alfons XIII. Es tracta de l'època històrica que suposa el restabliment de la Monarquia Borbònica després del Sexenni Democràtic, on es va instaurar una monarquia democràtica parlamentària, després de diversos assajos estèrils per consolidar la República a Espanya. La Restauració posa fi a una època convulsa, de grans canvis socials iniciada el 1868 amb la Revolució Gloriosa i dona començament al sistema del torn polític basat en l'alternança de dos partits majoritaris.

Es tracta d'una època especial perquè es comencen a introduir algunes conquestes importants de drets i llibertats ciutadans. A més, es va originar una segona revolució industrial, així com es van produir grans avenços científics en totes les matèries. El progrés va irrompre introduint novetats que van afectar l'augment demogràfic, la millora en la qualitat de vida, l'accés a l'educació i la cultura de les classes mitjanes i altres avenços que van apuntalar els principis en què es va anar construint la societat europea actual.

Políticament, començava el sistema del torn polític a Espanya, que es basava en l'alternança de dos partits majoritaris (bipartidisme) i la monarquia parlamentària. També apareixen els moviments socials i polítics, conseqüència del desenvolupament industrial.

La Restauració no va ser rupturista amb algunes qüestions que van veure la llum a l'època immediatament anterior i que van suposar un pas en la consecució de drets i llibertats ciutadanes, les quals es van consolidar sota el regnat d'Alfons XII.

Durant el sexenni liberal es va produir el brou de cultiu necessari per consolidar un sistema democràtic. Es va produir la conquesta de bona part de drets i llibertats que caracteritzen el sistema polític actual, tan fonamentals com el sufragi universal o els drets de llibertat, d'associació i de reunió, entre altres.

Pel que fa a allò social, aquesta època al voltant del sexenni va estar marcada per les transformacions socials, noves classes socials protagonistes dels canvis que demandaven participació activa en la vida pública, triomf de la burgesia capitalista i industrial. Irrupció del positivisme, extensió de la cultura i lluita contra l'analfabetisme, obligatorietat de l'ensenyament i proliferació de diaris i revistes.

Cap al 1866, hi va haver una crisi econòmica de la indústria catalana provocada per l'escassetat de cotó, per problemes a la Hisenda Pública, per la crisi del ferrocarril i per una crisi agrària com a conseqüència de la successió de males collites i el consegüent augment en els preus. La crisi social no va ser menys important; la burgesia

industrial, proletariat, zones urbanes, llauradors, jornalers... van entrar en crisi i van considerar culpable de la situació al govern. A més existia una crisi moral i intel·lectual mentre el sistema estava viciat, es fabricaven majories, es manipulaven vots.

A Castelló, la revolució de 1869, la Gloriosa, va generar malestar entre els republicans perquè no va acabar amb el sistema de quintes ni les matrícules de mar ni els consums.

El primer ajuntament democràtic de la història política de Cas-

Francisco Gonzalez Chermà. Primer alcalde democràtic de Castelló en 1869

telló va prendre possessió l'1 de gener del 1869 i González Chermá, amb 36 anys, va ser el primer alcalde popular i democràtic de la ciutat. Triomf del sufragi universal masculí per a totes les capes socials de més de 25 anys i la possibilitat de l'accés de la ciutadania a la vida pública.

Durant aquests sis anys revolucionaris i convulsos, a Castelló afloren les publicacions periòdiques, sobretot la premsa de partit en què es recullen, entre altres, esdeveniments com la Constitució de 1869, el pas del regnat d'Amadeu de Savoia o la I República. La publicació en paper anava calant en la ciutadania i encara que el nivell d'analfabetisme era molt alt, la instrucció començava a estendre's i als casinos, clubs, sindicats, i fins i tot al carrer, es llegien en veu alta els diferents diaris que informaven l'audiència dels esdeveniments en clau partidista. D'altra banda, Castelló, a mans de González Chermá, va ser declarat cantó independent el 21 de juliol de 1873, declaració que va durar 5 dies, fins al 26 de juliol.

La Restauració va suposar per a la ciutat de Castelló un canvi i un traspàs d'un món rural lligat a l'explotació de la terra cap a un món urbà, lligat a la industrialització i modernització de la ciutat. Des d'eixe moment fins al 1932, la ciutat de Castelló experimenta una sèrie de canvis econòmics, demogràfics, urbanístics, sanitaris, etc., que el porten a enfrontar-se a nous reptes en tots els camps de la societat.

En aquells moments, entre la modernització econòmica i la modernització política existien uns llaços d'interdependència ja que mentres no es donaren ni l'una ni l'altra les forces dels cacics tindrien assegurada la seua supervivència.

El sufragi universal masculí concedí als republicans el domini sobre la capital, però en les zones rurals augmentà encara més l'esfera d'acció del cacic, elevant el seu poder, al temps que es generalitzava la corrupció electoral.

En aquestes transformacions intervindran moltes persones, grans professionals de la medicina, professors, arquitectes, metges, advocats, polítics i mestres que contribuiran a modernitzar Castelló.

Estos canvis van transformar la societat de manera profunda ja que en aquells moments a la ciutat de la Plana hi havia una fortíssima efervescència social, motivada pel seu ràpid creixement, que va-

començar el segle XIX amb 13.000 habitants i el va finalitzar amb més de 30.000.

2. L'AGRICULTURA A LA RESTAURACIÓ

L'economia de finals del s. XIX era encara bàsicament rural, agrària, basada en els cultius tradicionals del cànem a les terres de regadiu i garrofer, vinya, ametlers i olivera al secà. Però, a poc a poc es va introduir amb força un altre producte, la taronja, que va començar a comercialitzar-se i explotar-se pels mateixos productors, i s'exportà a països com França. Excepte una part xicoteta de secà, majoritàriament les terres agràries castellenques eren de regadiu amb cànem, tarongers i hortes.

El terme municipal de Castelló a finals del segle XIX i principis del XX tenia més de 100.000 fanecades associades a la comunitat agrària. Unes 7.000 fanecades d'horta regada pel riu Millars: 17.000 de marjaleria i més de 50.000 de secà. També 2.000 fanecades regades pel canal de la rambla de la Vídua i d'altres regades per pous. L'agricultura constituïa la font principal de riquesa de Castelló.

La major part de la riquesa espanyola de l'època procedia de l'agricultura. I l'agricultura de Castelló tenia dues fonts de riquesa fonamental, el cànem (es recol·lectaven més de 800.000 kg), amb què s'havia construït gran part de la corderia de l'armada naval, però que estava decaient per la introducció del vaixell de vapor, i les taronges, que constituïen el més fort de la seua economia, amb fins

a sis impremtes per elaborar-ne l'etiquetatge per a l'exportació. A la dècada de 1860 a 1870 l'auge de les exportacions va fer que les marjals, zones on es cultivava blat i cànem, es convertiren en tarongers.

Castelló era un dels principals productors de cànem, encara que, a més, a la mateixa ciutat també la indústria del cànem va ser molt destacada amb una

Cultiu del cànem

important manufactura, basada en la corderia o sogueria, en què treballaven unes 600 persones. Als xiquets orfes se'ls educava perquè aprengueren aquest ofici, que mostrava així la importància que té aquesta activitat per guanyar-se la vida. També a meitat del segle XIX hi havia unes 200 famílies implicades en la manufactura del cànem, i s'introduïren en aquest tipus d'indústria màquines per filar

Dones treballant en un magatzem de taronges.

el cànem, si bé això últim és un aspecte puntual que s'adscriu al senyor Juan Vallés; Castelló va ser un dels principals nuclis de fabricació d'espardenyes en aquella època. Tot i el malestar existent, el cànem seguia sent un cultiu de primera línia a tota la Plana per la seua apreciada rendibilitat, malgrat els pesars en funció dels preus assegurats. La crisi del producte s'inicia per efectes climàtics adversos i plagues, però es desploma per les guerres contra Anglaterra que suposen la fi de la puixança de la Reial Marina Espanyola, el seu client més gran i després de la caiguda dels preus per la incorporació del vaixell de vapor, tot això va comportar a poc a poc la substitució del cultiu del cànem pel de tarongers i la desaparició de la manufactura del cànem cap als anys 40 del segle XX.

La burgesia més progressista de Castelló traduïa el progrés en termes d'agricultura i comercialització dels seus productes, i destacaven els cítrics a la Plana i el vi al Baix Maestrat.

Vicente Gimeno Michavila, secretari del partit republicà radical i secretari de la Diputació de Castelló en el seu llibre de 1903 *La política agrària i la comunitat de llauradors*, reclama una llei de policia local, perquè els camps estaven assolats pels lladres, malgrat les mesures que es van adoptar per la Llei de 17 de juliol de 1876, que elevava a la categoria de delictes el furt, encara quan no excedira les 10 pessetes si es tractava de llavors, fruites o llenyes.

Fernando Gasset Lacasaña, castelloner del partit radical i diputat de les Corts per Castelló, va elevar una iniciativa parlamentària que va culminar amb la Llei de Policia Rural de 1896 que autoritzava la constitució de comunitats de llauradors, representats per Sindicats de Policia Rural, a totes les capitals de província i pobles majors de sis mil habitants. La primera comunitat de llauradors que es va constituir legalment a Espanya va ser la de Castelló, el 25 de setembre de 1898.

Al s. XIX, l'ajuda oficial a l'agricultura era molt poca, com així indica Sarthou Carreres (281), i els agricultors pel seu compte, sense suport oficial, van construir pous de 30 o 50 m de profunditat per pujar les aigües amb bombes de vapor o electricitat, la qual cosa va permetre convertir terres de secà en riques hortes.

Els inconvenients que tenia l'agricultura en aquella època eren: estar excessivament dividida la propietat en xicotetes porcions, fet que impedia l'ús de màquines agrícoles i assajos de grans cultius; el treball excessiu forçat de la terra, sense descans; la manca d'alternativa o varietat de cultius i plantacions sobre els mateixos camps; l'abuús dels adobs químics; la manca de cooperació entre els agricultors i manca de vies de comunicació que els impedia competir i exportar.

Al terreny de la producció, amb una mà d'obra barata que rendia, fertilitzants també barats i una collita col·locada la majoria de vegades a bons preus, va fer que, des de finals del segle XIX, les plantacions de tarongers augmentaren d'any en any, per tot arreu, i a les zones de secà es feien, mitjançant associacions de regants, pous a grans profunditats per a traure aigua amb què poder regar els horts, també es va invertir en l'electrificació d'aquests pous per a poder instal·lar motors per a traure l'aigua, actualment hi ha més de 7.530 pous d'aigua pertanyents a associacions de regants. A la zona de la Plana començaven els primers estudis per a la construcció del pantà de Maria Cristina. La inauguració de les obres va tenir lloc el 9 de gener de 1901, encara que després de diverses paralitzacions es van reprendre el juliol de 1912 per a finalitzar-se el 1925.

3. LA INDÚSTRIA AL CASTELLÓ DECIMONÒNIC

La industrial Castelló del XIX era escassa i de poca importància, dependent normalment de l'agricultura, com era el cas de la producció

de taronges i de materials per a l'envàs d'aquestes, o del cànem amb l'espardenyeria, on es fabricaven soles i cordes de cànem. També hi havia la indústria que se cenyia als oficis necessaris per a la vida i alimentació, roba i construccions.

Fàbrica tèxtil de Davalos

A Castelló destacava la fabricació d'aiguardents i rajoles, teules i maons, així com la producció de gas i electricitat, i també la de toquetes de llana. També hi havia fusteries, ebenisteries i ferreries. També hi havia una indústria pesquera al Grau de Castelló. En total existien 40 fàbriques de diferents tipus i 8 molins.

Però la indústria que va tenir més pròsper desenvolupament va ser la de producció de taronges per al comerç d'exportació a l'estranger, que va suposar com diem el desenvolupament d'indústries secundàries dependents d'aquesta com la fabricació de guanos, confecció d'adobs químics, timbratge de paper de seda per a embolicar les taronges, serreries i fabricació de puntes per a les caixes, etc.

D'altra banda, l'evolució de la ceràmica arquitectònica a la nostra província durant el segle XIX, propiciada per la proximitat de les mines d'argila, passa paral·lela al procés d'industrialització i al transvasament d'una societat rural a una altra d'urbana. La demanda creixent de productes per a la construcció propiciarà, des de mitjan segle, l'aparició d'una indústria ceràmica que, encara amb una estructura artesanal i la majoria de vegades de dimensió familiar, emprendre les primeres innovacions tècniques per a la creació de productes ceràmics.

Els primers productes ceràmics que prosperaran seran la rajola i la teula, i sorgiran moltes factories. Molt de prop seguirà l'expansió de la indústria de la rajola, a partir del moment en què apareix en escena la burgesia que aviat identificarà la qualitat de vida amb el confort i la higiene de l'hàbitat. La ràpida expansió de la indústria ceràmica a la província de Castelló fa que en les dues darreres dècades del segle XIX ocupe un lloc rellevant a l'arquitectura espanyola, i a l'Exposició Universal de Barcelona de 1888 es deixa constància

de la maduresa d'aquest sector industrial i del seu grau de competència, amb la gran varietat d'oferta presentada: teules vidriades, rajoles decorades per impressió, elements ornamentals de terracota, sanitaris, etc.

Per a donar suport a les inversions que demanava la industrialització, en 1886 es va inaugurar la sucursal del Banc d'Espanya a la plaça de la Pau.

4. LES COMUNICACIONS I TRANSPORTS AL CASTELLÓ DE LA RESTAURACIÓ

Amb la Restauració, la ciutat es comença a transformar per a configurar-se tal com la coneixem avui. Feia només uns trenta anys que Castelló havia estat designada capital de província i aquest fet, juntament amb una època de prosperitat econòmica, explica la gran transformació que va patir en 50 anys. D'altra banda, l'objectiu bàsic per a l'economia a Castelló (sobretot per a productors i comerciants) era facilitar al màxim les comunicacions entre les zones productores i els punts d'exportació dels productes. Per això els sectors més progressistes miren des d'una perspectiva econòmica millorar carreteres, ferrocarrils i ports d'embarcament, així com la creació d'un banc agrícola, que dona suport a la producció en una comarca on la propietat es trobava molt repartida.

V. Gimeno Michavila en el llibre *La política agrària i les comunitats de llauradors*, de 1903, diu "*Necessita la nostra nació avui més que mai la construcció de canals i pantans, que portant les aigües perdudes actualment, a camps estèrils, els fecundeixen; que es construeixen una veritable xarxa de ferrocarrils secundaris i de camins veïnals, que porten fàcil, còmoda i econòmicament els productes agrícoles, d'un punt a un altre de la península; que es dicten disposicions encaminades a destruir per sempre aquests monstruosos latifundis, veritables, sarcasmes en una*

Un autobús Hispano Suiza en la plaça d'Espanya davant l'estació del Nord en 1912

època en què tan en voga hi ha les doctrines socialistes.” Estos pensaments impregnaven els pensadors republicans.

Així el ferrocarril, el tren de via estreta Panderola (el servei entre Castelló i el Grau que va entrar en funcionament el 1888), l'ampliació del port i les carreteres cap a Morella, Saragossa o el Grau (el primer camí cap al mar va ser per Germans Bou), van ser decisives per al desenvolupament econòmic de la ciutat.

Ens trobem en una època en la qual entre la modernització econòmica i la modernització política existien uns llaços d'interdependència molt grans, els republicans extraïen la seua força del medi urbà, (la seua consolidació com a entitat sociopolítica important havia de passar per un canvi en la situació d'interdependència entre camp i ciutat i per un major desenvolupament dels sectors secundaris i terciaris), mentres que els conservadors del cossi, una força política de caràcter rural, ancorada a les comarques d'interior més endarrerides econòmicament i per tant el millor terreny per al caciquisme, amb la base de les concessions i favors que garantiren adhesions d'individus concrets que pogueren arrossegar altres fidelitats darrere seu.

En aquesta època un 70 % de la població activa treballava al sector agrícola o ramader, dedicació molt per sobre de la resta d'Europa.

Les comunicacions eren fonamentals per al progrés i, per això, l'arribada del ferrocarril a Castelló va suposar un abans i un després per a la capital de la Plana i província i va portar el seu creixement multiplicant la seua població. També va fer que es plantejara la construcció d'un port propi. La xarxa de ferrocarrils (inclosa la construcció de ferrocarrils de via estreta) va abaratir el transport de mercaderies unint la producció als ports, la qual cosa facilitaria el comerç exterior. El 12 de desembre de 1882 van començar els treballs de la construcció del port del Grau de Castelló i després de diversos incidents que es van haver de resoldre, les obres finalitzar el 31 de març de 1893 i va propiciar l'exportació de cítrics, ceràmica i garrofers.

5. LA MODERNITZACIÓ DE LA CIUTAT

El nomenament com a capital de província de Castelló al seu moment i la fi de les guerres carlines (els successius setges ocorreguts

durant les diferents guerres carlistes no van permetre enderrocar la muralla fins al 1882) van motivar un gran auge constructiu.

Això, junt amb l'arribada del tren, va suposar una transformació urbanística de la ciutat i la seua prolongació cap a l'oest. Es van crear algunes de les construccions més emblemàtiques de l'era modernista de Castelló: l'Hospital Provincial, la plaça de bous, la plaça de la Farola i el conjunt d'edificacions que l'envoltaven, i el 1861 es va construir el parc Ribalta, als terrenys de l'antic cementeri del Calvari. L'antic cementeri es va traslladar a l'actual ubicació el 1860.

El centre de la ciutat s'eixamplava. Es van obrir nous carrers, es van crear nous nuclis urbans, i es va redactar un Pla general d'ordenació urbana el 1877 per tal d'alinear els carrers i marcar les línies del desenvolupament de la vila. S'instal·là el clavegueram, amb embornals per a l'aigua pluvial (molt important a efectes sanitaris, ja que en els últims temps, Castelló havia sofrit 3 epidèmies de còlera per les males condicions d'higiene), i s'ordenà el trànsit rodat.

A partir del darrer terç del segle XIX van començar a instal·lar-se fonts públiques amb control sanitari, i es completà a tota la ciutat a la primera dècada del segle XX. La distribució d'aigua potable mitjançant canalització per a donar servei als habitatges no s'inicia fins a l'última dècada del segle XIX, i les obres es continuen en les dècades següents. Pels expedients de llicències d'obres consultats, fins a mitjan segona dècada del segle XX no comencen a aparèixer, a diferents punts de la ciutat, sol·licituds d'obres per a la instal·lació

d'electrobombes als habitatges i a les indústries per a elevar l'aigua.

El 1894, es va inaugurar el Teatre Principal, construït per l'arquitecte Godofredo Ros de Ursinos. A la plaça de la Pau, on estaven ubicats els antics safareigs i l'hort de cisternes, es van començar a albergar edificis d'estil modernista. El 1913, l'arquitecte Francisco Tomás Traver va construir el nou Institut de l'Estat, i es

Restes de la muralla lliberal

va començar la urbanització del barri de l'Armelar. Castelló creixia cap al sud, al raval de la Trinitat, amb l'església de la Trinitat i el col·legi dels Escolapis. També el 1896 es va construir el passeig que enllaçava Castelló amb la basílica de la Mare de Déu del Lledó.

El 1888, s'inaugura el ferrocarril, conegut popularment com "la Panderola", que va unir la ciutat amb el Grau i després amb Almassora, Vila-real, Borriana i Onda. També es van construir els primers jutjats, així com les millores a l'enllumenat públic amb petroli, gas i electricitat, la introducció del telèfon (1889), així com la construcció de voreres, la pavimentació de calçades i, sobretot, la retolació d'antics i nous carrers i des del 24 de novembre de 1899 la ciutat va començar a comptar amb fanals de llum elèctrica i enllumenat als habitatges particulars. Tot just alguns carrers estaven empedrats. La ciutat comptava amb aigua procedent de la séquia Major, que no arribava fins als habitatges.

També es va crear la Policia Municipal el 1895 i el 1887 es va construir la nova presó del partit judicial de Castelló, a l'anomenat "secà de la Tosquella", que es va posar en funcionament el 1898.

Tot això fa que la ciutat comence a transformar-se per a configurar-se tal com la coneixem avui. L'ampliació del port i les carreteres cap a Morella, Saragossa o el Grau van ser decisives per al desenvolupament econòmic de la ciutat.

Pels principals carrers de la ciutat hi havia una eferlescència i creixement exponencial. Començaven a aparèixer la banca i nombrosos i luxosos comerços en els diferents rams. Un exemple, la Drogueria Catalana, que obria les seues portes el 1886, però si fem una ullada a quasevol diari local podem trobar tot tipus d'activitat econòmica anunciant-se, com agències de nodrisses i criades, comerços de pianos, confeccions a mida de camises i calçotets, vi de recollector, clíniques quirúrgiques, cirurgians dentistes, botigues de brodats, botigues de confeccions, venda de guanos, corredors de comerç, ultramarins, farmàcies, drogueries, companyies d'assegurances... També es feia el mercat del dilluns a la plaça Nova d'ordre del governador Bermúdez de Castro des del 28 d'octubre de 1800.

A finals del segle XIX Castelló tenia dues administracions de loteria, una administració principal de correus, de la qual depenien moltes

carteries disseminades per la província, i una estació permanent de telègrafs. A més, comptava amb un asil provincial de beneficència i un d'orfes de Sant Vicent Ferrer i el recent inaugurat hospital provincial. També hi havia 27 establiments per a pernoctar entre fondes i posades.

6. EL PAPER DE LA PREMSA

D'altra banda, els mitjans de comunicació de masses i els transports moderns van tindre un paper molt important en el canvi sociològic de la població que abans es componia majoritàriament per camperols i a finals del segle XIX la ciutadania castellanenca es completava amb obrers i burgesos que introduïren nous canvis socials i culturals.

Tot això es va reflectir en les publicacions periòdiques que són expressió de les relacions socials i on es mostren les interconnexions que va tenir amb la política, l'economia i la societat. Així, temàtiques que van tenir una transcendència especial a finals del segle XIX com la instrucció, els quinquenis i els consums, la monarquia, la legislació, l'associacionisme, l'ideari polític, les eleccions, l'element censor i el caciquisme, es mostren des d'un punt de vista local, i deixen una visió precisa de la societat castellanenca del moment.

No és fútil reconèixer les notables expectatives que va crear una època on per primera vegada s'instaura una monarquia parlamentària, una sobirania nacional, un sufragi universal d'homes majors de 25 anys, una declaració de drets com el dret al vot, la llibertat de residència, d'ensenyament, d'expressió, de reunió, la regulació d'ajuntaments i diputacions mitjançant l'elecció de regidors per sufragi i la d'alcaldes entre els regidors o la llibertat de cultes, per citar-ne diversos exemples.

Pel que fa a allò social aquesta època va estar marcada per les grans transformacions, les noves classes protagonistes dels canvis que demandaven participació activa en la vida pública, el triomf de la burgesia capitalista i industrial, la irrupció del positivisme, l'extensió de la cultura i la lluita contra l'analfabetisme (a la província de Castelló el 1886 de cada 100 homes només sabien llegir el 19,72 % i ocupava el 44é lloc de províncies instruïdes, per la qual cosa tan sols 5 figura-

Diario de Castellón

ven com més endarrerides i de cada 100 dones només sabien llegir i escriure 6,80 %. Pel que fa a Castelló de la Plana era la penúltima en el rànquing d'analfabetisme d'Espanya, i només va ser superada per Múrcia). Això va comportar l'obligatorietat de l'ensenyament i per tant la proliferació de diaris i revistes, com el *Diario de Castellón*, *La Alborada*, *El Centinela*, *El Clamor*, *La Provincia*, *El Mijares*, *El Clamor de la Democracia*, *La Defensa*, *La Plana Católica*, *La Unión Médica* o el *Eco Juvenil*.

El 1901, com a conseqüència de l'RD de 17 d'agost de 1901, es van establir per primer cop el curs 1901-1902 els estudis de Magisteri a l'institut de Castelló i el 1906 es va inaugurar l'Escola d'Arts Industrials. El 1914 es va traslladar al nou edifici en la plaça Villaroig.

Com s'ha vist, l'auge econòmic va fer que aparegueren noves classes socials protagonistes dels canvis que demanaven més participació activa en la vida pública. La població malgrat els grans nivells d'analfabetisme, estava atenta a la premsa, sobretot de partit, que sorgeix amb gran empenta i que es dedica no tan sols a informar, sinó també a formar una base social àvida de canvis. Per això, en molts centres i associacions, es llegia en veu alta la premsa, per a informar aquelles persones analfabetes però amb interès per conèixer l'actualitat.

7. SOCIETAT I CULTURA AL CASTELLÓ DECIMONÒNIC

Al segle XIX, va començar un renaixement cultural de la ciutat. Es van crear l'Ateneu Obrer, el Casino d'Artesans i un gran nombre de casinos i centres d'esbarjo. També es van iniciar diverses excavacions arqueològiques, es va donar un fort impuls a la ceràmica decorativa, van nàixer nous artistes, bandes i cors de música i finalment

es va fundar el Cercle Artístic i Literari. Va ser l'època del naixement del periodisme a la ciutat, amb diaris com *Heraldo de Castellón* i revistes com *Ayer y Hoy*.

A principis del segle XX, el 1910, la ciutat aconseguia els 32.000 habitants i la consegüent expansió urbana, que el 1925 ja arribava al límit de les vies del ferrocarril.

A part de l'Institut general i tècnic, existien a Castelló 25 escoles públiques completes amb assistència de 2.000 alumnes, 5 col·legis privats i diverses acadèmies i col·legis particulars, a més de l'Escola d'Arts i Oficis.

D'altra banda, el procés de desenvolupament capitalista, centrat en l'agricultura d'exportació, tingué obstacles difícils de salvar per part de la burgesia castellonenca més progressista compromesa amb la modernització economicopolítica: per una banda, el nivell de les infraestructures provincials; per l'altra, el marc legislatiu proteccionista; i, en darrer lloc, l'actitud dels grups polítics dominants, organitzats en estructures de cacics, beneficiats per la seua situació dins de l'administració per la seua possibilitat d'explotar el subdesenvolupament en una província on el món rural era predominant. La paradoxa que dominà l'enfrontament polític a les darrerries del segle XIX fou pròpia d'una societat dual en plena transformació: només un canvi de les estructures econòmiques afavoriria la modernització política, però, així mateix, sense el control de l'administració i de les seues institucions per part de les forces renovadores emergents es feia difícil impulsar el desenvolupament econòmic.

Culturalment l'Institut de Segon Ensenyament va tenir gran influència en la cultura castellonenca. El seu professorat impartia conferències als centres de sociabilitat de la ciutat, sobre temes d'art, ciències naturals, higiene, educació política, etc., amb la finalitat d'eleva la cultura dels castellonencs, però també hi havia altres activitats culturals d'ensenyament-aprenentatge que va utilitzar el professorat de Ciències Naturals, com les excursions, llibres de text i material didàctic. En aquells moments els intel·lectuals i científics de Castelló majoritàriament professaven una ideologia republicana que valorava els nous avenços científics, entre ells el darwinisme. Aquests intel·lectuals aprofundien sobre temes com la implantació de les cantines escolars, els robbers i la gota de llet a la ciutat.

Institut de Segon Ensenyament
Francesc Ribalta

També es van fer certàmens literaris que premiaven creacions poètiques i també investigacions històriques al voltant dels esdeveniments de 1837. Es van celebrar dos certàmens el 1892 i el 1893 i uns Jocs Florals el 1894.

Personatges com el poeta Constantí Llombart, Fernando Gasset i Agustín Betoret van ser guanyadors dels premis. El 1897 es va començar a celebrar la cavalcada de les festes de juliol que recorria els carrers més cèntrics de la ciutat i actuava a manera de pregó anunciador de festes. Hi participaven gropes i carrosses de les agrupacions participants i comptava amb la presència de nombroses bandes de música. El 1897 els diaris més importants de la ciutat (*Heraldo*, *Diario de Castellón*, *El Regional*, *La Unión* i *El Clamor*) amb la seua carrossa obrien la cavalcada. Després la Companyia de Bombers, Círculo Liberal Diana i Centro Republicano, després la carrossa del Círculo de Cazadores de San Huberto, Círculo de Labradores, Círculo Mercantil e Industrial, i en últim lloc la carrossa de l'ajuntament.

La processó cívica era l'acte més important de les celebracions. Tenia lloc un dels dies centrals. Consistia en un recorregut pels principals carrers de la ciutat que a partir del 1898 passava per l'Obelisc per a acabar en la plaça de l'ajuntament, des del balcó principal del qual tenien lloc diversos parlaments.

Tot precedint la corporació municipal, que habitualment tancava la processó, desfilaven les societats sota els seus estendards acompanyats d'una banda de música o d'alguna carrossa al·legòrica.

La batalla de flors se celebrà per primera vegada el 1919, organitzada l'ajuntament, clau de les festes cíviques.

8. LA DONA AL CASTELLÓ DEL SEGLE XIX

En parlar d'economia, al Castelló decimonònic, ens adonem que, en moltes indústries (la del cànem, entre altres), participaven famílies i moltes dones també. Això ens fa fixar-nos en la importància del

paper de les dones treballadores que van contribuir al sorgiment d'una classe treballadora en ascens durant el segle XIX a Castelló i van fer una tasca incansable en l'àmbit socioeconòmic, que sovint quedava a l'ombra de la història oficial. Les dones van ser agents de canvi en un moment crucial de la història regional, alhora que van contribuir al creixement i la diversificació de la comunitat castellonenca.

Durant el segle XIX, la participació de les dones en feines fora de casa no era vista com una oportunitat àmpliament acceptada a la societat. Aquest tema era tan delicat i debatut com l'accés a l'educació. Les ocupacions femenines sovint es comparaven amb treballs populars que, per diverses necessitats i circumstàncies, de vegades es consideraven difícils i fins i tot insalubres, depenent de la naturalesa de la tasca que exercien.

Principalment el paper de les dones (encara treballant fora de la llar) era el reproductiu i el privat a l'àmbit de la llar, per la qual cosa el seu paper quedava invisibilitzat en aparèixer només el nom dels seus marits. Però en quedar vídues, ja apareix el seu nom a les actes notarials i podem trobar dones en tasques comercials o industrials, dirigint els seus negocis com cultius o pous d'aigua o lloguers urbans. També s'han trobat en les actes i registres notarials dones que dirigien una varietat molt gran de negocis, com ara botigues de xocolates, farmàcies, botigues en general, fabricants de cordes, teixidores, llautoneres i procuradores i inclús tractants de cavalls, entre d'altres. Perquè en moltes ocasions, la titularitat del negoci passava a mans d'una dona en enviuadar. Algunes pertanyien a grups familiars assalariats, com la classe obrera, mentre que d'altres formaven part de la xicoteta burgesia mercantil. Quan aquestes

dones decidien emprendre un negoci, solien acostar-se a les classes populars, on predominaven activitats com els cellers d'aliments i la venda de carbó, entre d'altres. A més, en aquest període, hi havia dones que es dedicaven a la gestió i direcció de les activitats agrícoles a les

Dones passejant a principis del segle XX

hisendes i altres a “negocis solts”, com la venda de cintes i sedes, i la quincalla o venda de cansalada o xocolata.

Durant aquest període, la societat tenia una visió tradicional i patriarcal dels rols de gènere, on s’esperava que les dones s’ocuparen principalment de les responsabilitats domèstiques i familiars. Com a resultat, les seues activitats laborals, fins i tot si en tenien, s’eclipsaven sota l’autoritat i el nom dels seus esposos. No obstant això, quan aquestes dones enviudaven, es trobaven en una posició diferent. Sovint, heretaven la gestió de les propietats i els negocis dels seus esposos morts i això els brindava l’oportunitat de demostrar la seua capacitat i habilitats en l’àmbit socioeconòmic. Les seues habilitats i emprenedoria van contribuir al dinamisme de l’economia en aquest període, ja que les dones exercien un paper vital en l’activitat econòmica de la societat, malgrat les limitacions imposades per les normes de gènere de l’època.

9. CONCLUSIONS

Des de la segona mitat del segle XIX fins al primer terç del segle XX, el desenvolupament i modernització de l’economia castellonense no pogué ser més ràpid i integral. Això es va deure, d’una banda, a la necessitat d’infraestructura material derivada del canvi econòmic potenciat pel trasllat de part de l’economia agrària a la industrialització i comercialització dels productes. D’altra banda, el gran increment de la població a la ciutat va fer sorgir noves classes i nous pensaments polítics, la qual cosa portà una forta diferenciació entre el món urbà amb una naixent burgesia moderna, culta i compromesa i un major desenvolupament dels sectors secundari i terciari, fet que també va propiciar l’aparició de la classe obrera i el moviment polític conseqüent enfront de la ruralització de la vida política a la resta de la pro-

Porta del Sol

víncia amb ajuntaments depenents de les classes de cacics, que mantenien el monopoli de l'administració provincial.

A Castelló ciutat, amb un naixent predomini urbà, els republicans més progressistes i modernitzadors, van obtenir el domini polític, gràcies al suport de les classes mitjanes i baixes, però en les zones rurals, més conservadores, s'elevava el poder del cacic, en oposar-se als plantejaments republicans i el seu caràcter antidinàstic i anticlerical.

Tot això va fer que a la ciutat de Castelló, amb més burgesia i una classe urbana animada per la premsa i les tertúlies que estenien els arguments ideològics, intel·lectuals, liberals i progressistes dels polítics republicans, la modernitat i el progrés espentaren la ciutat en un desenvolupament econòmic i constructiu que va perfilar el Castelló que hui en dia coneixem.

10. BIBLIOGRAFIA

ARCHILÉS CARDONA, Ferran; MARTÍ MARTÍNEZ, Manuel; GARCÍA CARRIÓN, Marta; ANDREU MIRALLES, Xavier (2004). *Ser de Castelló. La identitat local en l'època contemporània (1880-1936)*. Edit. Dávalos-Fletcher. Diputació de Castelló.

BARREDA ASENJO, Gema (2024). "Explorando la visibilidad y el trabajo desarrollado por las mujeres en el Castellón del primer tercio del siglo XIX", *Desafíos de género en la educación, cultura y sociedad: un análisis multidimensional*. Elena Bandrés González. Dyckinson, S. L. Madrid.

BERNAD MONFERRER, Estela; PALLARDÓ PARDO, Esther. (2016). "El sensacionalismo en la prensa de Castellón durante la restauración de Alfonso XII" (*Sensacionalismo y amarillismo en la historia de la comunicación*). ISBN 978-84-7074-729-8, p. 79-92. Edit. Fragua. Asociación de Historiadores de la Comunicación. ISBN 978-84-7074-729-8, p. 79-92.

GIMENO MICHAVILA, Vicente (1903). *La política agraria y la Comunidad de labradores*. Castelló. (Imprenta de Vicente Bayo).

MESADO OLIVER, Norberto (2011). *Adela Lucía. La última amante de un rey romántico. Entre la historia y la leyenda*. Imprenta Vicente Bayo.

PALLARDÓ PARDO, Esther (2017). *Prensa durante La Restauración Borbónica de Alfonso XII en Castellón (1874-1885)*. Sar Alejandria.

PÉREZ ARRIBAS, Eduardo. "Canvi econòmic i actituds polítiques a Castelló, 1876-1900".

SARTHOU CARRERES, Carlos (1913) (1989) *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*. Confederación Española de Cajas de Ahorros.

«La cultura a Castelló a les acaballes dels segles XIX i XX. Entre la Primera i Segona República (1872-1931)»

José Juan Sidro Tirado

Vocal del Consell Rector del Patronat de Festes de Castelló

"En els darrers anys del segle XIX i primers del XX, es produeix el canvi d'una ciutat agrícola, de brusa negra pagesa i espardenyas de careta, a una capital de província amb anhels d'industrialització, serveis i ànsies de desenvolupament cultural sense precedents"

Antonio J. Gascó

Cronista oficial de la ciutat. 2023

1. INTRODUCCIÓ

1.A. CONTEXTUALITZACIÓ HISTÒRICA

La tercera guerra carlina va començar quan Carles Maria de Borbó i Àustria, net de Carles Maria Isidre, va travessar la frontera francesa per Navarra el 2 de maig de 1872 i es va posar al capdavant d'un alçament, que equivocadament jutjava que li seria molt favorable per les escasses simpaties que despertava el rei Amadeu de Savoia, però un atac per sorpresa al seu campament el va obligar a passar la divisòria nacional en sentit invers, i tornà a entrar a Espanya el 1873 després de l'abdicació del monarca i la proclamació l'11 de febrer de la Primera República Espanyola.

L'arribada a terres catalanes d'Alfons Carles, germà de Carles Maria, va reactivar una sèrie de quadrilles que van animar l'alçament a terres del Maestrat. Va ser a principis de 1873 quan els carlins van començar a actuar a la muntanya castellonenca i les contínues incursions cap a la comarca de la Plana van motivar que la capital organitzara els anomenats "Voluntaris de la Llibertat" per a defensar-se de les escomeses guerrilleres.

Els intents de prendre la capital van ser constants, però els carlins després d'alguns setges no van aconseguir assolir el seu objectiu i, finalment, el mític Ramon Cabrera va reconèixer Alfons XII, l'únic fill home d'Isabel II, com a nou rei. La tercera guerra carlina havia finalitzat.

S'obria així un període històric conegut com la Restauració. El 1876 es redacta la nova Constitució espanyola que permeté la instauració d'una pau flexible i duradora que hauria de subsistir fins al cop d'estat de Primo de Rivera el 1923.

La vida de la Constitució va transcórrer en tres etapes. Una primera del 1875 al 1885 anomenada la d'Alfons XII, el Pacificador, i que va culminar amb el Pacte del Pardo, que contempla l'alternança en el poder de conservadors i liberals. Una segona etapa del 1885 al 1902, sota la regència de la senyora Maria Cristina, marcada per les escissions, l'oligarquia, el caciquisme, el problema regional i, sobretot, per la pèrdua de les colònies el 1898, que va permetre ressonar totes les veus fins aleshores excloses pel sistema. La tercera i última és la d'Alfons XIII, del 1902 al 1923, en què el sistema polític es manté però es revisa. És l'època de les anomenades "crisis orientals", els problemes socials i la progressiva caiguda dels quatre bastions de la Restauració: el 1912, l'assassinat de Canalejas trenca el torn de partits; el 1917, l'Assemblea de Parlamentaris evidencia la crisi de les Corts; el 1923, el cop d'estat de Primo de Rivera involucra l'exèrcit i suspèn la Constitució i, el 1931, després del fracàs de la Dictadura, sucumbeix la monarquia.

L'alternança de poder entre conservadors i liberals va fer que en aquell primer període fins a l'inici del segle XX el procediment d'impugnació i anul·lació d'actes municipals fos habitual per a descavalcar els grups republicans de les regidories.

El 1885 mor Alfons XII i el 17 de maig de l'any següent naix el seu fill pòstum, i encara que oficialment va ser la seua mare Maria Cristina d'Habsburg qui exercia la regència, el petit era portat a tot arreu.

Després de les eleccions locals d'inicis de 1890 es constitueix l'ajuntament més variat de la dècada amb un regidor catòlic, dos conservadors, sis sagastins, tres independents, un romerorobledista, tres castellarians, cinc republicans i un federal, sent elegit alcalde Vicente Meliá, encara que en aquest mandat creix de manera exponencial la figura del jove advocat republicà Fernando Gasset, que es proposa com a successor de González Chermá.

A Castelló, diguem-ho sense embuts, encara en temps de la monarquia d'Alfons XIII, a partir del 1902, les eleccions van marcar la fidelitat de la població al sistema republicà, cosa que explica el fracàs del pronunciament militar del 1936.

La presència del grup republicà al capdavant del poder polític de la capital va suposar un fre molt important a les accions anarquistes, que en aquestes dates estaven sent molt actives, convocant vagues generals per enderrocar l'Estat, en totes les latituds de la geografia espanyola, seguint sent la nostra ciutat una capital alegre i confiada.

El govern municipal castellonenc va conèixer entre 1909 i 1914 la mateixa composició d'eleccions anteriors amb clars triomfs republicans i minories per als liberals, conservadors, integristes i catòlics, amb alcaldes que seguien sent nomenats des de Madrid pel partit de torn al poder.

En el període de 1917 a 1923 se succeeixen a escala nacional dotze governs diferents, amb freqüentíssims vaivens a les carteres, que intentaren retenir l'imparable avenç de les forces republicanes i marxistes després de la revolució soviètica. En l'àmbit local tots els polítics intentaven acostar la brasa a la seua sardina, i es produí assolir la bicoca del càrrec que atorgava poder i solvència, i es produí un creixement notable del sindicalisme de base socialista.

El cop d'estat de Primo de Rivera el 1923 va suposar un canvi del sistema polític. Els polítics conservadors, la burgesia, els sindicats catòlics i el clergat van acceptar com a bones les raons del colpista i les declaracions del nou règim que hauria de perdurar fins al 1930.

Els ajuntaments van ser suspesos i per imperatius dels governadors militars es van nomenar nous alcaldes. A Castelló, Francisco Ruiz Cazador. El 1925 va ser nomenat Salvador Guinot, d'acord amb un nou estatut municipal amb la idea de fomentar un nacionalisme d'estat de caràcter unitari. I encara que els republicans van ser apartats de les institucions locals, personalment no van ser perseguits.

Però amb el pas del temps els èxits econòmics del general Primo de Rivera no van pal·liar la pèrdua de popularitat del règim i, abandonat pels seus i criticat per l'oposició, impotent per perpetuar-se al poder, el gener de 1930 presenta la seua dimissió al rei.

A Castelló, després de la caiguda del dictador, les esquerres es van mobilitzar i l'apologia del liberalisme es va tornar a fondre amb l'adscripció republicanista. La possibilitat que pogueren celebrar-se eleccions generals el març del 1931 va propiciar una discussió en el republicanisme castellanenc.

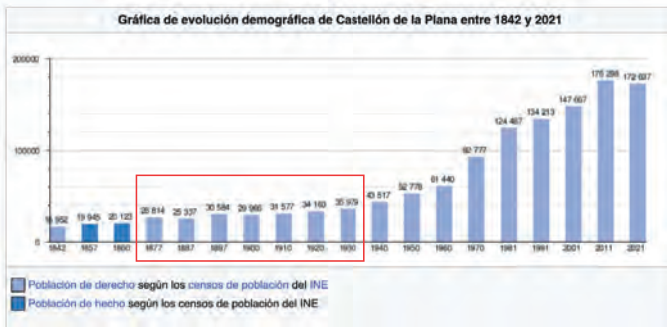
En conèixer-se la victòria a les ciutats de les candidatures republicanes, el 14 d'abril es va proclamar la Segona República. El rei, per evitar una guerra civil, va abandonar el país aquell mateix dia.

El 14 d'abril, el comitè revolucionari proclama la República, i es forma un govern provisional, presidit per Alcalá-Zamora, que va convocar eleccions per a unes Corts Constituents, que es van celebrar el 28 de juny del 1931.

1.B. EVOLUCIÓ DEMOGRÀFICA EN EL PERÍODE

Tot i que en un primer moment les contínues guerres civils del segle XIX van constrényer la població en un nou recinte emmurallat, que va formar part de la vila per més de 45 anys (1837-1882), Castelló va viure una època d'auge econòmic i demogràfic gràcies a la declaració el 1833 com a capital de província, a l'extensió del cultiu de cítrics i l'aparició de la indústria taulellera, de manera que el 1887 la població de dret a la ciutat, només 10 anys després de finalitzada la darrera guerra carlista, ja supera els 26.000 habitants, que en 1897 ja en són més de 30.000, i s'arriba, en el moment de la proclamació de la II República als 36.000 veïns censats.

Tot i això, és curiós comprovar com a Castelló, com passa en algunes altres poblacions espanyoles, a les darreries del segle XIX per viuen els trets característics del règim antic: altes taxes de natalitat i mortalitat, amb creixements vegetatius lents (poc més de 3.000 habitants entre 1877 i 1900), com la transició al règim demogràfic modern comença a produir-se amb l'arribada del nou segle XX, i paral·lelament al desenvolupament econòmic. (Augment de 6.000 habitants entre els anys 1900 i 1930).

Gràfica d'evolució demogràfica de Castelló de la Plana entre 1842 i 2021.
Font: INE

1.C. EL CASTELLÓ D'ENTRE SEGLES

Aquest desenvolupament demogràfic porta annexionada, al final del segle XIX, la necessitat de modernitzar el nivell de vida de la població. Molt significatives resulten les millores urbanes amb interessants canvis (creació del parc Ribalta, del passeig del Lledó, la plaça de Maria Agustina o l'Audiència), els canvis i millores socials propiciats pel naixement d'una cada vegada més nombrosa col·lectivitat burgesa i els canvis econòmics, tot i que la ciutat continuava sent una vila agrícola amb els tradicionals cultius de vinya, garrofer, olivera, cereals i taronja, junt amb la manufactura de la seda, que va mantenir-se com a producció industrial en detriment cada vegada més del cànem. El segle finalitza amb una escassa incorporació als sistemes tecnificats de la revolució industrial.

En els primers anys del segle XX Castelló, que continua sent fidel a les seues arrels republicanes, amb minories de liberals, conservadors, integristes i catòlics, entra en un període d'ostensible desenvolupament urbà, d'estructures, de serveis i cultural. Coneix una forçada de millores (inici del traçat del clavegueram, enderrocament de les bateries de les guerres carlines, edificació del convent dels carmelites de l'avinguda de Caputxins, de la caserna de la Guàrdia Civil, de la coberta de ferro i acer del Mercat...), sent una ciutat alegre i confiada que pateix i sap refer-se a l'epidèmia de "la cuca-racha" i el desastre del Cine La Paz. En els anomenats feliços anys 20 Castelló va gaudir d'un període pròsper propiciat per l'augment de l'exportació de la taronja, a la vegada que es converteix en una ciutat de serveis, d'aprovisionament de tota mena de productes, i resultà curiós que en les diferents activitats laborals es van formar veritables sagues familiars, algunes de les quals segueixen actives encara als nostres dies.

1.D. IMPLEMENTACIÓ CULTURAL

Indubtablement la cultura és un més dels instruments i motors del desenvolupament de la ciutat i està present en tots els grups socials, de manera que tots els ciutadans ens veiem afectats i interpellats per ella, aportant-nos identitat i sentit de pertinença, ajudant-nos a expressar-nos, incorporant un estil de vida i fent-nos relacionar amb els altres.

Hi ha una llarga llista d'elements culturals al voltant nostre que, és possible, no percebem i valorem, o sí; elements culturals que jo dividiria en dos tipus, un que integra les idees i les simbologies del grup, allò que defineix "la manera de ser", i un altre, les realitats tangibles. El primer dels components culturals és l'immaterial, basat en els valors, les creences, els símbols i el llenguatge que defineixen la societat; el segon, són els fets.

No es tracta ara de centrar-nos en els components immaterials, aquells que ens defineixen a la gent de Castelló com a "Perots, bones persones, parladors, simpàtics, lluitadors, promotors, constants, tenaços, emprenedors, recuperadors de terres hostils, fidels als nostres orígens i a la vegada mutables, fins i tot meninfotistes, de caràcter despreocupat a qui, de vegades costa reaccionar..."

Es tracta més prompte de recordar, fent algunes pinzellades, aquells aspectes, aquells components culturals, aquells trets més característics que van definir l'ambient d'aquella modesta capital de província que amb la consegüent expansió urbana va superar el límit de les vies del ferrocarril, a les dècades finals del segle XIX i primeres del XX.

Al mateix temps que hi ha una preocupació per les infraestructures urbanes encaminades a facilitar el desenvolupament econòmic i el benestar de la població, hi ha una demanda per part dels ciutadans d'una millora quantitativa i qualitativa de l'oferta cultural.

Farem un repàs d'aquesta evolució i canvis des de la vessant dels mitjans de comunicació (periòdics) amb una anàlisi de les principals publicacions del període, dels centres d'ensenyament, dels espais i vida musical, teatral o cinematogràfica, dels diferents espais culturals i els seus continguts, dels personatges i personalitats influents.

2. DESENVOLUPAMENT, COS

2.A. LA CULTURA PERIODÍSTICA I LITERÀRIA

La cultura periodística és un procés tan complex com explicar en un pla general què és la cultura com a forma de vida. Les actituds dels periodistes, a grans trets, estan arrelades dins d'unes esferes de sentit que modelen els valors típics i tradicionals d'una conducta lligada a una forma política, a un perfil ideològic o una línia editorial.

La lletra de motlle és un mitjà convencional que, fins fa poc, es considerava l'únic mitjà d'informació, sent els diaris, per molts anys, els òrgans d'expressió més emprats per a transmetre les diferents idees polítiques. El darrer terç del segle XIX a la ciutat trobem una àmplia oferta periodística que es va mantenir durant dècades i que fins a l'arribada de la Guerra Civil constitueix un fet diferencial de la nostra cultura.

Malgrat l'alta taxa d'analfabetisme, en aquell període històric en què es van assentar les bases d'un incipient sistema democràtic que s'ha anat consolidant amb els anys, són diferents i de signe fins i tot antagònic els periòdics que tracten de reflectir el convuls pas del

dia a dia al nostre poble. Recordem com des del 1876 fins al 1890 a Castelló trobem fins a tres línies periodístiques:

- Periòdics de partit, destacant *L'Alborada* (1877-1878), que defensava els interessos del partit d'Unió Democràtica; *El Marchaler* (1880) pertanyia al Partit Republicà Federal; *La Defensa* (1883-1887), òrgan del Partit Possibilista, que estava dirigit pels més destacats possibilistes de la ciutat agrupats sota l'ideari polític de D. Emilio Castelar i *El Clamor* (1880-1885), diari dirigit per Francisco González Chermá, que agrupava l'element jove del partit Zorrillista de Castelló que es va deixar de publicar el 1885 per dissidències dins dels membres del partit.
- *El Centinela Federal* (1871-1873). Diari que s'editava amb l'únic objectiu de crear estats d'opinió, de mobilitzar, de guanyar adeptes i sumar vots, en l'incipient context democràtic de l'època i que va tenir vint mesos de vida. Eixia cada setmana als carrers al preu d'un real i mig al mes i quatre al trimestre a Castelló ciutat, i a cinc reals al trimestre si havia d'enviar-se fora. Un diari que clamava en reiterades ocasions contra la naixent corona espanyola (Amadeu I) i la dificultat del monarca per formar govern.
- *La Protesta* (1871). Naix amb l'objectiu de fomentar les idees del Partit Democràtic Republicà Federal fent front a un govern monàrquic liberal demòcrata i presentant una alternativa república. S'imprimia a les instal·lacions de Civera i Armengol, ubicades el carrer Sabaters. Es concep com a diari que tracta de traure les masses de l'apoliticisme, de donar-los a conèixer els seus principis amb una alternativa al govern democràtic liberal i al règim monàrquic. Només va durar set mesos...
- Diaris carlins, com *La Plana Católica* (1884-1887), l'òrgan de la comunitat tradicionalista provincial; *El Restaurador* (1888) o *La Provincia* (1880-1890), dirigit per D. Victorino Fabra i Gil.
- Finalment cal destacar l'aparició de tres diaris que es publiquen com a independents, *El Diario de Castellón* (1876-1879), *El Mijares* (1882-1883) i *La Opinión* (1891-1892).

Altres publicacions foren:

- *El Diario de Castellón* (1924-1936). Fundat per l'advocat i polític Jaime Chicharro que ja en 1918 va crear *La Gaceta de Levante*

de curta durada. Va ser considerat l'òrgan d'expressió de la Federació Castellonenca de Sindicats Agrícoles, per passar després a ser propietat del bisbat. Va continuar editant-se fins al començament de la Guerra Civil, durant la qual els seus tallers van ser confiscats pels sindicats tipogràfics; el juny de 1938 la FET y de las JONS van adquirir les instal·lacions, i van posar en marxa el diari *Mediterráneo*.

- *El Clamor de Castellón* (1896-1922). Considerat l'òrgan de la Unió Republicana, va ser un diari que es definia com a administratiu, científic, literari i òrgan del partit republicà de la província, fusió i continuació d'*El Clamor* (1880-1885) i *El Clamor de la democracia* (1881-1885).
- *El Liberal* (1892-1894). Fundat per José Castelló Tárrega, va mantenir la seua capçalera durant diferents períodes de forma intermitent fins a canviar-la per la d'*Heraldo de Castellón*. Es defineix en la capçalera com a diari de la vesprada d'anuncis, avisos i notícies.
- El *Heraldo de Castellón* (1888-1938). Fundat el 1888 pel liberal José Castelló i Tárrega, en els seus primers anys va exercir com a òrgan d'expressió de la facció «canalejista» del Partit Liberal a Castelló, amb posterioritat mantingué una línia editorial neutral i independent, sense afiliar-se a cap partit. No va cessar la seua activitat en esclatar la Guerra Civil, encara que controlat pel Front Popular de setembre des del 1936 fins a la seua desaparició el 14 de juny de 1938, i es convertí en el degà de la premsa castellanenca.

Cal recordar que fins a l'adveniment de la Dictadura, el nombre de publicacions a la ciutat va romandre estabilitzat en 18, destacant a la capital el diari independent de la vesprada, *La Provincia: Diario de Castellón* (1906-1916), transformat en *La Provincia Nueva* (1916-1934), dirigit per Carlos Armengot; el *Diario de la mañana* (1929-1931), promogut per Manuel Bellido Rubert; *Libertad*, que va tenir una primera etapa com a setmanari (1920-1930) i una segona en la qual ja va ser diari (1930-1931), i *República* (1931-1936), dirigit per José Forcada Príncipe, òrgan dels republicans seguidors de Gasset, primer republicans autònoms i després radicals.

En aquesta visió de conjunt de la premsa d'aquell Castelló, manca per esmentar la premsa obrera dels darrers anys del segle. Tenim notícies d'una Assemblea d'Obrers Catòlics, l'òrgan de la qual era *El Obrero* (1893-1897), que va publicar-se sota la direcció de Salvador Guinot.

Pel seu important treball i per la connexió amb la vida de la política local, dins el camp periodístic, hem de destacar sobre la resta dos figures: José Castelló i Tàrraga i Francisco González Chermá, que van dirigir unes publicacions de qualitat i encert amb llarga durada i acollida pel públic lector castellonenc.

Pel que fa a l'àmbit de les publicacions, cal destacar revistes i obres literàries:

- Entre les revistes:
  - *La Verdad*, que sota el títol d'"antiliberal i antimaçònica" (1888-1904) posa en solfa liberals i maçons a la seua crítica "La Picota".
  - *Ayer y hoy*. Publicació que va començar el seu camí al Castelló de principis dL segle XX, El gener de 1902. Un projecte de la intel·lectualitat de l'època de vida efímera va durar fins a octubre de 1903. La revista va tenir a les seues pàgines articles de Gaetà Huguet, Juan A. Balbás, Enric G. Bravo, Germà Salinas, Manuel Ferrandis, Enric Perales, Fernando Gasset, Telm Vega, Salvador Guinot i Ricardo Carreras, aquest darrer va ser qui va presentar la revista en el seu primer número de forma anònima, esbossant el seu objectiu, publicar tot allò que ajudara a un millor coneixement de l'ahir històric i literari de les terres castellonenques i del hui del poble sota la idea "d'esbronar el nostre passat i estudiar el present per a millorar el futur; aquest, *Ayer y hoy*, va ser el seu lema i capçalera. El gerent de la revista, que tenia caràcter quinzenal, va ser el periodista José Castelló Tàrraga, el també director de *l'Heraldo*. A més dels ja esmentats, altres historiadors van publicar en la revista, com Pascual Boronat i Manuel González.
  - *Arte y letras*. Revista quinzenal il·lustrada d'art, literatura i història, nascuda l'any 1911 i impresa a la impremta Barberá

i Bastida. Amb un preu de subscripció de 30 cèntims al mes i 20 cèntims per cada exemplar solt.

- *La revista de Castellón*. S'inicia en 1912 substituint la revista *Arte y Letras*, i acaba en 1914. Conté literatura i articles d'art i erudició, de l'àmbit de la província.
- *La veu de la Plana*. Setmanari defensor dels interessos regionals. De vida efímera, va editar-se entre el 25 de març i el 25 de novembre de 1916.

La formació literaria, publicacions, és àmplia i variada, i destaquen, entre d'altres, les obres i autors següents:

- *Investigaciones filosóficas sobre las cantidades imaginarias* (1881) del militar i matemàtic Apolinar Fola.
- *Castellonenses ilustres* (1883), *Casos y cosas de Castellón* (1884), *La Virgen de Lidón* (1890) i *El libro de la provincia de Castellón* (1892) del bibliotecari, periodista, escriptor i polític Juan Antonio Balbás Cruz.
- *Capolls mustigats* (1900), col·lecció de sis relats breus, del polític i escriptor Salvador Guinot, reeditada a Barcelona el 1905 amb el títol *Escenes castellonenques*.
- *Doña Abulia* (1904), considerada la primera novel·la costumista sobre Castelló, obra de l'intel·lectual Ricardo Carreras Balado.
- *Bibliografía de la lengua valenciana* (1905), del bibliògraf, periodista i animador cultural José Ribelles Comín.
- *La llengua valenciana* (1930), de l'historiador i fundador de la Societat Castellonenca de Cultura, Luis Revest Corzo.
- *Tombatossals* (1930). Per a grans i menuts, per a lectors de tota mena i condició, per a tots els públics, l'obra emblemàtica de Josep Pascual Tirado. Escenes imaginatives, tendres, apassionades, farcides d'ironia i d'humor i plenes de sentiment i d'amor al poble i la terra (Castelló, a la qual pretenen exaltar i mitificar).
- *Bolangeria de dimonis* (1931), col·lecció de relats breus del metge i escriptor Àngel Sánchez Gozalbo.

Els uns i els altres, escriptors de casa o adoptius que, en un idioma o un altre van crear i/o situar les seues ficcions a Castelló. D'aquesta

manera, els veïns van poder sentir i continuem sentint com a pròpies aquestes narratives produïdes a la nostra ciutat.

2.B. LA FORMACIÓ: L'ENSENYANÇA I ELS CENTRES

Escoles i grups escolars

La data clau i punt de partida per a analitzar l'educació en aquest període se situa abans, el 1846, quan es crea l'institut amb la supressió de les fins aleshores aules de gramàtica o de llatinitat, i s'obri en aquest lloc el 1851 la primera escola de pàrvuls, que el 1887 serà traslladada a una casa del carrer Amunt (Alloza) i a la primera dècada del segle XX novament canvia d'ubicació, ara a l'Escola del Real.

Per a instruir la classe treballadora, el 1868 es crea a l'edifici de les Aules la primera escola d'adults, i l'any 1911 les Aules es tornen a remodelar per a allotjar una escola pública de primària i pàrvuls de xiquetes, amb quatre aules i dos amplis patis.

Tot i això, segons un estudi realitzat per l'advocat i economista sororibí José Gimeno Agius, el 1885, a la capital només el 25,87 % dels barons i 12,52 % de les dones saben llegir; la raó de ser d'aquesta situació al marge de l'absentisme escolar per l'edat primerenca en què els xiquets entraven a treballar, cal buscar-lo en la manca d'escoles, amb greus deficiències d'il·luminació, salubritat i amuntegament.

Coneixem per la *Guía oficial de Castellón y su provincia* que a la ciutat existien el **1894** els següents centres escolars: escola de xiquets de Pestagua, escola de xiquets i xiquetes del Real, escola de xiquets de la beneficència, escola de xiquets de les Basses (plaça Isabel la Catòlica), escola de xiquets annexa a la Normal de mestres, escola de pàrvuls del carrer de Dalt, escola de xiquets i xiquetes del Grau i l'Institut Provincial en el desamortitzat convent de les monges clarisses.

Entre els centres educatius privats se citen a les guies de l'última dècada del segle XIX el col·legi de segon ensenyament de la Puríssima Concepció, el col·legi de xiquets al carrer Cardona Vives, el de Sant Llorenç al carrer Ensenyament, el col·legi de xiquetes de les germanes de la Consolació, el del Sagrat Cor de Jesús de les germanes Carmelites de la Caritat i quatre col·legis de senyoretes ubicats als carrers Enmig, Bisbe Climent, Sabaters i Falcó.

També mereixen citar-se l'acadèmia de segon ensenyament, la del mercantil, la de carreres especials d'ajudants d'obres públiques, l'escola de pintura, la de taquigrafia i la de música.

Crida l'atenció que en aquest final de segle comencen a emergir un nombre significatiu de centres privats, molts dels quals pertanyen a ordes religiosos, i és que la religió i l'església tenen un pes decisiu en la vida a la ciutat aquests anys.

Entre els col·legis privats religiosos mereix destacar l'Escola Pia, l'edifici de la qual es construeix a cavall entre els dos segles; les seues aules albergaran alumnat procedent de les famílies burgeses més acomodades, en ser el centre preferit per la seua capacitat, condicions higièniques i equipament escolar.

No serà fins a ja iniciat el segle XX quan es creen els primers grups escolars. El 1908 es construeix l'Escola pública de xiquets de la ronda Magdalena que el 1921 pren el nom de Concepción Arenal, i una escola pública per a xiquetes i xiquetes, al carrer Herrero, que en les mateixes dates que l'anterior passa a anomenar-se Mestre Castelló i, a principis de 1940, Màrtirs del Magisteri.

Per les dades que ofereix sobre l'escolarització Carlos Sarthou el 1915 hi havia a Castelló 25 escoles públiques amb assistència d'uns 2.000 alumnes i cinc col·legis privats elementals.

Al final dels anys 20 apareixen nous grups escolars, l'Escultor Adsuara al carrer Sant Roc, l'Exèrcit al carrer Lepanto i el Gaetà Huguet proper a la via del tren.

ESCUELAS MUNICIPALES EN CASTELLÓN	Situación	1798	1851	1872	1890	1895	1900	1910	1915	1920	1930
Escuela antigua de la Villa Niños	Edificio Anlas de Latitudad Plaza Hospital,3	X									
Esc. Huérfanos de San Vicente Niños/ niñas	Plaza. Pescadores Actual c/Olivero Climent, 22	X	X	X	X						
Escuela de la Esmeralda Niños	C/ Esmeralda, 30.	X	X	X	X	X	X	X	X	X	
Escuela del Real Niños, niñas, párvulos, nocturno adultos	Plaza. Santo Cámara, 18 (Plaza del Real)	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Escuela del Hospital Niños y nocturno de adultos	Plaza. Hospital,7 (actual c/ San Lino)	X	X	X	X						
Escuela de las Balsas Niños	Plaza. Balsas,26 i plaza. Isabel Católica. Desde 1894 en c/ de las Cruces (Bar. Arriba) y sucesor a plaza Balsas en 1913	X	X	X	X	X	X	X	X		
Escuela de la Beneficencia Niños, niñas y nocturno de adultos	c/ Rosario, 11			X	X	X	X	X	X	X	
Escuela de Párvulos, c/ Alfoza Niños y niñas	Edif. Anlas de Latitudad, 1851 y desde 1888 en c/ Arriba 139		X	X	X	X	X				
Escuela unitaria, c/ Alfoza Niños	c/ Arriba 139 (Alfoza)							X	X	X	
Escuela Anlas de Latitudad Niños / párvulos	Plaza. de las Anlas C/Calaborn (act. Pza. Anlas)								X	X	X
Escuela del Centro, anexo Normal de Maestras, niñas	c/ Mayo,70 y plaza Camarín (act.Puerta del Sol) desde 1894				X	X	X	X	X	X	X
Escuela del caserío del Grao Niños / niñas	Diferentes emplazamientos, desde 1892					X	X	X	X	X	X
Escuela Conde Pestagua Niños, (traslada Esc. Hospital en 1893)	C/ Nueveiros (actualmente, c/ Conde Pestagua)				X	X	X	X	X	X	
Escuela del Centro de niños niños párvulos y nocturno de adultos (traslada Esc. Huérfanos de San Vicente 1893)	c/ Mayo,126 y an c/Inmedio,52,2º de 1910-1915					X	X	X	X	X	
Escuela calle Pi y Margall Niños, niñas y nocturno de adultos	C/Pi y Margall, 130-1º							X	X	X	X
Escuela calle Ros de Ursinos Niños	C/ Ros de Ursinos, 2º-1º							X	X	X	
Grupo escolar calle Herrero Niños / niñas, desde 1920. Grupo Mestres (actual, actual Herrero)	C/Moyano,6							X	X	X	X
Grupo escolar Ronda Magalena Niños/niñas, (desde 1920). Grupo Concepción Actual, actual Cervantes)	Ronda Magalena. (actual Concepción Actual,2)							X	X	X	X
Grupo escolar Adsuara Niños/niñas, (actual Olivero Climent)	C/ San Roque										X
Grupo escolar Ejército Niños, párvulos	C/ Lepanto,7										X
Grupo escolar Gasetá Huguet Niños/niñas	Actualmente, Avenida Barcelona,6										X

Escuelas municipales en Castellón, autoria Calvo Mas, Concepción, 2015

L'ensenyament mitjà i l'Escola Normal

Gairebé tres segles després de la fundació del convent de monges clarisses, sota la invocació de la Mare de Déu de la Concepció, edifici construït al lloc on antigament estava l'hospital i l'ermita de Sant Sebastià, l'actual plaça de Santa Clara, l'octubre de 1846, deu anys després de la desamortització eclesiàstica del polític liberal Juan Álvarez Mendizábal, l'edifici acull l'institut d'ensenyament mitjà fins al 1917, en què es traslladarà al Francesc Ribalta. A més de les càtedres de Segona Ensenyança, al centre educatiu s'impartien classes de dibuix i aritmètica mercantil.

També entre 1842 i 1847 va funcionar en aquell indret l'Escola Normal de la Província que, curiosament va ser suprimida el 1847, al·legant que ja s'havien format prou mestres per a molts anys i que es necessitaven els diners per implantar el quart curs de batxillerat a l'Institut d'Ensenyament Secundari que, com hem assenyalat, havia començat a funcionar l'any anterior amb els tres primers cursos.

El 1901, amb la reforma de l'organització dels instituts, que es convertiren en Instituts Generals i Tècnics, una part de l'edifici va incorporar a més de l'Ensenyament Tècnic d'Agricultura, Indústria, Comerç, Belles Arts i fins i tot estudis nocturns per a obrers, l'Escola Elemental de Maestras, que tretze anys després assolirà el rang d'Escola Superior, fins al 1914, en què va canviar d'emplaçament i es va instal·lar a l'ala oest de l'edifici de l'Institut de Batxillerat Francisco Ribalta.

Des de finals del s. XIX, a mesura que augmentava el nombre d'alumnes i tipus d'estudis, es va veure la necessitat de reformar el vell edifici, cosa que es va dur a terme entre 1895 i 1905. Tot i això, es va continuar pensant en la necessitat de construir un nou edifici que va ser realitzat a partir del 1917 i que va començar a funcionar com a triple centre: Institut, Escola Normal i Escola de Treball.

El vell edifici de Santa Clara va passar a una fase d'abandonament que va conduir gradualment a l'enderrocament de les parets, pilars, arcs i fins i tot els murs exteriors, fins que l'any 1936 la piqueta republicana va procedir a l'enderroc total de l'Església, que era l'únic que havia quedat dret, i el solar quedà convertit en una gran plaça.

2.C. LA VIDA MUSICAL, TEATRAL I CINEMATOGRÀFICA

Activitats musicals

Cal remarcar la importància que van tindre per a una ciutat com Castelló les societats instructorecreatives, ja que el paper d'estes va ser rellevant sobretot en ciutats xicotetes perquè la burgesia no disposava, en general, d'uns salons adequats per a oferir concerts. Entre els anys 1850-1894 hem identificat a la ciutat de Castelló fins a deu entitats que van dur a terme algun tipus d'activitat musical, malgrat que van desenvolupar una activitat musical molt desigual, ja que la vida musical estava dominada per la sarsuela, mentre que l'activitat simfònica era pràcticament inexistent i no va arribar a crear l'ambient propici.

L'activitat musical va desenvolupar-se bàsicament a través de quatre vies: la música de banda, la música domèstica, a iniciativa de les entitats instructorecreatives i mitjançant les representacions que ofería el teatre públic.

Bandes i música

Tot i que als inicis del segle XIX no hi havia a Castelló una altra agrupació musical que la coneguda com a "Música dels Cegos", una murga que amenitzava els actes públics, al final de la centúria ja comptava la ciutat amb tres agrupacions de vent, la del Regiment, la de la Beneficència o casa de Misericòrdia i La Lira que, en alguns moments, va tenir el reconeixement de municipal.

Cal remarcar que la banda de música militar de la caserna de la ciutat, que tenia la seu a l'antic convent de Sant Francesc, la banda del regiment, va ser l'única agrupació professional de la qual podia gaudir Castelló, i per tant era la més demandada a l'hora d'intervindre en els esdeveniments importants. Sufragada pel Ministeri de l'Exèrcit els músics ingressaven per formació. Les seues actuacions, a més de les puntuals en celebracions extraordinàries (inauguració del port 1881, inauguració de la Panderola 1889, inauguració de l'enllumenat elèctric 1897, l'arribada de la Verge de Lledó a la ciutat 1901...), se centraven en els concerts a l'obelisc a les festes de la llibertat de juliol i a les processons més rellevants (Magdalena, Corpus o Dijous i Divendres Sant).

La Banda de la Casa de Misericòrdia o de la Beneficència depenia de la Diputació. Creada al voltant de l'any 1880, era la reclamada per a actuar en les celebracions més populars de la ciutat, tals com les festes de carrer i processons.

Al voltant de 1854 naix la Banda de Bombers, alhora que van prenent cos certes collectivitats musicals conegudes amb els noms de Banda Antiga, Banda de l'Ajuntament, Municipal o La Lira. A elles van acabar concorrent els músics de la Primitiva de bombers. El 1868 se suprimeix la Banda de l'Ajuntament i es crea una conjunta amb el nom de Banda de la Municipalitat.

A mitjan 1883 es creava la banda La Lira Castellonense, la qual de-manava els instruments propietat de l'Ajuntament que estaven en dipòsit a la Diputació Provincial. Als inicis del XX l'Ajuntament requereix els serveis de La Lira en diverses ocasions. Desapareix el 1914 substituïda per la de bombers. La creixent activitat de la banda de bombers fa concebre la possibilitat d'assolir una formació de més importància del col·lectiu dins de l'ordenació municipal.

Finalment, el 1925, s'aconsegueix tenir una Banda Municipal que realitza els seus assajos en un local al final del carrer de l'Aigua (hui plaça de Cardona Vives), encreuament amb Governador, on hi havia la caserna dels bombers i prompte comencen a arribar els èxits de la mà del director més il·lustre: el mestre Eduardo Felip Suárez.

A més d'actes puntuals i la setmanal compareixença a la rotonda de l'obelisc, la banda va viure el seu màxim exponent el 1931 amb motiu del primer aniversari de la proclamació de la República, que va portar també una afició creixent per la música que culmina en dos esdeveniments transcendents: la creació el 1932 del primer conservatori de Castelló i la construcció i inauguració el 1933 del temple modernista de la música, amb un disseny de l'arquitecte municipal Francisco Maristany i ubicat al flanc oposat a l'antiga plataforma davant de l'obelisc.

Durant el període de la República va aparèixer a més a Castelló una segona banda, la Unió Musical, coneguda popularment com "la bandeta", que pren el nom històric de La Lira, grup que naix per a cobrir aquells actes populars als quals no arribava la municipal.

Música domèstica

Important per a la formació musical va ser l'espai domèstic. Les vetllades, saraus o *soirées* de la burgesia de la ciutat constituïen un intent de mostrar-se com a classe dominant, adquirint i imitant hàbits fins feia unes dècades exclusius de la noblesa.

En aquestes reunions la música era una activitat on els aficionats castellanencs –i de vegades els professionals– tenien l'oportunitat de mostrar les seues habilitats musicals. No obstant això, la rellevància d'aquests espais també es computa en un altre aspecte en esdevindre un espai on les dones de les classes acomodades trobaven una raó de ser. No és un fet casual, per tant, la presència femenina –en molts casos majoritària– que hem anat constatant en aquest tipus de vetllades que es portaven a terme.

Entitats instructorecreatives musicals

El Liceu Castellonenc és la primera de les societats que hem constatat que va oferir als seus associats activitats filharmòniques. El relleu del Liceu Castellonenc a l'hora d'oferir activitats musicals el

van agafar, per aquest ordre, el Casino Antic, el Casino Nou i el Casino Castellonense.

Música en teatre públic: sarsuela, òpera, orquestres, música coral i de cambra

Les societats locals són les que es van fer càrrec d'oferir teatre musical, fonamentalment sarsuela. L'òpera i la seua presència a la ciutat es pot considerar testimonial en aquest període, ja que les xifres de representacions així ho demostren (un 98 % de sarsueles enfront d'un 1,5 % d'òperes i un 0,5 % de sonadelles). Si busquem una raó per la qual es van programar poques òperes, tal vegada serà perquè es tractava d'un espectacle molt més car que la sarsuela, que requeria unes companyies especialitzades i que predominava el gust castellonenc per la sarsuela, la qual tenia una temàtica i una llengua més propera al seu entorn.

Si parlem d'orquestres cal dir que allò que es denominava orquestra corresponia moltes vegades a un xicotet grup de corda que es completava amb instruments més propis de les bandes de música amb conjunts que mai sobrepassaven els 14 components.

Pel que fa al món coral, hem de remarcar la poca presència que va tindre aquest moviment a la ciutat. Tret dels cors que es formaven per a participar en un esdeveniment determinat o el cor de la capella de Santa Maria, l'única agrupació coral que va aconseguir quallar durant uns pocs anys va ser la Societat Coral La Ibérica, la qual va arribar a comptar amb 50 components.

La preeminència inicial de la música vocal acompanyada de piano dels anys 80 del XIX va deixar pas a la fi del segle i inici del següent, a una major presència de la música instrumental. Així i pel que fa a la música de cambra, la seua implementació va estar motivada per la voluntat d'adoptar les formes i els usos socials de l'aristocràcia per part de la burgesia local.

Activitats teatrals

A Castelló de la Plana durant el període estudiat l'activitat dels teatres oberts al públic en general depenien sempre d'iniciatives privades, independentment de si l'edifici era de titularitat pública

o privada. En els teatres públics de gestió pública, el paper de l'ajuntament es reduïa al manteniment general de l'edifici mentre que l'empresari era qui s'havia de fer càrrec de condicionar l'interior del local efectuant les reformes necessàries.

El primer local amb què es va comptar per a les activitats teatrals va ser el Teatre del Casino Vell, situat a la part sud del llavors hort de Tirado recaient al carrer Major, que va funcionar des del final del segle XVIII fins al 1881, en què va declarar-se en ruïnes.

L'any 1872 per iniciativa de l'industrial Joaquín Riquelme va inaugurar-se, amb un espectacle d'òptica i espectres, un teatre café a la plaça de Tetuan; tot i que va considerar-se com a teatre, en realitat era un pavelló de fusta construït de forma rudimentària, de tal manera que de vegades havia de suspendre les representacions a causa de la pluja. La seua va ser una existència efímera, i es procedí a l'enderrocament només set mesos després de la seua creació.

El 1885 s'inaugura per impuls de Pedro Tomás Rubert el Teatre Nou, un local situat al carrer de la Magdalena (hui Escultor Viciano), de dimensions reduïdes i un sol pis, local que, gaudint d'un període de bastant èxit de públic, va deixar de funcionar l'any 1898, quatre anys després de la inauguració del Teatre Principal.

Un teatre, el Principal, la creació del qual s'allarga per més de quinze anys, des del 1879 en què l'Ajuntament decideix edificar un teatre, en l'anomenat hort de Sisternes, a la plaça de la Pau davant del carrer Major, i el 15 de febrer de 1894, dia de la seua inauguració.

Una de les actuacions més sonades de la fi del segle va ser la protagonitzada el 12 de desembre de 1899 per la frívola actriu americana la *Bella Geraldine*, de nom Geraldine Leopold, de la qual els diaris de l'època van ressaltar la seua gran bellesa i les seues arts tocant el piano, cantant, i com acròbata i ballarina.

Un altre moment estel·lar d'aquells inicis del segle XX el constitueix l'actuació el 1908 de la tiple còmica de teatre líric, l'espectacular i maquíssima Pilar Martí, *la Xata*, precursora de l'ús entre les dones de la falda pantaló i causa de disputes amoroses a la ciutat després de la seua actuació.

Memorables també van ser els triomfs aconseguits per l'actriu i aleshores també directora teatral de la seua pròpia companyia, la catalana Margarita Xirgu, a l'inici del 1915 amb l'obra *La Dama de las Camelias* i el 1917 amb *Marianela* en presència de l'autor Pérez Galdós, desplaçat expressament des de Madrid per a l'estrena.

L'inici dels anys 20 porta el 1921 a l'escenari del principal Mariano Ozores, fundador de la saga, que debutà amb l'obra *La amazona del antifaz* al costat de Luisita Puchol.

L'any 1924 les varietats tindran cabuda entre les bambolines i escena del Principal; també aquest any i per a potenciar el teatre, arriba l'òpera amb les representacions d'*Aida* i *Rigoletto*, la sarsuela i, al novembre, la ja clàssica *Don Juan Tenorio*.

Els nous aires de llibertat que arriben el 1931 i suprimida la censura porten al nostre teatre els espectacles de revista *Colibrí* i *Golden Ballet* i *Las Leandras*, amb l'aparició dels primers nus...

Activitats cinematogràfiques

El 1895 el cinematògraf s'estrenava a París i, només un any després, ja estava en funcionament a la capital de la Plana. Com que Castelló encara no disposava de llum, aquesta primera projecció, que va fer-se al Teatre Principal, es va realitzar amb llum de Drummond, un aparell que cremava calci per a aconseguir llum. Abans de cada projecció es feien monòlegs teatrals i sarsueles per a entretenir el públic mentre es preparava la pel·lícula.

Tan bona va ser l'acollida que diversos empresaris de la zona es van interessar per aquest nou moviment cultural, per la qual cosa no van dubtar a adquirir un cinematògraf i instal·lar-lo a diferents teatres i barracons, com és el cas d'Eduardo Gimeno Pasamonte, que durant la fira de la Magdalena de 1898 exhibia pel·lícules en un barracó instal·lat a la plaça de Tetuan amb motiu de la Fira.

Quan les pel·lícules van començar a ser més llargues i els arguments més variats, els cines van anar sorgint a la ciutat, s'assentaren com a llars fixes per a les projeccions.

S'atribueix la condició de primer cinema de Castelló al Cinematògraf Castelar, inaugurat el 6 d'octubre del 1907. El saló va tancar

només quatre mesos després, el febrer del 1908. Aquell mateix any, el cinema d'estiu de la plaça de la Independència, obert el 1906, es va convertir en cinema permanent i el mes de juliol va obrir el Cinema Ribalta.

Dos anys després, el 1910 va obrir Cine La Paz, situat al cantó dels carrers Asensi i Herrero, de trist record perquè el 17 de novembre de 1918, per una falsa alarma, van morir 21 xiquets i un adult. El cine va tancar, i reobrí les portes amb el nom de Cinema Doré, i després Ideal, però els castellonencs ja no hi assistien en recordar la tragèdia. Aquella vella sala va ser enderrocada i sobre el seu solar es va construir el Rialto (1944).

El 1913, ubicat al carrer General Aranda, hui Asensi, cantonada amb Lluís Vives, on durant poc de temps va funcionar el Cinema Fantasio, amb un aforament de 800 localitats, va obrir les portes el Salón Novedades, que s'inaugurà amb un espectacle de varietés, i el 2 de gener següent es va fer la primera sessió de cinema. Ja va ser el 1946 quan el saló va passar a denominar-se Cine Capitolio, i tancà definitivament en 1963.

Després de la tragèdia del cinema La Paz, van haver de passar alguns anys perquè tornaren a obrir-se cines. El 1921 i sobre el solar de l'antiga posada de l'Estrella, al carrer Enmig, va edificar-se el Teatro-Cine Royal, que acabada la Guerra Civil, va haver de castellanitzar-se i es va convertir en el Romea.

El 1928 van ser inaugurats al carrer Arrufat Alonso i Arenós els cines Victòria i Arenós, tots dos cines de barri. El primer va ser conegut pel sobrenom del "Codony".

Un any després, el juny de 1929, va inaugurar-se a l'avinguda del Rei, enfront de l'institut Ribalta, una gran sala, el cine Goya que, en arribar l'estiu, muntava la pantalla al terrat, la Terrassa Goya.

Inaugurat el 1936 al carrer Asensi, al costat del Rex, el cine Actualidades. Aquest ja va ser un nou concepte de sala, era una sola planta, no gaire gran, amb les butaques de molles i tapisseria, decorada amb unes peixeres encastades a les parets laterals, amb llum i peixos de colors. Era de sessió contínua, des del matí fins a la nit, projectaven sobretot documentals. La sala va durar poc, ja que va esclatar la

guerra i la van tancar. Després en aquest local hi va haver una fàbrica d'espardenyes.

Coincidint amb l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat, l'empresa de Salvador Dávalos Masip va començar a concentrar la gestió de les principals sales, Saló Actualidades, Teatre Principal, Saló Romea, Cinema Ideal i Saló Goya.

2.D. ELS ESPAIS CULTURALS I EL SEU CONTINGUT

Casinos, cercles i ateneus

El Casino Antic es va fundar el 1814, es va traslladar el 1832 a la Casa del Batlle i el 1865 a l'antic palau de Francisco Tirado, l'espai més luxós i elitista de la població. La premsa de l'època destaca a les cròniques de les vetllades que els seus salons es caracteritzaven per ser espaiosos i elegants i per l'acurada manera en què es decorava el local. Al Casino Antic acudia l'aristocràcia i l'alta burgesia local.

El Casino Nou va ser l'espai on cap a la meitat del segle XIX acudia regularment la classe mitjana local, el grup social integrat sobretot per comerciants, llauradors o hisendats, mestres artesans i professionals dedicats al sector serveis, per a gaudir del seu temps lliure: el local estava situat al centre del carrer Enmig.

L'any 1864 va inaugurar-se el Casino Castellonense i un quart, el Casino de Labradores.

El 1879 naix l'Ateneo Obrero Republicano fundat per Huguet i Ros de Ursinos.

A començaments dels anys 80 s'incorpora el Centro Instructivo Democrático que, juntament amb l'Ateneo Obrero, tenien com a principal objectiu desenvolupar una funció cultural i a la vegada recreativa.

El 1882 s'inauguren el Círculo de Artesanos, un centre de reunió destinat especialment a les classes menys acomodades, presidit pel carreter, músic i poeta Vicente Pérez Ripollés i el Centre Democràtic Instructiu, fundat sota la direcció honorària de González Chermá, que comptava al seu local del carrer Cavallers amb biblioteca, aules de música, de dibuix i d'ensenyament.

Encara en la dècada dels 80, trobem una altra societat de caràcter religiós anomenada Congregación San Luis Gonzaga. El diumenge 21 de gener del 1883 s'inaugurava el Círculo Católico Cooperativo y Protectorado de Obrero, una altra societat del mateix caire que l'anterior; totes dues tenien, junt amb els objectius religiosos i morals, finalitats recreatives i benèfiques.

Al carrer Major tenia la seu, cap al 1885, l'anomenat Casino Pactista de l'agrupació federalista de Pi i Margall i els republicans van comptar també, des de 1894, amb un casino conegut com a Centre Unió al carrer de Les Creus, a tocar del Rei en Jaume.

El 19 de febrer de 1897 com a resultat de la fusió del Círculo de Artesanos i el Casino Nou, va nàixer al número 109 del carrer González Chermá, hui Enmig, el Círculo Mercantil. Va ser el 1909 quan va passar al seu majestuós edifici de la Porta del Sol, entre els carrers Gasset i Falcó. El Mercantil ha acollit gairebé sempre una banda de música i la consegüent escola d'educands per a la formació de nous valors musicals. Al seu caliu van celebrar-se per molts anys interessants tertúlies, amb molt amplis temes per als debats.

Finalment, ja als anys 90 s'afegirà el Centro Instructivo Republicano. Comptava amb escoles nocturnes i cooperativa d'adobs La Fertilizadora; la seua activitat va ser molt activa a partir de 1920, on es van incrementar les manifestacions polítiques amb mítings i conferències importants, nombrosos personatges rellevants castellanencs acudien al seu casino diàriament i es formaven interessants tertúlies on es tractaven els problemes del dia a dia.

Ja dins el segle XX, el 1900 naix l'Ateneo Socialista, ubicat al carrer de Sant Vicent. Centre multifuncional per les seues múltiples activitats, lloc de trobada de la classe treballadora i simpatitzants, que servia com a espai de reunió i difusió de publicacions i pamflets propagandístics políticsocials o sindicals, lloc per a conferències, mítings, xarrades, trobada sociocultural i de lleure amb la seua cantina per a la tertúlia.

A la plaça de la Pau, el 1910 naix l'Ateneo Radical, que agrupa els seguidors de Lerroux. Era aquest un espai social on s'organitzaven balls de societat els diumenges, d'aquesta associació va arribar a ser president el mestre Carles Selma. Oferia els serveis als socis agricul-

tors de maquinària i eines per als treballs agrícoles, així mateix els adobs químics i les llavors necessàries per a la sembra.

Molts d'aquests casinos funcionaven com a cases de formació del poble, amb funcions recreatives, culturals i educatives, dirigides fonamentalment a les classes obreres. Per descomptat, la burgesia acomodada gaudia del Círculo Mercantil i més en particular del Casino Antic.

El 1919 es funda per un grup d'intel·lectuals castellanencs, format per Àngel Sánchez Gozalbo, Salvador Guinot, Ricardo Carreres Balado, Joan Carbó Doménech i Lluís Revest Corzo al domicili del primer president Salvador Guinot, la Societat Castellonenca de Cultura, amb el desig de reunió en què no havien de predominar ni idees religioses, ni tendències polítiques. El principal objectiu va ser difondre i debatre les diferents formes d'expressió cultural al llarg de la nostra història amb aportació de treballs històrics, artístics i filològics sobre Castelló i les comarques. Des de la seua fundació i fins a la Guerra Civil Espanyola entre 1936-1939 és considerada una de les entitats més sòlides i fecundes en el seu gènere perquè compta amb molt bons i reconeguts intel·lectuals, sent aquesta societat l'encarregada de convocar el 1932 l'assemblea d'escriptors valencians per a l'elaboració d'unes normatives gramaticals de la llengua valenciana reconegudes popularment com Les Normes de Castelló signades el desembre de 1932 al carrer Cavallers a l'antiga casa dels Matutano.

El 1923, es funda la Sociedad Filarmónica de Castellón, un reduït grup de gent interessada per la música, i amb la convicció que és un element important d'harmonia cultural i cohesió social, que amb èpoques d'esplendor i decaïment continua fins a l'actualitat.

El 1925 es va fundar l'Ateneo de Castellón, conformat per un grup d'uns 60 intel·lectuals castellanencs de l'època, com el Sr. Vicente Sos Baynat, el Sr. Gaetà Huguet, el Dr. Gea Mariño, el Sr. Ramón James Boera i, com a president, el catedràtic Sr. José de la Torre Rebullida, per a donar a conèixer les ciències, la literatura, les belles arts, idiomes, classes de valencià, conferències, concerts de música, exposicions i viatges culturals.

En 1931 naix l'Ateneo Racionalista, amb seu al carrer González Chermá, centre llibertari per a donar a conèixer els seus manifestos i objectius sobretot en les publicacions locals amb el propòsit d'influir en l'opinió pública amb la principal finalitat de lluitar contra la ignorància. Es convertí en el centre de reunió de les persones afins a l'anarquisme; els responsables aprofitaven majorment les assemblees per a recordar als afiliats les idees llibertàries en tots els àmbits.

Cooperatives, sindicats agrícoles i societat religiosa

Aquestes agrupacions organitzatives es van anar creant com a defensa i suport dels diversos grups d'agricultors, començant a prendre cos a Castelló a finals del segle XIX, però quan van evolucionar amb força i importància va ser a partir del segle XX, ja que a mesura que incrementaven el nombre d'associats també augmentaven els seus serveis i prestacions socials, d'assessorament i fins i tot financers.

La Càmera Agrícola. El Gremi de Llauradors de Sant Miquel es va fundar el 1899 i fou el primer per a la defensa dels interessos agrícoles castellonencs. Es va instal·lar com a centre social en un edifici del carrer Enmig, cantonada amb carrer O'Donnell. Era el lloc d'esbarjo i lleure al seu magnífic "casino" i comptava amb una esplèndida biblioteca, on a part de les reunions, les partides de cartes o de dòmino dels mateixos socis relacionats amb l'agricultura, tenien lloc nombroses tertúlies i se celebraven freqüents vetllades recreatives on no mancaven importants personatges relacionats amb l'art, la política, la literatura o la ciència.

La Cooperativa Agrícola Sant Isidre. El Gremi de Llauradors de Sant Isidre va ser fundat el 1896 pel pare Vicent mantenint amb el Cercle Catòlic d'Obrers unes estretes relacions, cosa que els va permetre compartir la seu social, situada al carrer d'Enmig. A banda de ser punt de reunió per a una bona tertúlia, comptaven al seu centre instructiu i recreatiu amb els mitjans compatibles amb la moral i els bons costums per a oferir conferències sobre agricultura, moral, higiene, fins i tot teatre, i arribà a editar diferents fulletons i tenir la seua pròpia revista.

El 1921 es funda l'Asociación Católica de Mujeres amb l'objectiu de defensar la fe, la moral i els bons costums i lluitar contra les feministes aconfessionals i anticatòliques que hi ha dins d'Espanya. A l'any següent comença a publicar-se la revista *Acción Católica Femenina. Boletín de la obra de protección de intereses católicos*. Federación de señoras de Castellón. El seu lema és: "Mujeres católicas, de rodillas para rezar y de pie para combatir".

Associacions esportives

L'any 1897 naix el Círculo de Cazadores San Huberto, que es promociona com a societat fomentadora de l'afició a la caça i pesca recreativa.

El 1922 la societat esportiva Cervantes C. F., que havia nascut el 1919 amb el suport del Centre Republicà, va canviar de nom a Castelló Club de Fútbol i gairebé immediatament a Club Esportiu Castelló, abandonat el 1923 el primitiu camp del Tir de Colom (parc de l'Oest) per a començar a jugar els seus partits al camp del Sequiol, on jugarà fins a l'any 1946, en què s'inaugura l'antic estadi de Castàlia.

El 1932 naix La Sociedad Cultural Deportiva de Castellón, considerat el club més gran i el segon en antiguitat (després del C. D. Castellón), i que va nàixer amb el propòsit de valdre's de l'esport com a instrument educatiu. Per això, s'ha dedicat, des dels seus inicis, al foment de diferents esports i, en especial, fomentar l'art de la pesca entre els més joves i per a totes aquelles persones interessades a aprendre o perfeccionar aquest esport.

2.E. PERSONATGES I PERSONALITATS

Sempre s'ha dit que el millor d'un poble són els seus veïns. Aquest repàs no podria acabar sense fer, encara que de passada, menció directa a les persones il·lustres que van destacar en els diferents i variats camps que directament o indirectament han passat a formar part de la cultura castellonenca.

Com en totes les ocasions en què es parla de persones importants, sempre passa que hi són totes les que estan, però no estan totes les que hi són. Homes que pel seu talent, les seues virtuts i les seues accions van distingir-se dels altres i aconseguiren, per motius

diferents, el respecte i la veneració de tot el poble en aquell convuls final del XIX i inicis del XX.

Aquests són, a parer meu, alguns dels més emblemàtics:

Adsuara Ramos, Juan Bautista (escultor), Alanga Varella, José (futbolista), Alicart Garcés, Federico (geòleg), Alloza Agut, Leandro (enginyer), Anselm Clave, Josep (gobernador civil i músic), Artola Tomás, Bernat (poeta), Balbás Cruz, Juan Antonio (escriptor), Bellido Tirado, Juan Bautista (metge), Cardona Vives, Juan Bautista (sacerdot), Carreras Balado, Ricardo (escriptor), Castell Doménech, Vicente (pintor), Castelló Tárrega, José (polític, docent i periodista), Clará Piñol, José (metge), Esteve Gálvez, Francesc (arqueòleg), Fabra Gil, Victorino (polític), Ferrandis Salvador, José (polític), Fola Igurbide, Apolinar (militar i matemàtic), García Gómez, José (músic), Gasset Lacasaña, Fernando (polític), Gimeno Michavila, Vicente (president de l'Ateneu i escriptor), González Chermá, Francisco (periodista i polític), González Espresati Sánchez, Carlos (enginyer i escriptor), Guallart Carpi, Rafael (ceramista), Guinot Vilar, Salvador (polític), Huguet Breva, Gaetà (mecenes), Maristany Casajuana, Francisco (arquitecte), Miazza Bueso, José (polític), Montesinos Arlandis, Manuel (arquitecte), Pascual Tirado, Josep (escriptor), Pérez Dolz, Francisco (pintor, ceramista i músic), Porcar Ripollés, Juan Bautista (pintor), Prades Safont, Antonio (sacerdot), Revest Corzo, Lluís (escriptor), Ribelles Comín, José (escriptor), Ros de Ursinos, Godofredo (arquitecte), Royo Gómez, José (geòleg), Ruiz Vila, Vicente (polític), Sánchez Gozalbo, Ángel (escriptor), Sanchis Yago, Rafael (pintor), Serrano Lloberes, José (enginyer), Soler i Godes, Enric (mestre), Tomás Traver, Francisco (arquitecte), Vicent Dolz, Antonio (sacerdot)...

Crida l'atenció el gran nombre d'homes. Si rebusquem també podem destacar alguna dona, tot i que elles, malauradament, encara vivien molt, massa, a l'ombra dels barons i es dedicaven quasi exclusivament a les feines de la llar. No oblidem que el 1883, tot i que ja s'accepta que la dona pugui instruir-se, no és considerada igual que l'home ni per formació ni per destinació.

A finals del segle XIX i les primeres dècades del segle XX és quan augmenta l'accés de la dona a la formació i no serà fins al 1923 quan comence a acceptar-se que la dona pugui ser mestra o estiga em-

pleada en telègrafs i ferrocarrils, siga mecanògrafa i realitze treballs en justícia o destaque com a actriu de teatre.

Recordem entre d'altres Armengot Vila, Vicenta (mestra), Fenollosa Peris, Amalia (poeta i novel·lista), García Mir, Francisca (política), Giménez Selma, Teresa (sindicalista), Goni Liceaga, Juana (editora), Pedrós Clemente, Eladia (mestra), o Tena Pastor, Eduvigis (política).

3. CONCLUSIONS

El 1873, la ciutat es va erigir en cantó independent dins de la federació de la Primera República Espanyola, que es perllongà fins a finals de l'any 1874, en què s'inicia la Restauració a Espanya. El veritable motor del progrés econòmic no va venir fins a principis de segle, quan es va començar a cultivar el taronger. Gràcies als diners aportats pel cultiu cítric, la ciutat va continuar el seu creixement, tant en infraestructures com en població.

A principis del segle XX, la ciutat arribava als 32.000 habitants, amb la consegüent expansió urbana que, el 1925, ja arribava al límit de les vies del ferrocarril. Les eleccions municipals del 1931 van ser guanyades pels republicans i la proclamació de II República Espanyola va ser celebrada a la ciutat, igual que en altres capitals.

En aquesta època Castelló patia un 80 % d'analfabetisme. No obstant això, comptem amb moltes publicacions, encara que la majoria a penes van tenir continuïtat, d'altres van perdurar fins al final de la Guerra Civil Espanyola, com va ser el cas de l'*Heraldo de Castellón*, el diari amb més tirada de l'època. Cal considerar aquestes publicacions com els grans transmissors de les inquietuds culturals i socials, fomentant la trobada mitjançant la divulgació dels seus escrits per al debat i la tertúlia.

La ciutat de Castelló a mesura que a principis del segle XX augmentaven el nucli urbà i el cens d'habitants, anava abandonant els seus aires de poble amb la construcció de nous edificis que començaven a tenir un cert apropament a l'art modernista, els seus nous comerços i habitatges li donaven aires de capital, a més de comptar al centre del nucli urbà amb singulars i elegants edificacions inaugurades a finals del segle XIX o a principis segle XX que, directament o de manera indirecta, es convertiren en veritables focus de cultura,

com és el cas de l'esplendorós Teatre Principal, el magnífic edifici de l'Institut Ribalta, l'elegant Casino Antic, el genuí Cercle Mercantil, la monumental plaça de bous, l'edifici modernista valencià de Correus i l'impressionant Templet de la Música.

Encara que en principi els intercanvis culturals predominants es basaven en valors com la religió, podien conuiuïre fins i tot amb el republicanisme, i malgrat l'alt percentatge d'analfabetisme de la població castellanenca, aquesta es mostrava seguidora entusiasta de conferències, mítings i debats, compaginant-los amb la quotidianitat que es vivia en una xicoteta ciutat de predomini agrícola. Arribant Azorín a declarar Castelló als anys 20 com la capital cultural del País Valencià, per tenir l'orgull de ser la ciutat on es va dur a terme l'acord i la signatura d'unes normes ortogràfiques per a la llengua dels valencians sota la denominació de les Normes de Castelló.

Aquest entramat urbà i econòmic també va tenir el seu impuls a tota la societat castellanenca amb un fort avanç per a la dona. Tot i que a partir de la segona meitat del segle XIX es va reforçar l'ideal femení de la dona com a reina de la llar, les necessitats d'una creixent societat en camí cap a la modernització requerien que la dona fera tasques de formació i eficaces.

A mesura que ens endinsàvem en el segle XX i els processos de modernització cultural de la ciutat, la dona va ocupar cada cop més nous espais. La seua presència es va fer habitual al teatre, les sales de cinema, i alguns clubs socials, en els quals, a principis del segle, només es permetia la presència masculina.

Els anys transcorreguts entre 1872 i 1931 constitueixen per a la nostra ciutat una etapa de grans canvis socials, polítics i culturals. L'arribada de la Revolució Industrial i la lluita pels drets de la dona van marcar un abans i un després en la història del nostre poble, a la qual va contribuir i ajudar molt el desenvolupament de les arts i la cultura, fent que aquesta època fora una de les més fecundes i creatives de la història de Castelló.

BIBLIOGRAFIA

ARCHILÉS CARDONA, F. *Parlar en nom del poble. Cultura política, discurs i mobilització social al republicanisme castellanenc 1891-1909*. Premi Ciutat de Castelló d'Humanitats 2001. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló, 2002

BALBÁS, J. A. *Casos y cosas de Castellón*. Edició facsímil. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló. 2010

CALVO MAS, C. *Castellón hacia la modernidad. Salud, educación y debate científico 1880-1918*. Tesi doctoral. Inèdita. Universitat Jaume I. 2015.

GASCÓ SIDRO, Antonio J. *Crónica de Castellón*. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló. 2014

GASCÓ SIDRO, Antonio J. *La banda municipal de Castelló. Notas para su historia*. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló. 2000

GÓRRIZ PLUMED, X. i SEBASTIÁ TIRADO, P. *Castellón 150 años de historia*. Fomento Agrícola Castellonense S. A. FACSA. 2023

OLUCHA MONTINS, F. "Unas notas sobre el Teatro Principal de Castellón", en *Estudios Castellonenses*, núm. 3, Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló. 1986

RÓDENAS SIMÓN, Q. Fullet Itinerari Dones immortals. Cementeri de Sant Josep. Coord. MESEGUER BRANCHAT, A. MUCC. Ajuntament de Castelló. 2019

TIRADO, José L. *El Teatro Principal de Castellón 1894-1994*. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló. 1995

D. A. *Centenari dels estudis de Magisteri a Castelló de la Plana*. Publicacions de la Universitat Jaume I. 2004

D. A. *El llibre castellanenc. Exposició bibliogràfica Homenatge a Josep Pascual Tirado en el centenari del seu naixement*. Servei de Publicacions de l'Excm. Ajuntament de Castelló. 1984

VISITA GUIADA
A CASTELLÓ I AL TEATRE PRINCIPAL

VISITA GUIADA
A CASTELLÓN Y AL TEATRO PRINCIPAL

Correus

Casino Antic

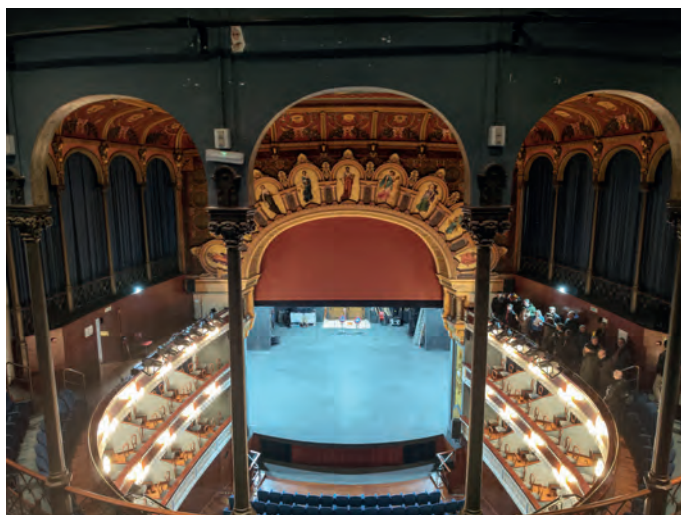
Porta del Sol

Teatre Principal

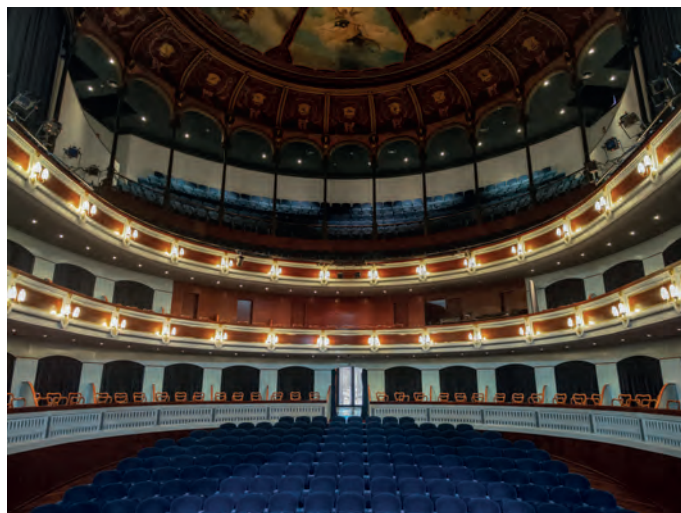
Teatre Principal

Teatre Principal

Teatre Principal

Teatre Principal

Teatre Principal

Teatre Principal

1928

VI

EXPOSICIÓN
EXPOSICIÓN

1932

Organitzadors de les jornades

Organitzadors de l'exposició

Obertura de l'Exposició

Exposició

Exposició

Exposició

Etiquetes de taronges

Etiquetes de taronges

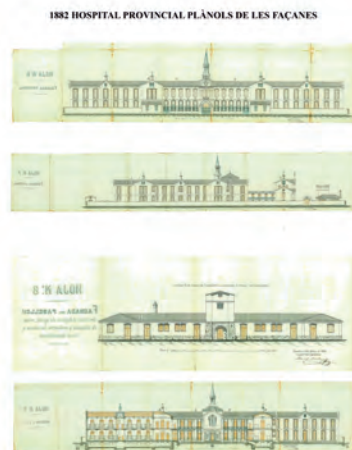

Etiquetes de Taronges.

Fons: Etiquetas naranteras en la Comunidad Valeniana de Tomás Viana.

Etiquetes de taronges

Hospital Provincial, plànols, 1882

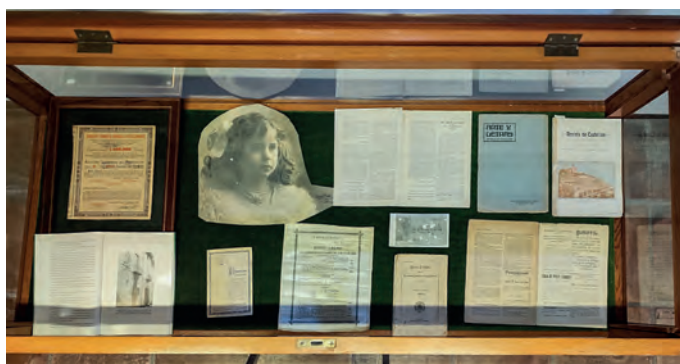
1884 TEATRE PRINCIPAL. PLÀNOLS DE LA FAÇANA I INTERIOR

Teatre Principal, plànols, 1884

Port de Castelló, 1905, Serrano Lloberes

Vitrina 1

Vitrina 2

Vitrina 2

Vitrina 3

Vitrina 4

El pas dels anys

Església de la Sagrada Família, 1920

Arxiu Família Fabra Cervera. Vaixell en el Port de Castelló

Arxiu Família Fabra Cervera. Estació de Castelló, arribada del rei Alfons XIII

Castelló literari (1868-1932) Castellón literario (1868-1932)

Les obres d'aquesta època tenen qualitat literària, idealització del passat, valoració de la tradició, concepció mítica de Castelló, reivindicació dels valors culturals de la llaurança i també renovació i modernitat. Estan escrites en valencià, castellà o són bilingües.

Las obras de esta época tienen calidad literaria, idealización del pasado, valoración de la tradición, concepción mítica de Castellón, reivindicación de los valores culturales de la labranza y también renovación y modernidad. Están escritas en valenciano, castellano o son bilingües.

Narrativa

Salvador Guinot Vilar. *De romeria* (1915), relats costumistes.

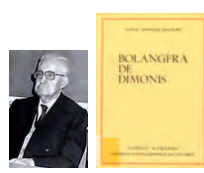
Ricardo Carreras Balado. *Dota Abulia* (1903), novel·la costumista.

Enric Ribes Sangüesa. *Cuadros de costumbres castellonenses* (1915), costumista.

Josép Pascual Tirado, "el llaurador lletraferit". *Tombastonsals* (1930) amb il·lustracions de F. Pérez Dolz, capítols de Bernat Artola i viñetes de Lluís Sales Bolí. Obtingué "el premio de la Cámara del Libro de Madrid, el mejor libro impreso en España durante el año 1930".

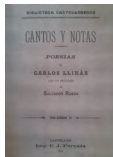

Àngel Sánchez Gualbal. *Bolanger de dimonis* (1931), cultura popular.

Lluís Sales Bolí. *Fontrodada* (1932), costumista.

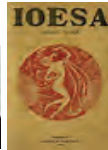
Poesia

Carlos Llinàs. *Cantos y notas. Poesías* (1893).

Maximà Alloza. *Ioesa* (1914), extens poema modernista i parnasàic.

Silvío Pellizo, pseudònim de Vicenç Pérez Ripollés. *Tiempo perdido* (1923), recull de poemes.

Carlos González Espresati. *Llama de amor* (1912), idili i tràgic.

Bernat Artola i Tomás. *Elegies* (1928), poesia intimista i elegiaca. Inicia la seua carrera literària.

Carlos Salvador Vermeil. *En to major* (1928), poemes i avantguardista.

Panell Castelló Literari: Narrativa i Poesia

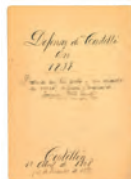
Teatre

Josép Merolo i Casademunt
Un batxig en Burriana (1871). Joguet bilingüe.

Santiago i Vicent Soler: Mos grudem (1907), sarsuada. Mètrica d'legit clàssic. En la portada Pilar Martí, una de les actrius més importants de l'època.

Joaquín Peris Igual
Defensa de Castelló 1837 (1908), drama en vers i bilingüe.

José Fols Iglésides
El Cristo moderno (1911), drama moral i filosòfic.

Juan Bautista Vallés: Marina entre bastidors (1914), despropòsit còmic, en vers i bilingüe. Música de José Mallén.

José Barrachina Gamellin
Monetes i pastapasta (1915), comèdia.

Carles Salvador i Gimeno
L'amor camí del cel (1927), comèdia lírica.

Francesc Pérez Dolz
Nit de Boira (1928), comèdia amb Antoni de Gimbernat.

Vicent Breva Branchadell
Anem a la Magdalena (1930), joguet de costums de Castelló.

Signatura de les Normes Ortogràfiques del valencià o Normes de Castelló (1932)

Signataris de les Normes en l'homatge a Carles Salvador. Institut Francès de Ribalta, Castelló, 30 de desembre de 1932. (Fotografia extraïda del llibre Les Normes de Castelló. Textos i contextos. Vicent Planch Ainaola (2002).

Arxius Municipal de Castelló de la Plana
Respostes Universitat Jaume I
Mesguer, Dànis (2003): Castelló Literari

Panell Castelló Literari: Teatre

Ajuntament de
Castelló
Cultura

WEB: www.castello.es
FACEBOOK: Castelló és cultura

Hashtag: #CastelloésCultura
Instagram: @castello.es.cultura